

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΦΛΩΡΙΝΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

«Το Αγρίνιο στην Κατοχή και η μεταπολεμική μνήμη: Μια ερευνητική και διδακτική προσέγγιση»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΤΙΤΛΟΥ

Στο Π.Μ.Σ. «Ιστορία, Τοπική Ιστορία: Έρευνα και Διδακτική»

ΦΛΩΡΙΝΑ

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2020

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	4
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	11
ΤΟ ΑΓΡΙΝΙΟ ΣΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	27
Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ:	27
ΤΟ ΑΓΡΙΝΙΟ ΚΑΙ Η ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ	27
1.1 Η Κατοχή	27
1.2 Η οικονομία την περίοδο της Κατοχής	34
1.3 Η πείνα.....	40
1.4 Καταστροφές και εκτελέσεις στον νομό.....	45
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ.....	51
Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΕΝΔΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ	51
2.1 Οι αντιστασιακές οργανώσεις	51
2.2 Αντιστασιακές οργανώσεις στο Αγρίνιο και την ευρύτερη περιοχή.....	56
2.2.1 ΕΑΜ και συνεργαζόμενες οργανώσεις στην Αιτωλοακαρνανία	56
2.2.2 Ο ΕΔΕΣ Δυτικής Ελλάδας.....	61
2.3 Οι αντάρτικες ομάδες στην περιοχή	62
2.4 Η ενίσχυση των Γερμανικών Δυνάμεων	65
2.5 Το Τάγμα Ασφαλείας Αγρινίου.....	67
2.6 Η Μαρία Δημάδη.....	74
2.7 Συγκρούσεις μεταξύ ΕΛΑΣ και ΕΔΕΣ στην περιοχή.....	77
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ.....	82
ΟΙ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΕΣ ΜΑΧΕΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ:	82
«ΌΛΟΙ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΟΛΩΝ»: ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ, ΕΝΔΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΚΑΙ Η ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ 1943-44	82
3.1 Κατοχικός εμφύλιος: Εμφύλιες συρράξεις και εχθρικές πράξεις μεταξύ Ελλήνων.	82
3.2 Οι σημαντικότερες μάχες 1943 – 44.	83
3.2.1 Η Μάχη στο Θέρμο: ΕΛΑΣ εναντίον ΕΔΕΣ (7 Μαΐου 1943)	84
3.2.2 Η Μάχη της Λυσιμαχίας ΕΛΑΣ εναντίον Ιταλών (5- 6 Ιουλίου 1943)	85
3.2.3 Μάχη της Μυρτιάς ή Γουρίτσας: ΕΛΑΣ εναντίον Γερμανών 9-10 Ιουλίου 1943)	86

3.2.4 Η βάση του Αχελώου	95
3.2.5 Η Μάχη στο Μακρυνόρος: ΕΔΕΣ εναντίον Γερμανών (14-22 Ιουλίου 1943)	97
3.2.6 Η μάχη του Αγγελοκάστρου: ΕΛΑΣ εναντίον Γερμανών (9 Απριλίου 1944)	102
3.2.7 Η Μάχη της Αμφιλοχίας: ΕΛΑΣ εναντίον Γερμανών (12 ^η προς 13 ^η Ιουλίου 1944)... ..	103
3.2.8 Η Μάχη του Δοκιμίου: ΕΛΑΣ εναντίον του Τάγματος Ασφαλείας Αργινίου (12 Σεπτεμβρίου 1944).....	107
3.3 Η αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων από το Αργίνιο	108
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ.....	111
ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΜΝΗΜΗ	111
4.1 Το θεωρητικό πλαίσιο	111
4.1.1 Ατομική, Συλλογική Μνήμη και Συλλογική Ταυτότητα.	111
4.1.2 Πολιτισμική Μνήμη	115
4.1.3 Τραυματική και Διαιρεμένη Μνήμη.....	118
4.1.4 Λήθη.....	120
4.2 Σημερινές Δράσεις και Μνημεία.....	122
4.3 Οδωνύμια	125
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ	130
ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ ΤΟΠΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ	130
«Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ»	130
5.1 Θεωρητικό πλαίσιο.....	130
5.1.1 Ιστορία, Τοπική Ιστορία και εκπαίδευση.....	130
5.1.2 Οι Στόχοι και οι Μέθοδοι Διδασκαλίας της Τοπικής Ιστορίας.....	134
5.1.3 Σχέση Τοπικής με τη Γενική Ιστορία	142
5.1.4 Η διδασκαλία των τραυματικών γεγονότων.....	144
5.2 Πρόταση διδασκαλίας για την περίοδο της Κατοχής στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας..	146
5.2.1 Η πρόταση διδασκαλίας και τα χαρακτηριστικά της.....	147
5.2.2 Σκοπός και ειδικοί στόχοι της διδασκαλίας.....	149
5.2.3 Στάδια υλοποίησης της διδασκαλίας	152
5.3 Τα Φύλλα εργασίας της διδασκαλίας	156
Συμπεράσματα.....	179
Βιβλιογραφία.....	186
Διαδίκτυο.....	193
Παράρτημα	195

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η συγκεκριμένη εργασία έχει στόχο να εξετάσει τις μνημονικές διαστάσεις και τις εκπαιδευτικές δυνατότητες της ιστορίας του Αγρινίου την περίοδο της Κατοχής. Η εργασία αναπτύσσεται σε πέντε κεφάλαια. Αρχικά παρουσιάζονται τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στο Αγρίνιο την επίμαχη περίοδο της Κατοχής (1941 έως 1944) και η επίδρασή τους στον πολιτικό, διοικητικό, κοινωνικό και οικονομικό τομέα σε τοπική κλίμακα. Κατόπιν, επιχειρείται η καταγραφή του ρόλου που διαδραματίζουν οι αντιστασιακές οργανώσεις στη μεγαλύτερη πόλη του Νομού Αιτωλοακαρνανίας και στο νομό γενικότερα. Στη συνέχεια, εξιστορούνται οι σημαντικότερες μάχες που έλαβαν χώρα στην περιοχή μεταξύ των Ελλήνων και των κατακτητών, αλλά και μεταξύ των Ελλήνων των ίδιων. Η περιγραφή της περιόδου ενισχύεται αξιοποιώντας προφορικές και γραπτές μαρτυρίες που αποτυπώνουν στοιχεία σχετικά με τα γεγονότα. Ακολουθεί η μελέτη της τραυματικής μνήμης της Κατοχής και το αποτύπωμά της στην πόλη του Αγρινίου. Τέλος, η εργασία ολοκληρώνεται με μία πρόταση για τη διδακτική αξιοποίηση της τοπικής ιστορίας σε μαθητές της Στ΄ Τάξης του Δημοτικού Σχολείου με θέμα την Κατοχή. Στόχος της διδακτικής πρότασης είναι η ευαισθητοποίηση των μαθητών για επίμαχα γεγονότα της τοπικής ιστορίας και ανάπτυξη της ιστορικής τους σκέψης και συνείδησης.

Λέξεις κλειδιά: Κατοχή, Αντίσταση, Αγρίνιο, Μάχη, Αντιστασιακές Οργανώσεις, Μνήμη, Τραύμα, Ιστορική Εκπαίδευση.

ABSTRACT

This dissertation seeks to examine the mnemonic implications and the educational potential of the history of Agrinio during German Occupation. It consists of five chapters. Firstly, an account of the events of the period of German Occupation from 1941 until 1944 is presented and their impact on the political, administrative and socioeconomic life of the area is discussed. Then, the role of Resistance Forces in the biggest town of Aitoloakarnania as well as the whole Prefecture is recorded along

with the most important battles between the Greeks and the Occupying Forces or among Greek troops themselves. This detailed account of the period in question is further supported by interviews and written evidence available concerning the aforementioned events. What follows is the study of traumatic memory of the German Occupation and its dramatic impact on the town of Agrinio. The dissertation concludes with a proposal on the educational potential of the local history for 6th Grade Primary School students about the period of German Occupation. The aim of the educational intervention proposal is to raise students' understanding of events pertaining to the local history as well as to promote historical awareness and critical thinking.

Keywords: German Occupation, Resistance, Agrinio, Battle, Resistance Forces, Memory, Trauma, Historical Education.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται τα χρόνια της Κατοχής στην Αιτωλοακαρνανία στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1941-1944). Πιο συγκεκριμένα η μελέτη αφορά στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας έχοντας όμως ως πυρήνα και σημείο αναφοράς την πόλη του Αγρινίου. Στη διάρκεια της περιόδου αυτής μελετώνται και τα πρώτα φαινόμενα εμφύλιων συρράξεων, τα οποία αργότερα θα οδηγήσουν στον Εμφύλιο Πόλεμο. Παράλληλα γίνεται προσπάθεια να μελετηθεί η αποτύπωση των γεγονότων αυτών στη μνήμη και την ιστορία του τόπου. Όλα αυτά στη συνέχεια θα γίνει προσπάθεια να μεταφερθούν στη σχολική τάξη, μεταλαμπαδεύοντας στη νέα γενιά την ιστορία του τόπου. Για να γίνει αυτό δημιουργείται ένα σχέδιο διδασκαλίας κατάλληλο για την ιδιαιτερότητα των γεγονότων, καθώς αναφέρονται σε μια δύσκολη και ευαίσθητη περίοδο της σύγχρονης ιστορίας μας, και φυσικά ανάλογο με το επίπεδο των μαθητών της ΣΤ΄ Τάξης του Δημοτικού Σχολείου. Ταυτόχρονα, η μελέτη αυτή επιχειρεί να συμπληρώσει κενά και να προσφέρει μια συνολική εικόνα της περιόδου και των γεγονότων, η οποία λείπει από την τοπική βιβλιογραφία.

Για τον εντοπισμό των απαραίτητων πηγών χρησιμοποιήθηκε βιβλιογραφία από τη Δημοτική Βιβλιοθήκη του Αγρινίου, από τη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου στο Αγρίνιο, από τη Δημοτική Βιβλιοθήκη της Πάτρας και από βιβλιοθήκες της Αθήνας. Από τα σχετικά συγγράμματα που εντοπίστηκαν στις παραπάνω βιβλιοθήκες αντλήθηκαν οι απαραίτητες πληροφορίες για την κατάσταση και τα γεγονότα της περιόδου που μελετάται. Διεξήχθη επίσης πρωτογενής έρευνα στο Διπλωματικό και Ιστορικό αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, στη βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων στο πρώην δημόσιο καπνεργοστάσιο στην οδό Λένορμαν στην Αθήνα, στα Γ.Α.Κ. Μεσολογγίου, αλλά και στο Δήμο Αγρινίου. Στα αρχεία των παραπάνω φορέων εντοπίστηκαν έγγραφα που αφορούν την περιοχή και λιγοστά αποκόμματα του τοπικού τύπου. Ερευνήθηκαν και διαδικτυακές πηγές, άρθρα σε περιοδικά ή εφημερίδες.

Επιπλέον, για τις ανάγκες της εργασίας, πραγματοποιήθηκαν προσωπικές συνεντεύξεις με ανθρώπους που έζησαν την περίοδο αυτή. Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας πραγματοποιήθηκαν επτά προσωπικές συνεντεύξεις με ανθρώπους που έζησαν την εποχή εκείνη. Αποσπάσματα των συνεντεύξεων παρατίθενται σε πολλά σημεία της εργασίας, τα οποία ενισχύουν και συμπληρώνουν

τις βιβλιογραφικές πηγές. Μελετήθηκαν και γραπτές μαρτυρίες αγωνιστών της εποχής. Για το θέμα της μνήμης έγιναν επισκέψεις πεδίου και φωτογραφήθηκαν οι τόποι μνήμης και οι αντίστοιχες εκδηλώσεις.

Οι αδυναμίες της έρευνας αφορούν στο γεγονός ότι η τοπική ιστοριογραφία είναι περιορισμένη και σε αρκετές περιπτώσεις καθίσταται δύσκολη η διασταύρωση των αντλημένων πληροφοριών. Πολλά στοιχεία υπέστησαν καταστροφή κατά τη διάρκεια του Β΄ Π.Π. πολέμου και μετέπειτα κατά τη διάρκεια του εμφυλίου. Συνεπώς, λόγω των περιορισμένων πηγών και του ιστοριογραφικού κενού αναφορικά με το υπό ανάλυση θέμα, κρίθηκε απαραίτητη η μετάβαση στον τόπο των μνημείων και των τόπων μνήμης για τη συγκέντρωση απαραίτητου πρωτογενούς υλικού. Η εκπόνηση της εργασίας απαιτήσε έρευνα πεδίου και επιτόπια παρατήρηση. Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι σημαντική προσωπική εμπειρία ήταν η λήψη φωτογραφιών – πέρα από όσες βρέθηκαν στο διαδίκτυο – και η αποτύπωση στοιχείων των μνημείων, των εκδηλώσεων και των εορτασμών μνήμης, οι οποίες καταγράφηκαν με τη μορφή προσωπικών σημειώσεων και παρουσιάζονται περιγράφοντας το χώρο και ανθρώπινες δραστηριότητες στην παρούσα μελέτη.

Έτσι, ο σκοπός και οι στόχοι της εργασίας επιτυγχάνονται στο βαθμό που καθίσταται δυνατό από τις διαθέσιμες πηγές. Η μελέτη ολοκληρώνεται δίνοντας μια ενιαία εικόνα της περιόδου της Κατοχής και της εξέλιξης της Αντίστασης στο Αγρίνιο και την ευρύτερη περιοχή του. Μελετάται η διαμόρφωση και η εξέλιξη της συλλογικής μνήμης της πόλης. Δημιουργείται μια ολοκληρωμένη πρόταση διδασκαλίας για παιδιά της Έκτης τάξης του Δημοτικού Σχολείου, η οποία έχει στόχο να φέρει εις πέρας το σκοπό και τους μαθησιακούς στόχους που τίθενται στην αρχή της δημιουργίας της.

Αρχικά, λοιπόν, στην εισαγωγή γίνεται αναφορά στην μεσοπολεμική περίοδο και παρουσιάζονται όψεις της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής του Αγρινίου και γενικότερα της Αιτωλοακαρνανίας. Γίνεται προσπάθεια, με αυτό τον τρόπο, να αποτυπωθεί η εικόνα της πόλης του Αγρινίου¹ πριν το 1940, που αποτελεί το έτος έναρξης του ελληνο-ιταλικού πολέμου, στα χρόνια δηλαδή του Μεσοπολέμου, τα οποία συντέλεσαν στη διαμόρφωση των μετέπειτα ιστορικών εξελίξεων της κατοχικής περιόδου.

¹ Βλ. Παράρτημα εικόνα 1.

Στο πρώτο κεφάλαιο περιγράφονται τα γεγονότα της Κατοχής από τη είσοδο των Γερμανών και των Ιταλών στην Ελλάδα το 1941 έως και την απελευθέρωση της χώρας από τους Γερμανούς το 1944. Σκιαγραφείται η πορεία της πόλης του Αγρινίου, αλλά και της ευρύτερης περιοχής του την περίοδο αυτή, τόσο σε πολιτικό- διοικητικό, όσο και σε κοινωνικοοικονομικό επίπεδο.

Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται αρχικά μια γενική αναφορά στις αντιστασιακές οργανώσεις που συγκροτήθηκαν την περίοδο αυτή. Στη συνέχεια οι αναφορές γίνονται πιο συγκεκριμένες και αφορούν στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας και ιδιαίτερα στο Αγρίνιο. Περιγράφεται με άλλα λόγια η δημιουργία των πρώτων αντιστασιακών οργανώσεων, η εξέλιξή τους, η δράση τους, αλλά και τα σημαντικά πρόσωπα που έδρασαν μέσα από αυτές. Επιπλέον, γίνεται ειδική αναφορά στη δημιουργία και τη δράση του Τάγματος Ασφαλείας Αγρινίου και στις πρώτες συγκρούσεις εμφυλιακού χαρακτήρα μεταξύ ΕΛΑΣ και ΕΔΕΣ.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξιστορούνται οι πιο σημαντικές μάχες της περιόδου και η σημασία τους στην εξέλιξη των γεγονότων, δίνεται έμφαση στις ενδοελληνικές σχέσεις, αλλά και στον εμφυλιακό χαρακτήρα της περιόδου. Εκτός από τις μάχες που έλαβαν χώρα στην περιοχή μεταξύ των Ελλήνων και των κατακτητών, Ιταλών και Γερμανών, υπήρξε και σύγκρουση μεταξύ των Ελλήνων των ίδιων. Πληροφορίες για τα γεγονότα συλλέχθηκαν, πέρα από τις γραπτές πηγές, και από προφορικές μαρτυρίες μέσα από τις συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν.

Στο τέταρτο κεφάλαιο μελετάται η μνήμη και το τραύμα. Στην αρχή υπάρχει μια σύντομη αναφορά στις θεωρίες της μνήμης, και παράλληλα γίνεται η σύνδεσή τους με το πώς τα τοπικά ιστορικά γεγονότα, τραυματικά και μη, διατηρούνται χαραγμένα στη μνήμη των ανθρώπων που τα έζησαν. Στη συνέχεια περιγράφεται η εξέλιξη της μνήμης στην περιοχή, η αντιμετώπιση και η διαχείρισή της από τις επόμενες γενιές μέσα από τα μνημεία που έχουν δημιουργηθεί, τις εκδηλώσεις μνήμης και τα ονόματα δρόμων από τους αγωνιστές της εποχής, που τιμητικά έχουν αποδοθεί στους δρόμους της πόλης.

Το πέμπτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο σε μια διδακτική πρόταση βασισμένη πάνω στην παρούσα μελέτη. Η διδακτική πρόταση είναι σχεδιασμένη για μαθητές της Στ' Δημοτικού και στόχο έχει την ενασχόληση των μαθητών με την τοπική ιστορία και κατ' επέκταση με τη γενική ιστορία, ώστε να αποκτήσουν γνώση για την ιστορία του

τόπου τους και μέσα από αυτήν να αντιληφθούν καλύτερα τη σύγχρονη πραγματικότητα. Άλλωστε, γενικός σκοπός της Ιστορίας είναι η μελέτη και η ερμηνεία του παρελθόντος και ταυτόχρονα η εξοικείωση με το παρελθόν αυτό, όσο οδυνηρό και αν είναι μερικές φορές.

Έτσι, στην παρούσα εργασία επιδιώκεται να αναδειχθούν οι έννοιες του τόπου, της κοινότητας, της ιστορίας και του ιστορικού χρόνου. Βασικός σκοπός της εργασίας αυτής είναι να μελετηθεί σε τοπικό επίπεδο η κατοχική περίοδος, η εθνική αντίσταση του νομού Αιτωλοακαρνανίας κατά την περίοδο 1941-1944 και η εξέλιξη της μνήμης στη διάρκεια των ετών μέχρι και το σήμερα, ώστε να εντοπιστεί το κατάλληλο και απαραίτητο εκπαιδευτικό υλικό για μια διδακτική προσέγγιση του θέματος. Μέσα από την μελέτη και παρουσίαση γεγονότων που έλαβαν χώρα στο νομό Αιτωλοακαρνανίας προσεγγίζεται η ιστορία και κατ' επέκταση η ερμηνεία της. Προτείνεται μια ολοκληρωμένη διδακτική πρόταση, η οποία παρέχει θεωρητική τεκμηρίωση του θέματος, κατάλληλες δραστηριότητες που απαιτούν επιτόπια έρευνα και μελέτη των πηγών, καθώς και αξιολόγηση-ανατροφοδότηση. Η ανάδειξη των τοπικών γεγονότων της αντίστασης στοχεύει στην κατανόηση της τοπικής ιστορίας και στη αναγνώριση της συμβολής της στη διαμόρφωση της εθνικής ιστορίας.

Οι επιμέρους στόχοι της έρευνας είναι η άσκηση των μαθητών στην μελέτη της τοπικής ιστορίας, η ανάδειξη της έννοιας του ιστορικού χρόνου, η ανάπτυξη ερμηνειών της πραγματικότητας, η κατανόηση του γνωστικού αντικειμένου από τους μαθητές, η προώθηση της κριτικής προσέγγισης των ιστορικών δεδομένων χωρίς στερεότυπα και προκαταλήψεις, η περιγραφή του περιεχόμενου της τοπικής ιστορίας και η επαφή των μαθητών με ένα τραυματικό γεγονός εξετάζοντάς το στην τοπική του διάσταση. Συνολικά, μέσα από την εργασία αυτή επιδιώκεται η κατανόηση της σύνδεσης της τοπικής ιστορίας με τη γενική ιστορία, η συσχέτιση του παρελθόντος με το παρόν με κριτική σκέψη για τα γεγονότα και τις γενικότερες πληροφορίες που συλλέγονται.

Τέλος, το παράρτημα αποτελείται από φωτογραφικό υλικό, φύλλα εφημερίδων και σημαντικά έγγραφα της εποχής. Ειδικότερα, οι φωτογραφίες απεικονίζουν ορισμένα από τα κτήρια και την όψη της πόλης την περίοδο που μελετάται, αλλά και τα σημερινά μνημεία. Επιπλέον, υπάρχουν προσκλήσεις του Δήμου Αγρινίου σχετικές με τις σημερινές εκδηλώσεις μνήμης για τις εκτελέσεις. Τα φύλλα των εφημερίδων σχετίζονται με οικονομικά θέματα της εποχής, με το πολιτικό αεροδρόμιο της πόλης

του Αγρινίου και το πρόγραμμα των εναέριων δρομολογίων, ενώ εντοπίζεται και διαφήμιση της εταιρίας Παπαστράτος στην εφημερίδα *ΦΩΣ*. Να σημειωθεί, ότι τα έγγραφα αφορούν σε πρακτικά του Δήμου Αγρινίου και σε έγγραφα της νομαρχίας και του Υπουργείου Εσωτερικών σχετικά με τις καταστροφές που είχαν υποστεί οι περιοχές του νομού Αιτωλοακαρνανίας. Παρατίθενται, επίσης, το πρωτόκολλο αναίμακτης παράδοσης της πόλης του Αγρινίου από τους υπεύθυνους του Τάγματος Ασφαλείας στον ΕΛΑΣ, καθώς και λίστες με τα ονόματα των πολιτών που εκτελέστηκαν στα Καλύβια στις 31 Ιουλίου 1944 και των εκτελεσθέντων της Μεγάλης Παρασκευής του 1944 (14 - 04 - 1944) στην Αγία Τριάδα και την κεντρική πλατεία.

Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Ευστράτιο Δορδανά επιβλέποντα όλης της συγγραφής της διπλωματικής μου εργασίας, όπως επίσης τον κ. Κωνσταντίνο Κασβίκη συνεπιβλέποντα στην υλοποίηση της διδακτικής παρέμβασης, καθώς και τον καθηγητή κ. Ανδρέα Ανδρέου για την καθοριστική συμβολή τους στην ολοκλήρωση της συγκεκριμένης προσπάθειας. Ευχαριστώ, επίσης, και όλους τους υπεύθυνους των φορέων/υπηρεσιών που επισκέφτηκα για τη συνεργασία και τη βοήθειά τους. Ακόμη ευχαριστώ την οικογένειά μου για τη στήριξη και τη συμπαράσταση που μου παρείχε για να αντιμετωπίσω τις όποιες δυσκολίες προέκυπταν καθ' όλη τη διάρκεια συγγραφής της διπλωματικής μου εργασίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΤΟ ΑΓΡΙΝΙΟ ΣΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

Τα χρόνια του Μεσοπολέμου έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των μετέπειτα ιστορικών εξελίξεων της περιόδου της Κατοχής. Στον Μεσοπόλεμο το Αγρίνιο άκμασε τόσο οικονομικά, όσο και πληθυσμιακά. Το 1920 οι κάτοικοι ανέρχονταν σε 11.267, το 1928 ο πληθυσμός αυξήθηκε σε 16.735 και ως το 1940 έφτασε στους 20.492 κατοίκους.² Η σημαντική αυτή αύξηση του πληθυσμού είναι ενδεικτική της προόδου της πόλης οικονομικά (ανάπτυξη εμπορίου, σημαντικά έργα), αλλά και κοινωνικά (πολιτιστική πρόοδος, άφιξη προσφύγων).

Μεγάλο ρόλο στην εξέλιξη της πόλης έπαιξαν και οι δημαρχίες που υπήρξαν το διάστημα αυτό. Ο Δημήτριος Αθ. Τσακανίκας υπήρξε δήμαρχος και κοινοτάρχης την περίοδο 1914-1925. Τον διαδέχτηκε ο Αντρέας Παναγόπουλος, δήμαρχος Αγρινίου την περίοδο 1925-1933. Ο Παναγόπουλος υπήρξε σημαντική προσωπικότητα της πόλης και συνέβαλε στην πρόοδό της. Ασφαλιτόστρωσε τους κεντρικότερους δρόμους της, έφτιαξε πάρκα και ενέκρινε το 1926 χρηματικό ποσό 80.000 δραχμών για ανασκαφές με σκοπό τον εντοπισμό της θέσης του αρχαίου Αγρινίου. Το 1928 πραγματοποίησε τα εγκαίνια του εργοστασίου ηλεκτροφωτισμού της εταιρίας Λουδοβίκου Μαρτέλ για τον ηλεκτροφωτισμό της πόλης. Το 1930 επέλυσε το πρόβλημα της ύδρευσης, ιδρύοντας σύγχρονο υδραγωγείο και το 1932 οικοδόμησε τη δημοτική αγορά της πόλης.³ Ο Δημήτριος Βότσης⁴ εκλέχτηκε και παρέμεινε δήμαρχος Αγρινίου για την περίοδο 1934-1942, ο οποίος «πρόλαβε» και την είσοδο των Γερμανών στη πόλη. Τα σημαντικότερα έργα του θεωρούνται η ίδρυση πρωτοδικείου, η ανέγερση δημοτικών σφαγείων, η δημιουργία του δημοτικού νεκροταφείου, η ίδρυση ωδείου με πλήρη ενόργανο εξοπλισμό, η διαμόρφωση της πλατείας με το σιντριβάνι και η διάνοιξη πολλών αγροτικών δρόμων.

² Κώστας Δ. Μαραγιάννης, *Το Αγρίνιο.*, -Μια περιδιάβαση στον τόπο Μια προσέγγιση σε πρόσωπα και γεγονότα, Εκδόσεις Πάραλος, Αθήνα 2011, σ. 114.

³ Γεράσιμος Γερολυμάτος, *Αγρίνιο. Δρόμοι που γράφουν ιστορία*, Εκδόσεις Δέσποινα Μαυρομάτη, Αθήνα 1994, σ. 236.

⁴ Δημήτριος Βότσης: Γεννήθηκε στο Αγρίνιο το 1903. Σπούδασε νομική και άσκησε το επάγγελμά του στη γενέτειρά του. Το 1934 εξελέγη δήμαρχος της πόλης. Κεντρική οδός της πόλης φέρει το όνομά του.

Το Αγρίνιο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή αναδεικνύεται, επιπλέον, σε μεγάλο κέντρο καπνού και έτσι σε μία σημαντική επαρχιακή πόλη, η οποία παρουσίαζε τάσεις προόδου και ανάπτυξης, που την οδήγησαν σύντομα σε μια περίοδο δημιουργικότητας και οικονομικής ευρωστίας. Ως τότε, αποτελούσε μια μικρή και δίχως σημασία πόλη. Στην άνοδό της αυτή συνέβαλλαν κυρίως δύο παράγοντες: α) η έξοδος των καπνών ποικιλίας «μυρωδάτο Αγρίνιο» στις αγορές της Ευρώπης και η κυρίαρχη θέση που κατείχαν τα τσεμπέλια Αιτωλοακαρνανίας στην κατανάλωση του εσωτερικού και β) η εγκατάσταση του προσφυγικού στοιχείου.⁵

Ιδιαίτερα η περίοδος μέχρι το 1930 υπήρξε πραγματικά η χρυσή εποχή του καπνού.⁶ Πιο συγκεκριμένα το 1929, χάρη στον καπνό, το Αγρίνιο είχε γίνει πλέον ο οικονομικός πυρήνας της Ρούμελης. Η καλλιέργεια του καπνού εξαπλώθηκε και η παραγωγή αυξήθηκε σημαντικά. Σε κάθε γωνιά της πόλης υπήρχαν καπνομάγαζα επεξεργασίας. Η άνοδος αυτή της παραγωγής ήταν λογικό να αυξήσει και το εισόδημα των παραγωγών, οι οποίοι αποτελούσαν το σύνολο σχεδόν των Αγρινιωτών και των κατοίκων της γύρω περιοχής. Έτσι οι χιλιάδες καπνεργάτες και όσοι γενικότερα είχαν σχέση με την επεξεργασία, την μεταφορά και το εμπόριο του καπνού αποτέλεσαν την κινητήριο δύναμη της αγοράς.

Γενικότερα, στην επεξεργασία του καπνού κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου απασχολούνταν 45.000 εργάτες και 10.000 υπάλληλοι σε όλη την Ελλάδα. Οι σημαντικότερες εγκαταστάσεις επεξεργασίας και διαλογής του καπνού στο Αγρίνιο ήταν αυτές των Αδελφών Παπαστράτου, Αδελφών Παπαπέτρου, Αδελφών Παναγόπουλου, Ηλία Ηλιού, Καμποσιώρα και Κόκκαλη, οι οποίες οικοδομήθηκαν στην πόλη από το 1924 έως το 1929. Σε αυτές εργαζόταν κάθε μέρα εκατοντάδες εργάτες και εργάτριες, πολλοί από τους οποίους προέρχονταν από τους νεοφερμένους στην πόλη πρόσφυγες.⁷

Οι πρόσφυγες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην πληθυσμιακή πολυμορφία της πόλης, αλλά και στην πολιτισμική και οικονομική εξέλιξή της. Η άφιξη των προσφύγων στο

⁵ Γεράσιμος Η. Παπατρέχας, *Ιστορία του Αγρινίου*, Εκδόσεις Δήμος Αγρινίου, Αγρίνιο 1991, σσ. 405-408.

⁶ Το Αγρίνιο την περίοδο του Μεσοπολέμου έφερε τον χαρακτηρισμό «η πόλη του καπνού».

⁷ Βασίλης Πατρώνης, «Η οικονομία του καπνού και το καπνεργατικό ζήτημα στο Αγρίνιο του Μεσοπολέμου», Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου. Το Αγρίνιο μέχρι τη Δεκαετία του '60*. Πρακτικά Ημερίδας (23 Σεπτεμβρίου 2001), Εκδόσεις Μεταίχμιο - Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σσ. 161-164.

Αγρίνιο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, υπήρξε σταδιακή, ξεκινώντας από το 1922 έως το 1924. Τον πρώτο καιρό αφίχθησαν πολλές οικογένειες, ακολούθησαν όμως στη συνέχεια κι άλλες, οι οποίες έφτασαν στην πόλη αφού περιπλανήθηκαν σε διάφορα μέρη της δυτικής και νότιας Πελοποννήσου και της Ηπείρου. Οι περισσότεροι κατάγονταν από περιοχές του Πόντου, τη Σαμψούντα, την Κερασούντα, τη Νικομήδεια, την Μπάφρα, την Ιωνία, τη Σμύρνη και την Έφεσο. Τέλος, το 1924 έφτασαν και οι τελευταίοι από την τουρκόφωνη Καπαδοκία, μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών.⁸

«Τα προσφυγικά καλύβια» στα δυτικά του Αγρινίου υπήρξε ο πρώτος τόπος εγκατάστασής τους.⁹ Οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στο μέρος όπου υπήρχε ένα παρεκκλήσι του Αγίου Δημητρίου, αφιερωμένο στους Αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη, έτσι σύντομα αναπτύχθηκε ο συνοικισμός του Αγίου Κωνσταντίνου στην περιοχή αυτή. Με τη βοήθεια του Μικρασιάτη καπνέμπορου Ηλία Ηλιού,¹⁰ έγινε αργότερα ξεχωριστή ενορία. Μόλις δημιουργήθηκε ο συνοικισμός έγινε και δημοτικό σχολείο με την πρωτοβουλία του Λέοντα Ιασονίδη και την παρέμβασή του προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Στα εγκαίνια του συνοικισμού παρευρέθηκε και ο Γεώργιος Παπανδρέου.¹¹

Οι πρόσφυγες έφεραν στο Αγρίνιο τον πολιτισμό της Ιωνίας και της Μικράς Ασίας. Διατήρησαν μεγάλο σεβασμό στην παράδοση, στην ιστορία και στη θρησκεία. Έδειξαν ακόμη μεγάλο ενδιαφέρον για τον πολιτισμό και μεγάλο πατριωτισμό.¹² Επίσης, οι πρόσφυγες έφεραν τη συστηματική καλλιέργεια του καπνού κυρίως στα χωράφια του Ζαπαντίου¹³. Στην περιοχή αυτή τους παραχωρήθηκαν καπνοτόπια.

⁸ Παπατρέχας, *ό.π.*, σ. 396.

⁹ Ανθή Παπαθανασίου, «Αγρίνιο 1920-1940: Η ενσωμάτωση των προσφύγων στη σχολική διαδικασία», Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου. Το Αγρίνιο μέχρι τη Δεκαετία του '60*. Πρακτικά Ημερίδας (23 Σεπτεμβρίου 2001), Εκδόσεις Μεταίχμιο - Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σ. 63.

¹⁰ Το όνομα του Ηλία Ηλιού, για την κοινωνική του προσφορά, φέρει πολυσύχναστος κεντρικός δρόμος της πόλης.

¹¹ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σσ. 215-216.

¹² Μαραγιάννης, *ό.π.*, σσ. 215-218.

¹³ Ζαπάντι: Λέγεται και Μεγάλη Χώρα, περιοχή δίπλα στο Αγρίνιο.

Έτσι το 1929, κυρίως λόγω του καπνού, το Αγρίνιο είχε καταστεί πλέον το οικονομικό κέντρο της Ρούμελης.¹⁴ Το 1929 επίσης ο Γεώργιος Καφαντάρης¹⁵ έδωσε στους αδελφούς Παπαστράτου άδεια εξαγωγής καπνών και σιγαρέτων. Αυτό συνετέλεσε σημαντικά στην οικονομική ισχυροποίησή τους, αλλά και στην οικονομία της πόλης και της ευρύτερης περιοχής. Οι Αδερφοί Παπαστράτου υπήρξαν ευεργέτες της πόλης του Αγρινίου και με τις δωρεές τους στον Δήμο και το κοινωνικό έργο τους, αλλά και με την οικονομική δραστηριότητα της εταιρίας τους.

Η ίδρυση της ομόρρυθμης εταιρίας «Αδελφοί Παπαστράτου» έγινε το 1913. Πρώτος ξεκίνησε ο Ευάγγελος Παπαστράτος μαζί με τον Σωτήριο Παπαστράτο. Στη συνέχεια ακολούθησε και η συνεργασία με τον Γιάννη Παπαστράτο, τον μεγαλύτερο αδερφό τους, ο οποίος ήταν δικηγόρος και άφησε τη δικηγορία για να γίνει ομόρρυθμος εταίρος στην Εταιρεία. Μετά την έκρηξη του πολέμου το 1914 και μέσα από συνεργασία που είχε με τους αδελφούς του, συμμετείχε οριστικά στην εταιρεία και ο Επαμεινώνδας. Ύστερα από τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το 1919 συνέταξαν το καταστατικό της νέας εταιρείας, στο οποίο συμμετείχε επίσημα και ο Επαμεινώνδας. Ταυτόχρονα, αποφάσισαν να γίνει η μεταφορά της έδρας της από το Αγρίνιο στην Αθήνα.¹⁶

Η εταιρεία σημείωσε μεγάλη επιτυχία και είχε υποκαταστήματα και στο εσωτερικό σε μεγάλα καπνικά κέντρα όπως στο Αγρίνιο φυσικά, στον Πειραιά, στο Βόλο, στο Ναύπλιο, στην Καρδίτσα, στη Θεσσαλονίκη, την Καβάλα και αργότερα στη Δράμα, στην Ξάνθη και στη Σάμο, αλλά και στο εξωτερικό όπως στη Σμύρνη και την Ολλανδία.¹⁷ Η εταιρεία συνεργάστηκε επίσης με τις αγορές της Γερμανίας, της Σουηδίας και άλλων χωρών της ανατολικής Ευρώπης, της Αιγύπτου, αλλά και με την αμερικανική αγορά. Το 1930 ιδρύθηκε η καπνοβιομηχανική επιχείρηση με την επωνυμία «Παπαστράτος, Ανώνυμη Βιομηχανική Εταιρεία Σιγαρέτων», η οποία

¹⁴ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σσ.211-212.

¹⁵ Ο Γεώργιος Καφαντάρης, ιδιαίτερα αγαπητός στον λαό της Αιτωλοακαρνανίας. Γεννήθηκε το 1873 στην ανατολική Φραγκίστα Ευρυτανίας. Σπούδασε νομικά στην Αθήνα και άσκησε το επάγγελμα του δικηγόρου, αρχικά στο Μεσολόγγι και στη συνέχεια στο Καρπενήσι και στην Αθήνα. Αναμείχθηκε για πρώτη φορά με την πολιτική το 1902 ως υποψήφιος βουλευτής Αιτ/νίας και Ευρυτανίας. Υποστηρικτής της δημοτικής γλώσσας, ενταγμένος στον δημοκρατικό χώρο και άριστος γνώστης των οικονομικών προβλημάτων της χώρας. Το 1910 προσχώρησε στο κόμμα των Φιλελευθέρων με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, όμως αποχώρησε το 1928 γιατί διαφώνησε μαζί του σε εσωτερικά ζητήματα και κυρίως στο πολιτειακό. βλ. Γερολυμάτος, *ό.π.*, σσ. 188-191.

¹⁶ Ευστράτιος. Παπαστράτος, *Η δουλειά και ο κόπος της*, Αθήνα 1964, σσ. 9-137.

¹⁷ Παπαστράτος, *ό.π.*, σ. 142.

βοήθησε να αναπτυχθεί η καπνοβιομηχανία στη χώρα. Γενικότερα, η εταιρεία των αδερφών Παπαστράτου και η επιχειρηματικότητα τους συνέβαλαν σημαντικά στην οικονομία της περιοχής του Αγρινίου, αλλά και ολόκληρης της χώρας.¹⁸

Ενώ διακινούνταν μεγάλα χρηματικά ποσά, όμως, το εμπόριο του καπνού είχε μία ιδιομορφία. Δεν απαιτούσε έργα υποδομής και επένδυση κεφαλαίων για μόνιμες βιομηχανικές εγκαταστάσεις, πράγμα το οποίο σήμαινε ότι σε περίπτωση κρίσης το σύνολο του εργατικού δυναμικού της πόλης, που εξαρτιόταν από τον καπνό, καταδικαζόταν σε ανεργία όπως και συνέβη αργότερα.¹⁹ Επιπλέον, παρά το γεγονός ότι το εμπόριο του καπνού ήταν από τις πιο σημαντικές οικονομικές δραστηριότητες της περιόδου σύντομα δημιουργήθηκαν προβλήματα, κυρίως εξαιτίας των αντικρουόμενων συμφερόντων εργοδοτών και εργαζομένων σε περιόδους κρίσης. Προβλήματα που οδήγησαν σε καπνεργατικούς αγώνες και στο γνωστό «Ζήτημα του καπνού».

Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου έλαβαν χώρα καπνεργατικοί αγώνες σε δυο φάσεις. Στην πρώτη φάση, που διήρκησε μέχρι το 1926, οι καπνεργάτες διεκδικούσαν μεγαλύτερο ημερομίσθιο, καθώς και την απαγόρευση της εξαγωγής ανεπεξέργαστων καπνών που απειλούσε τα κεκτημένα του κλάδου τους. Σε αυτή την περίοδο ο τρόπος επεξεργασίας του καπνού αποτέλεσε το κομβικό σημείο της ταξικής πάλης. Οι επιχειρηματίες επεδίωκαν να μειώσουν το κόστος της καπνεργασίας, ενώ οι αγρότες να εξασφαλίσουν απασχόληση. Οι εργοδότες ζητούσαν νέο τρόπο επεξεργασίας, απλουστευμένο, επικαλούμενοι τις προδιαγραφές των ξένων αγοραστών. Έτσι όμως, μειωνόταν δραστικά ο αριθμός των ειδικευμένων ανδρών εργατών έναντι των ανειδίκευτων καπνεργατριών (τα γυναικεία ημερομίσθια ήταν πολύ μικρότερα των ανδρικών) και διαφαινόταν η σκοπιμότητα των καπνεμπόρων να μειώσουν το κόστος παραγωγής. Τελικά, παρά τις αρχικές επιτυχίες των συνδικαλιστικών αγώνων, οι καπνέμποροι επέβαλαν τις επιλογές τους προς τα ανεπεξέργαστα καπνά.²⁰

¹⁸ Παπαστράτος, *ό.π.*, σσ. 159-172.

¹⁹ Παπατρέχας, *ό.π.*, σ. 405.

²⁰ Βασίλης Πατρώνης «Το Καπνικό Ζήτημα και οι Αγώνες των Καπνεργατών» Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου. -Το Αγρίνιο μέχρι τη Δεκαετία του '60*. Πρακτικά Ημερίδας (23 Σεπτεμβρίου 2001), Εκδόσεις Μεταίχμιο - Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σ. 168.

Στη δεύτερη φάση, από το 1926 και μετά, εκδηλώθηκαν αλληπάλλληλες καπνικές κρίσεις και επικράτησαν συνθήκες γενικότερης οικονομικής ύφεσης που υποχρέωσαν τα καπνεργατικά σωματεία στην υιοθέτηση μίας αμυντικής στάσης για τη διασφάλιση των κεκτημένων και ιδίως των θέσεων εργασίας στην επεξεργασία καπνού, που απειλούνταν από την καλπάζουσα ανεργία. Ειδικά, ύστερα από την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929, οι τιμές του ελληνικού καπνού κατέρρευσαν διεθνώς. Υπήρξε ανισορροπία στην παραγωγή, την εμπορία και τη βιομηχανοποίηση του καπνού που οδήγησε στη δημιουργία τεράστιων αποθεμάτων, με σοβαρές επιπτώσεις στο εισόδημα όλων όσων εμπλέκονταν. Η κατάσταση αυτή προκάλεσε έντονες συζητήσεις για την αναμόρφωση της εμπορικής πολιτικής. Προκλήθηκε έτσι το περίφημο «καπνικό ζήτημα» που κυριάρχησε στο δημόσιο βίο της χώρας σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Στο μεταξύ, η ανεργία λάμβανε εκρηκτικές διαστάσεις, προκαλώντας κινητοποιήσεις εκ μέρους των εργατών. Η τελευταία καπνεργατική κινητοποίηση του Μεσοπολέμου στο Αγρίνιο σημειώθηκε το 1936. Στις 6 Μαΐου το σωματείο των καπνεργατών κήρυξε σαρανταοκτάωρη απεργία και κάλεσε τους εργάτες σε συγκέντρωση.²¹ Τα αιτήματα ήταν ίδια σε όλη τη χώρα και στην πραγματικότητα ήταν η πολιτική γραμμή του Κ.Κ.Ε. αυτή που καθοδηγούσε τα καπνεργατικά σωματεία και φυσικά την Ομοσπονδία.²²

Στην πολιτική ο Γεώργιος Β΄ είχε επανέλθει και ο Ιωάννης Μεταξάς ήταν πρωθυπουργός. Όλα έδειχναν, όμως, ότι η πολιτική κατάσταση στη χώρα οδηγούνταν σε ανώμαλες λύσεις κι εκείνοι ζητούσαν εργατικές επιτροπές στα εργοστάσια. Μετά τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης αποδείχτηκε ότι υπήρχε εντολή της κυβέρνησης να κατασταλεί βιαίως κάθε μαχητική εκδήλωση των απεργών. Η δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου εγκαινίαζε μία περίοδο δεινών για το εργατικό κίνημα, που στις επόμενες δεκαετίες θα ήταν αυστηρά ελεγχόμενο.²³

Γενικότερα ο Μεταξάς έδειχνε προσκείμενος στη Γερμανία, όπου είχε σπουδάσει. Συγκρότησε μια ομάδα νεολαίας την ΕΟΝ, πειθαρχημένη και προσανατολισμένη στο καθεστώς του, όπως και δημιούργησε έναν Ραδιοφωνικό Σταθμό Αθηνών, το 1938, προσαρμοσμένο επίσης σ' αυτό. Κατασκεύασε τη γραμμή Μεταξά στο Μπέλες της

²¹ Βασίλης Πατρώνης «Το Καπνικό Ζήτημα και οι Αγώνες των Καπνεργατών», σσ. 165-168.

²² Παπατρέχας, ό.π., σσ. 444-446.

²³ Παπατρέχας, ό.π., σσ. 444-446.

Μακεδονίας και οχυρωματικά έργα στην αλβανική μεθόριο. Η εποχή του προσδιορίζεται από λαϊκή αντίδραση στο καθεστώς του. Ένας από τους λόγους της δυσαρέσκειας του λαού απέναντί του ήταν και οι διωγμοί προσώπων, όπως για παράδειγμα, ο Γ. Καφαντάρης, που ήταν ιδιαίτερα αγαπητός στο λαό της Ευρυτανίας και της Αιτωλοακαρνανίας.²⁴ Πολλοί εξορίστηκαν σε ξερονήσια. Αυτή την ανελεύθερη κατάσταση διωγμών και φυλακίσεων και της εξορίας την έζησε και όλος ο νομός Αιτωλοακαρνανίας και ιδιαίτερα ο κόσμος του Αγρινίου και του Ξηρόμερου. Στο «φακέλωμα» πέρασαν χιλιάδες πολίτες και αργότερα, στην Κατοχή, αυτοί «οι φάκελοι» χρησιμοποιήθηκαν, όπως συνέβη σε Αγρίνιο και Μεσολόγγι, για τις διώξεις εκ μέρους των κατακτητών.²⁵

Επιστρέφοντας, όμως, στα οικονομικά προκύπτει το συμπέρασμα ότι όσο αφορά στην οικονομική δραστηριότητα της περιόδου συνολικά, παρατηρείται πρόοδος. Ενδεικτικό ήταν το γεγονός ότι οι τράπεζες δημιούργησαν υποκαταστήματα στο Αγρίνιο. Το 1914 ίδρυσε υποκατάστημα στην πόλη η Τράπεζα Αθηνών, η οποία το 1952 συγχωνεύτηκε με την Τράπεζα της Ελλάδος. Το 1928 άνοιξε υποκατάστημα η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος. Την ακολούθησε το 1929 η Εμπορική και το 1930 δημιούργησε υποκατάστημα η Τράπεζα της Ελλάδος, η οποία το 1937 απέκτησε και δικό της ακίνητο, το οποίο ξεκίνησε τη λειτουργία του το 1938. Τότε διοικητής της ήταν Εμμανουήλ Τσουδερός, ο οποίος ήρθε στο Αγρίνιο για τα εγκαίνια.²⁶

Στον αντίποδα βρέθηκε ο δήμος Αγρινίου, ο οποίος, όπως και άλλοι δήμοι της Ελλάδας, βρισκόταν σε μόνιμη κατάσταση οικονομικής δυσπραγίας, καθώς τα έσοδά του ήταν πολύ περιορισμένα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε το θέμα του φωτισμού της πόλης την περίοδο της ασετιλίνης, αλλά και αργότερα με την «έλευση» του ηλεκτροφωτισμού. Στην περίπτωση αυτή, αν δεν αναλάμβαναν οι αδερφοί Παπαστράτου θα καθυστερούσε επ' αόριστον η πραγματοποίησή του. Εμπόδιο,

²⁴ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 373.

²⁵ Θανάσης Κακογιάννης, *Μνήμες και σελίδες της εθνικής αντίστασης. Αγρίνιο – Δυτική Στερεά Ελλάδα*, Εκδόσεις Κωσταράκη, Αθήνα 1997, σσ. 34-35.

²⁶ Απόστολος Βετσόπουλος «Οικονομικές συνθήκες στην περίοδο της Κατοχής και του εμφυλίου πολέμου στην Αιτωλοακαρνανία», Κωνσταντίνα Μπάδα-Θανάσης Σφήκας (επιμ.) *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2010, σ. 103.

επίσης, αποτέλεσε η έλλειψη οικονομικών πόρων και για την εφαρμογή του νέου ρυμοτομικού σχεδίου.²⁷

Το 1931 εγκαινιάστηκε το νέο υδραγωγείο, λύνοντας το πρόβλημα της ύδρευσης που ταλαιπωρούσε τους κατοίκους για περίπου έναν αιώνα. Την ίδια χρονιά εγκαινιάστηκε και η αεροπορική σύνδεση με την Αθήνα και τα Γιάννενα. Το γεγονός αυτό υπήρξε πολύ σημαντικό για τον επιχειρηματικό κόσμο, αφού πλέον εξασφάλιζε πολύ πιο γρήγορα και χωρίς ταλαιπωρία ταξίδια. Παρόλα αυτά η οικονομική κρίση του 1931 έγινε αισθητή και στο Αγρίνιο.²⁸

Στις βουλευτικές εκλογές του 1928, από τις οποίες αναδείχτηκε με συντριπτικά ποσοστά νικητής το κόμμα των Φιλελευθέρων, η περιοχή, ούσα αντιβενιζελική, ήταν από τις ελάχιστες περιφέρειες, όπου αναδείχτηκαν βουλευτές οι υποψήφιοι του Λαϊκού κόμματος. Συνεπώς η πόλη δεν είχε προσβάσεις στη νέα κυβέρνηση. Το μόνο κυβερνητικό έργο που έγινε στην πόλη ήταν τα Παπαστράτεια Εκπαιδευτήρια και αυτό μετά από συνεχείς και επίπονες προσπάθειες. Το Νοέμβριο του 1933 εγκαινιάστηκαν τα Παπαστράτεια εκπαιδευτήρια, για τα οποία συνέβαλαν σημαντικά οι Αδελφοί Παπαστράτου με την παραχώρηση του οικοπέδου και την κάλυψη μεγάλου μέρους της δαπάνης. Τέλος, το τελευταίο σημαντικό γεγονός κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου ήταν το 1932 η έναρξη των εργασιών για τη θεμελίωση του νέου κτηρίου του πρωτοδικείου που εγκαινιάστηκε τον Μάιο του 1935.²⁹

Η επικοινωνία της πόλης με τις γύρω περιοχές ήταν αρκετά καλή. Μέχρι και την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου το Αγρίνιο συνδεόταν με τα ορεινά και πεδινά στην περιφέρεια, αλλά και με τα κοντινά σε αυτό αστικά κέντρα. Με την επέκταση του οδικού δικτύου είχε επικοινωνία με τα Ιωάννινα και την Πάτρα αλλά και την Αθήνα μέσω του πορθμού του Ρίου - Αντιρρίου. Η πόλη διέθετε, επίσης, σιδηρόδρομο που την έφερνε σε επαφή με τα χωριά του κάμπου, το Αιτωλικό, το Μεσολόγγι και με την Πάτρα. Επιπλέον, λειτουργούσε αεροδρόμιο και υπήρχε τακτική αεροπορική σύνδεση με την Αθήνα, η οποία, όπως αναφέρθηκε, ήδη άρχισε

²⁷ Παπατρέχας, *ό.π.*, σσ. 405- 406.

²⁸ Παπατρέχας, *ό.π.*, σσ. 405-408.

²⁹ Παπατρέχας, *ό.π.*, σσ. 405-408.

να λειτουργεί από το 1931 και εξυπηρετούσε πολύ τους επιχειρηματίες για τα επαγγελματικά τους ταξίδια.³⁰

Η επικοινωνία της πόλης με τον «έξω κόσμο» συμπληρωνόταν από τη χρήση των ραδιοφώνων και τη διακίνηση του τοπικού, του πατραϊκού και του αθηναϊκού Τύπου. Ο Τύπος της εποχής ήταν ιδιαίτερα πλούσιος, με πολλές και ποικίλες εφημερίδες για όλα τα θέματα της περιόδου, τοπικά και μη. Κάλυπτε τα ενδιαφέροντα των ανθρώπων της εποχής και σε πολλές περιπτώσεις μαχόταν για τα συμφέροντά τους, ζητώντας και απαιτώντας λύσεις για τα τρέχοντα και φλέγοντα ζητήματα και προβλήματα.

Η εφημερίδα *Μεταβολή* εκδιδόταν από το 1919 στο Αγρίνιο από τον Κλεομένη Κ. Τσάτσο. Ήταν μία παναιτωλοακαρνανική, περιοδική εφημερίδα και εγκυκλοπαιδική, όμως πολύ περιορισμένη θεματικά, επικεντρωμένη κυρίως στην τοπική ειδησεογραφία. Από το 34^ο φύλλο της μετέφερε την έδρα της στο Μεσολόγγι με αρχισυντάκτη τον Ιωάννη Δ. Καλλιαμβάκο. Το σχήμα της ήταν μεγάλο και έβγαине μία φορά την εβδομάδα ή μπορεί και δύο, ιδίως στις προεκλογικές περιόδους. Ήταν ένθερμο όργανο του κόμματος των Φιλελευθέρων.³¹

Η εφημερίδα *Στερεά Ελλάς* ήταν δισεβδομαδιαία και την εξέδιδαν στην Αθήνα, με ειδήσεις όμως από τη δυτική Ρούμελη, οι Χρ. Ευαγγελάτος και ο Μιλτιάδης Τζάνης από το 1921 (ο οποίος αργότερα αποχώρησε).³² Στον υπότιτλό της δήλωνε πως ήταν όργανο των απανταχού Αιτωλοακαρνανών. Υπήρξε πλούσια σε θέματα και ειδήσεις της Δυτικής Στερεάς, έχοντας ένα τέλειο δίκτυο ανταποκριτών και συνεργατών. Βρισκόταν σε ευθεία σύγκρουση με τη *Μεταβολή* γιατί ήταν πολιτικό όργανο των Βασιλοφρόνων.³³

³⁰ Χρήστος Μπακάλης, «Πόλη και σύμβολα: ο αστικός χώρος του Αγρινίου πριν και κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου», Κωνσταντίνα Μπάδα, Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2010, σ. 167.

³¹ Παρέμεινε αιτωλοακαρνανικό φύλλο ως τα τέλη του 1931, ενώ στη συνέχεια μετέφερε την έδρα της στη Αθήνα με αρχισυντάκτη τον Γεώργιο Ι. Χριστοφορίδη.

³² Έχουν εκδοθεί από αυτήν 501 φύλλα και μία πλήρης σειρά βρίσκεται στη βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

³³ Από το 1921 έφερε τον τίτλο «ανεξάρτητος πατριωτική εφημερίδα», χωρίς στην πραγματικότητα να αλλάξει πολιτικό προσανατολισμό.

Οι περισσότερες εφημερίδες, βέβαια, στη συνέχεια ήταν εβδομαδιαίες, με εξαίρεση την εφημερίδα *Δυτική Ελλάς* που ήταν καθημερινή. Επίσης έβγαιναν σε σχήμα 2^ο εκτός από τις *Φως*, *Παραγωγός* και *Δυτική Ελλάς* που έβγαιναν σε μεγάλο σχήμα.³⁴

Η εφημερίδα *Πρόσδος Αιτωλοακαρνανίας* ήταν τετρασέλιδη εφημερίδα- όργανο του Καφαντάρη, που στην αρχή διηύθυνε ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου και στη συνέχεια ο Ιωάννης Μυτάλης. Η έκδοσή της κράτησε περίπου ένα χρόνο, από τα τέλη του 1923 ως τα τέλη του 1924. Τα πολιτικά της άρθρα ήταν εμπνευσμένα από τις αρχές του κόμματος των Προοδευτικών και γράφονταν από τον ίδιο τον αρχηγό του κόμματος, Καφαντάρη, που τότε ήταν και μέλος της οικουμενικής κυβέρνησης Ζαΐμη. Η έδρα της ήταν στη Αθήνα, αλλά στέλνονταν και κυκλοφορούσαν χιλιάδες φύλλα της στη Δυτική Ρούμελη. Αφού ήταν καθαρό πολιτικό όργανο είχε μόνο μερικές ανταποκρίσεις από την Αιτωλοακαρνανία και αφιέρωνε τα υπόλοιπα κείμενά της για να αντιπαρατεθεί με τα δημοσιογραφικά όργανα των αντίθετων πολιτικών κομμάτων.

Η εφημερίδα *Θάρρος* ήταν καλοτυπωμένη εφημερίδα που εξέδιδε από τις 14 Μαρτίου στο Αγρίνιο ο Μιλτιάδης Τζάνης ως ιδιοκτήτης και ο Θεόδωρος Δαρειός ως διευθυντής.³⁵ Αποτελούσε όργανο εξυπηρέτησης τοπικών συμφερόντων με πολλές τοπικές ειδήσεις και ποικίλες συνεργασίες. Τακτικότεροι συνεργάτες υπήρξαν μεταξύ άλλων οι Κ. Δημάδης, Γ. Τσακανίκας, Αθ. Κασόλας, Λαμ. Τσιτσιμελής Γ. Τζωρτζόπουλος, Κ. Παλαμάς, Δημ. Λουκόπουλος.³⁶

Επόμενη εφημερίδα ήταν το *Φως* σε σχήμα μεγάλο που εξέδιδαν στο Αγρίνιο οι Μ. Τζάνης και Δ. Κουζέλης, όμως τυπωνόταν στην Πάτρα. Από τις στήλες της δημοσιεύτηκαν έργα Αιτωλοακαρνανών λογοτεχνών και μελέτες ειδικών συνεργατών με θέματα όπως η διευθέτηση της κοίτης του Αχελώου, το καπνικό, η εκπαίδευση, ο τουρισμός, ο αθλητισμός κ.ά. Ήταν πολιτική, φιλολογική και ειδησεογραφική και το πρώτο φύλλο που μπορούσε να συναγωνιστεί τα αθηναϊκά. Στο φύλλο της 29^{ης} Μαΐου 1927 έκανε μια ανασκόπηση στο πλούσιο έργο του Παναιτωλικού Γυμναστικού συλλόγου με την ευκαιρία της επετείου ιδρύσεώς του. Κάθε φύλλο διέθετε πλούσιο υλικό από λαογραφία, ιστορία, ποίηση και πεζογραφία.

³⁴ Θεόδωρος Δ. Θωμόπουλος, *Ο τύπος της Δυτικής Ρούμελης* (1821-1940), Αθήνα 1959, σσ. 44-67.

³⁵ Σε έναν χρόνο αποχώρησε ο Τζάνης και συνέχισε μόνος του ο Δαρειός μέχρι το 1928. βλ. Θωμόπουλος, *ό.π.*, σσ. 44-67

³⁶ Θωμόπουλος, *ό.π.*, σσ. 44-67.

Μια άλλη εφημερίδα εφάμιλλη του *Φωτός*, ήταν η *Τριχωνίς* που κυκλοφόρησε στο Αγρίνιο από τον Φεβρουάριο του 1929 με διευθυντές τον Βασίλειο Κρίντα και Κώστα Χρυσανθακόπουλο και με αρχισυντάκτη τον Πάνο Βλασόπουλο.³⁷ Συναγωνιζόταν το *Φως* σε σχήμα, εμφάνιση και ύλη. Είχε συνεργασίες με τους Κ. Παλαμά, Ρ. Γκόλφη, Κ. Δημάδη, Γ. Τσακανίκα και Δημ. Λουκόπουλο. Η *Τριχωνίς*, όπως και το *Θάρρος* και το *Φως* διέσωσαν πληροφορίες λαογραφικού χαρακτήρα που κινδύνευαν να χαθούν. Θεωρούταν φιλοκυβερνητικό όργανο.³⁸

Η *Λαϊκή Φωνή της Αιτωλοακαρνανίας* υπήρξε εφημερίδα των παραγωγών, φιλολογική και ειδησεογραφική και εκδιδόταν στο Αγρίνιο με διευθυντή και ιδιοκτήτη τον Γεώργιο Κ. Κουτσουνίκα από τις αρχές Μαρτίου 1930. Στην αρχή ήταν οκτασέλιδη και αργότερα εξασέλιδη και τετρασέλιδη. Είχε γραφεία και τυπωνόταν στην Αθήνα, αλλά η έδρα της ήταν στο Αγρίνιο. Ήταν μία από τις πιο καλοτυπωμένες, ενημερωμένες και με πλούσια ειδησεογραφία από ολόκληρο το νομό εφημερίδες. Από το 12^ο φύλλο της 22^{ας} Μαΐου 1930 ανέλαβε αρχισυντάκτης ο Δήμος Κουζέλης.³⁹

Η εφημερίδα *Παραγωγός* ήταν τετρασέλιδη και σε μεγάλο σχήμα. Άρχισε να εκδίδεται από τις αρχές Απριλίου του 1935 με πρόεδρο στην αρχή τον Μ. Γιάγκα κι ύστερα τον Δ. Βλάμη και γενικό γραμματέα τον Ανδρ. Πολιτόπουλο. Αποτελούσε έντυπο όργανο του καπνεμπορικού συλλόγου, ήταν η φωνή τους. Γραφόταν από καπνοπαραγωγούς ή από ανθρώπους που ζούσαν από κοντά τα προβλήματά τους.

Η *Φωνή Αιτωλίας και Ακαρνανίας* ήταν η εφημερίδα που εξέδιδε στο Αγρίνιο ο Γιώργος Παπαντωνίου από τον Ιούνιο του 1937 έως τον Αύγουστο του 1939. Με αυτήν ο Παπαντωνίου άνοιξε μια καινούργια εποχή πνευματικής ανόδου στην ιστορία του Τύπου της Δυτικής Ρούμελης. Ήταν τετρασέλιδη, τυπωνόταν στην Πάτρα και κάθε εβδομάδα εκτός από τις τοπικές ειδήσεις και άλλα ζητήματα, είχε και πλούσιες συνεργασίες με τους Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, Γ. Τσακανίκα και άλλους. Τη

³⁷Ο Βλασόπουλος μαζί με τον Κρίντα συμβάλλουν σημαντικά την εποχή αυτή στο Αγρίνιο στην άνοδο της δημοσιογραφίας. Σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα η *Τριχωνίς* αναδεικνύεται σε ένα από τα καλύτερα και τα σοβαρότερα φύλλα. Και οι δυο υπήρξαν εκλεκτοί δημοσιογράφοι με αγωνιστικότητα, υπευθυνότητα, συνέπεια και ήθος. Ο Βλασόπουλος παρέμεινε στο προσκήνιο της δημοσιογραφίας για σαράντα περίπου χρόνια. Δρόμος στην πόλη είναι αφιερωμένος σε αυτόν και φέρει το όνομά του. βλ. Γερολυμάτος, *ό.π.*, σσ. 64-67.

³⁸ Θωμόπουλος, *ό.π.*, σσ. 44-67.

³⁹ Θωμόπουλος, *ό.π.*, σσ. 44-67.

μεγαλύτερη πνευματική προσφορά συνιστούσαν οι αρχαιολογικές και ιστορικές μελέτες του φιλόλογου Πάνου Παπαχρίστου και οι ιστορικές και λαογραφικές μελέτες του ρουμελιώτη ερευνητή Δημήτριου Λουκόπουλου.⁴⁰

Από την άλλη, η *Δυτική Ελλάς* ήταν καθημερινή πρωινή εφημερίδα που εξέδιδαν στο Αγρίνιο οι Γ. Γιάγκας και Γ. Παπαντωνίου από τον Ιούνιο 1940 έως το Πάσχα του 1941. Αναμφισβήτητα οι ιδρυτές διευθυντές και ιδιοκτήτες του πήραν την πρώτη θέση στη δημοσιογραφία της δυτικής Ελλάδας. Ήταν τετρασέλιδη, σε σχήμα μεγάλο, με πλούσια τοπική, πανελλαδική και διεθνή ειδησεογραφία και κυκλοφορούσε σε όλη τη Δυτική Στερεά, τα Επτάνησα και την Ήπειρο. Με την κήρυξη του πολέμου απ' τον Οκτώβριο του 1940 η κυκλοφορία της πολλαπλασιάστηκε, φτάνοντας μέχρι το αλβανικό μέτωπο.

Τέλος, η εφημερίδα *Βέλος Ακαρνανίας* ξεκίνησε στην Αμφιλοχία το 1911 από δυο μαθητές γυμνασίου, τον Κώστα Σαρλή και τον Σπύρο Τσιρογιάννη. Η επιστράτευση όμως τους ανάγκασε να σταματήσουν και τη συνέχισαν μετά τον πόλεμο. Από τις αρχές του 1919 ξανακυκλοφόρησε ως *Εβδομαδιαία Εφημερίς των Ακαρνανών*. Το 1920, για τα φύλλα 43-46, τη συνέχισε μόνος του ο Σαρλής. Στην τελευταία αυτή περίοδο η συμβολή του *Βέλους* στη Δυτική Στερεά ήταν μεγάλη. Ήταν όργανο τοπικών συμφερόντων και επεδίωκε με τα άρθρα της να προωθήσει ακριβώς τα τοπικά συμφέροντα. Ήταν πλούσια και σε ειδήσεις από ολόκληρη τη βορειοδυτική Ελλάδα, έχοντας ένα οργανωμένο δίκτυο ανταποκριτών σε όλα τα χωριά του Βάλτου και του Ξηρομέρου, στην Πρέβεζα, στην Άρτα, στο Αγρίνιο και στο Μεσολόγγι.⁴¹

Επιπλέον και κυρίως πριν από τον πόλεμο του 1940, υπήρχαν στην πόλη ντελάληδες⁴² για τις ανακοινώσεις ποδοσφαιρικών συναντήσεων, αφίξεων εμπορευμάτων, καλλιτεχνικών θεατρικών ομίλων και караγκιοζοπαιχτών. Ο μεγαλύτερος και ξακουστότερος ντελάλης ήταν ο Κωνσταντίνος Μπακολίτσας που καταγόταν από το Καλέτζι της Ηπείρου και ήταν στη διάθεση του Παναιτωλικού συλλόγου.⁴³

⁴⁰ Θωμόπουλος, *ό.π.*, σσ. 44-67.

⁴¹ Θωμόπουλος, *ό.π.*, σσ. 44-67.

⁴² Ντελάληδες και πλανόδιοι πωλητές συναντώνται στο Αγρίνιο μέχρι και το 1960.

⁴³ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 191.

Ολοκληρώνοντας, την πνευματική-πολιτιστική δραστηριότητα της πόλης συμπλήρωναν διάφοροι σύλλογοι και όμιλοι. Το 1923 ιδρύθηκε στο Αγρίνιο ο *Φιλανθρωπικός και Προοδευτικός Όμιλος Νέων*, με τον Γεώργιο Τζωρτζόπουλο⁴⁴ στα ιδρυτικά του μέλη, ο οποίος αργότερα συγχωνεύτηκε με το *Αμφικτιονικό Αδελφάτο*, το οποίο βοήθησε την πολιτιστική πρόοδο στο Αγρίνιο και ιδιαίτερα τους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας.⁴⁵ Το *Αμφικτιονικό Αδελφάτο* ιδρύθηκε το 1926 με ιδρυτή τον Αθανάσιο Γεράκη και έδινε σειρές παραστάσεων για φιλανθρωπικούς σκοπούς, κυρίως για την ενίσχυση των προσφύγων της Μικράς Ασίας και για την ίδρυση Φιλαρμονικής μπάντας στο Αγρίνιο. Μέλη του *Αδελφάτου* ίδρυσαν αργότερα τον Γυμναστικό Παναιτωλικό Σύλλογο και τις νυχτερινές Σχολές, όπου στην αρχή δίδασκαν τα ίδια τα μέλη.⁴⁶

Αναφορικά, τώρα, με τη ρυμοτομία της πόλης σημειώνεται ότι στις αρχές του 20^{ου} αιώνα το Αγρίνιο απέκτησε σκυροστρωμένους και ασφαλτοστρωμένους δρόμους, πλατείες και πάρκο, από τα καλύτερα της Ελλάδας, πολλά καταστήματα⁴⁷ και κέντρα διασκέδασης τα λεγόμενα «Καφέ Αμάν» και «Καφέ Σαντάν». Στα πρώτα γλεντούσαν Αρμένιοι, Σμυρναίοι πρόσφυγες και ντόπιοι Αγρινιώτες και στα δεύτερα οι πιο εξευγενισμένοι Αγρινιώτες με ορχήστρες σε ευρωπαϊκούς ρυθμούς. Το 1930 λειτούργησε και ο πρώτος χειμερινός κινηματογράφος ενώ επτά χρόνια αργότερα, το 1937, άνοιξε την πύλες του, στην σημερινή οδό Σαλάκου 4, ο πρώτος θερινός με το όνομα «ΔΙΟΝΥΣΙΑ». Ιδιοκτήτες ήταν οι Πολύζος και Χολιασμένος και αργότερα πέρασε στα χέρια του Νώντα Δαλιάνη και του Νίκου Κονταξή. Έκλεισε οριστικά το 1950.⁴⁸

Κεντρική πλατεία της πόλης ήταν η πλατεία Μπέλλου, σημερινή πλατεία Δημοκρατίας, η οποία διαμορφώθηκε από το 1879. Εκεί σύχναζαν πρακτικοί οδοντίατροι, στιλβωτές υποδημάτων, αρκουδιάρηδες, πλανόδιοι που πουλούσαν ξινόγαλο στο ποτήρι ή άλλοι βδέλλες σε γυαλί που μάζευαν από τις γύρω λίμνες. Επίσης, η πλατεία αποτελούσε στέκι των αμαξηλατών, των επαγγελματιών οδηγών

⁴⁴ Δικηγόρος του Αγρινίου με μεγάλη κοινωνική δράση.

⁴⁵ Θεόδωρος Θωμόπουλος, *Το Αγρίνιο. Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1954, σσ. 144-145.

⁴⁶ Θωμόπουλος, *Το Αγρίνιο. Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, σσ. 177-179.

⁴⁷ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σσ.159-164.

⁴⁸ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σσ. 159-161.

(σοφέρ), των ταξιδευτών και των ιδιοκτητών ταβερνών και εστιατορίων. Η μπάντα της πόλης έπαιζε στην πλατεία κάθε Κυριακή απόγευμα.⁴⁹

Άλλη σημαντική πλατεία της πόλης ήταν η πλατεία Χατζοπούλου. Πήρε το όνομα της από τον ποιητή Κώστα Χατζόπουλο, καθώς εκεί βρισκόταν το σπίτι του. Την έλεγαν και πλατεία «Γιουσουρούμ». Εκεί αγόραζε κανείς κρεβάτια, σομιέδες και ρούχα. Εκεί ήταν και το χάνι του Ευάγγελου Πολίτη και πολύ κοντά σε αυτό το χάνι των Σιαπλαουραίων. Και τα δυο αποτελούσαν ξακουστά χάνια για το Αγρίνιο και την περιοχή του.⁵⁰

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η πλατεία Καραπανέικα. Απέκτησε μεγάλη κίνηση μετά τη διάνοιξη της οδού Γεωργίου Μπαϊμπά, δημάρχου της πόλης την περίοδο 1899-1907. Η πλατεία είχε μεγάλη εμπορική κίνηση. Εκεί γίνονταν και οι πρώτες λαϊκές αγορές και βρισκόνταν τα σπίτια και τα μαγαζιά των Παπαστραταίων, των Τζαλαβραίων και των Κομποροζαίων, τα οποία αποτελούσαν το οικονομικό αλλά και πολιτιστικό επίκεντρο της ζωής των Αγρινιωτών.

Άλλες πλατείες της πόλης ήταν η «Πλατεία Σιντριβανίου», όπου έγινε το πρώτο σιντριβάνι στο Αγρίνιο, η «Πλατεία Ντούτσαγα» που ήταν η παλιότερη της πόλης, η «Πλατεία Παναγιώτη Κουμπούρη» που βρισκόταν βόρεια του σιδηροδρομικού σταθμού στο Αγρίνιο και πήρε το όνομά της από τον ομώνυμο Μακεδονομάχο, ο οποίος γεννήθηκε στο Αγρίνιο, η «Πλατεία Ξηρομέρου» που ήταν το πρακτορείο αυτοκινήτων Ξηρομέρου και τέλος η «Πλατεία Σιδηροδρομικού σταθμού» που βρισκόταν βόρεια του σιδηροδρομικού σταθμού βορειοδυτικής Ελλάδας (Σ.Β.Δ.Ε).

Το Αγρίνιο είχε πολλές συνοικίες⁵¹ κάθε μία με το δικό της χαρακτήρα, τη δική της καθημερινότητα. Στη συνοικία «Πασέικα» έμεναν παλιά Τούρκοι πασάδες και κοτζαμπάσηδες, ήταν μία από τις πιο πλούσιες συνοικίες με τους πλέον εμπορικούς δρόμους. Στη συνοικία «Ωρα» την περίοδο της Κατοχής ήταν η διοίκηση της Χωροφυλακής, τα σπίτια των Τζωρτζοπουλαίων και το σπίτι της ηρωίδας Κατίνας Χατζάρα. Υπήρχε ακόμη ένα μεγάλο ρολόι, το οποίο εξυπηρετούσε τους κατοίκους στο να συντονίζουν τις δουλειές τους. Η συνοικία «Τρουμπέ» βρισκόταν προς τον

⁴⁹ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σσ. 159-161.

⁵⁰ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σσ. 159-161.

⁵¹ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σσ. 129-135.

Άγιο Χριστόφορο, ανατολικά της συνοικίας Πασείκα, το δε όνομά της προήλθε από την κατοικία κάποιου άρχοντα.

Πολύ σημαντική για την οικονομία και τη συγκοινωνία της πόλης ήταν και η συνοικία «Ντούτσαγα», η οποία αποτελούσε το παλιό εμπορικο-βιομηχανικό κέντρο της πόλης. Τα νερά της συνετέλεσαν τα μέγιστα στη βιομηχανική ανάπτυξη του Αγρινίου. Εκεί βρίσκονταν μύλοι, βυρσοδεψεία και τα αρχοντικά Κονισκιωτών Βαϊτσαίων.⁵² Επιπλέον εκεί στάθμευαν τα κάρα και οι σούστες, με τα οποία διεξαγόταν η συγκοινωνία προς το Μεσολόγγι και το Θέρμο αλλά και ήταν ο τόπος εκτέλεσης των θανατοποινιτών ληστών. Τέλος, υπήρχαν οι συνοικίες του «Αγίου Χριστοφόρου» παλαιού και νέου⁵³: η συνοικία του παλαιού, μάλιστα, είναι από τις ιστορικότερες του Αγρινίου, είχε δικό της νερό από την παρακείμενη ιστορική βρύση και σ' αυτήν υπάρχουν ίχνη αρχαίου οικισμού.⁵⁴

Στην πόλη λειτουργούσαν, επίσης, αρκετοί ναοί και οι γειτονιές και οι συνοικίες της ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες με το δικό τους ναό. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ήταν, οι συνοικίες του παλαιού και νέου Αγίου Χριστοφόρου, οι οποίες πήραν και το όνομα τους από τους ναούς τους.⁵⁵ Αξίζει να γίνει αναφορά στη θεμελίωση του ναού του νέου Αγίου Χριστοφόρου, που υποδηλώνει τα θρησκευτικά αισθήματα των κατοίκων, αφού πολλοί βοήθησαν στο να πραγματοποιηθεί, όπως επίσης και στον Παπαποστόλη, κατά κόσμο Αποστόλη Φαφούτη,⁵⁶ που υπήρξε ευεργέτης του Αγρινίου και θα παίξει σημαντικό ρόλο στην απελευθέρωση της πόλης το 1944.

⁵² Λεγόταν και συνοικία των Κονισκιωτών γιατί εκεί είχαν εγκατασταθεί πολλοί Κονίσκιοι.

⁵³ Υπήρχαν και πολλές ακόμα συνοικίες όπως «Κλεπαϊτικά», «Δυο Ρέματα», «Αμυγδαλούλες», «Φούσκαρη», «Σύννορα», «Βελή ή Δαγκλή», «Σουλιώτικα»⁵³, «Κριλείκα», «Μεγάλη Καρυά», «Σταυρός ή Γκένοβα», «Τριανταφυλλιά», Πλατανάκι», «Πεταλούδα» και «Μπούζι».

⁵⁴ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σσ. 129-135.

⁵⁵ Την ίδια περίοδο λειτουργούσαν στην πόλη οι εκκλήσεις της Αγίας Τριάδας, του Αγίου Δημητρίου, Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης, της Ζωοδόχου πηγής, Αγίας Ευαγγελίστριας, Άγιος Γεώργιος κ.α. Τέλος, μέχρι το 1936 κάθε εκκλησία στο Αγρίνιο είχε δικό της νεκροταφείο, τη δική της ενορία και τη δική της συνοικία. Βάση των ενοριών καθορίζονταν και τα εκλογικά τμήματα. βλ. Μαραγιάννης, *ό.π.*, σσ. 31-57.

⁵⁶ Παπαποστόλης: Αποστόλης Φαφούτης (1875-1960), ευεργέτης της πόλης του Αγρινίου. Υπήρξε ιερέας του ναού του Αγίου Χριστοφόρου από το 1903 έως και το 1959. Επιτέλεσε μεγάλο κοινωνικό έργο. Μεγάλη ήταν η συμβολή του και στην αναίμακτη παράδοση του Αγρινίου την 14^η Σεπτεμβρίου 1944 από τα Τάγματα Ασφαλείας στις δυνάμεις του ΕΑΜ- ΕΛΑΣ, όπως θα αναφερθεί στο οικείο κεφάλαιο.

Το 1919, λοιπόν, με πρωτοβουλία του Παπαποστόλη και άλλων Αγρινιωτών χτίστηκε ο νέος Άγιος Χριστόφορος⁵⁷. Ο Παπαποστόλης σκόπευε τότε να ταξιδέψει στην Αμερική, με σκοπό να οργανώσει έρανο για να συγκεντρώσει χρήματα για την ανέγερση του ναού, αλλά λόγω των πολεμικών συνθηκών, περιορίστηκε σε εράνους και σε προσφορές των πλούσιων Αγρινιωτών και σε πωλήσεις και ενοικιάσεις καπνοτοπιών της περιοχής.⁵⁸ Στη συνέχεια, ο Παπαποστόλης το 1924 διορίστηκε από τον Μητροπολίτη Αιτωλίας και Ακαρνανίας Αρχιερατικός Επίτροπος και αργότερα σε ειδική τελετή του δόθηκε και ο τίτλος του Αρχιμανδρίτη. Επίσης, για να αντιμετωπίσει τη δύσκολη πάντα οικονομική κατάσταση, οι Αδελφοί Παπαστράτου με ιδιαίτερο δεσμό προς αυτόν και προς το ναό του Αγίου Χριστοφόρου του χορήγησαν τιμητικό μηνιαίο επίδομα.

Τα χρόνια, λοιπόν, του Μεσοπολέμου υπήρξαν μία εξαιρετικά σημαντική περίοδος για την πόλη του Αγρινίου και τους κατοίκους της γιατί διαμόρφωσαν την πληθυσμιακή, κοινωνική, οικονομική και πολιτική φυσιογνωμία της. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ακολουθεί η ταραχώδης κατοχική περίοδος που ξεκινά από τη λήξη του ελληνοϊταλικού πολέμου το 1941 με την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων στη χώρα και φτάνει μέχρι και την απελευθέρωση το 1944. Η είσοδος των γερμανικών στρατευμάτων στο Αγρίνιο πραγματοποιήθηκε στην πόλη του Αγρινίου τη νύχτα της 21^{ης} προς την 22^{ης} Απριλίου 1941. Σύντομα τους Γερμανούς θα αντικαθιστούσαν οι Ιταλοί, για να επιστρέψουν και πάλι οι Γερμανοί δύο και πλέον χρόνια αργότερα, όταν όμως πλέον η Αντίσταση ισχυροποιούταν και ταυτόχρονα τα πρώτα σπέρματα των ενδοελληνικών συγκρούσεων άρχισαν να διαφαίνονται στον ορίζοντα της κατεχόμενης Ελλάδας.

⁵⁷ Πολιούχος της πόλης του Αγρινίου. Η πόλη τιμά τον Άγιο Χριστόφορο κάθε χρόνο στις 9 Μαΐου. Οι καπνοφύτες της περιοχής είχαν σημάδι την ημέρα αυτή για την αρχή της καπνοφυΐας, γιατί έλεγαν ότι τότε ξεσταινόταν καλά η γη στο Αγρίνιο, μιας και ο καπνός για να αναπτυχθεί χρειάζεται ζέστη.

⁵⁸ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σσ. 15-18.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ:

ΤΟ ΑΓΡΙΝΙΟ ΚΑΙ Η ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ

1.1 Η Κατοχή

Στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η Ελλάδα βρέθηκε υπό την ιταλική και στη συνέχεια τη γερμανική κατοχή, που ξεκίνησε τον Απρίλιο του 1941 με την εισβολή των γερμανικών στρατευμάτων στη χώρα και έληξε με την αποχώρηση των Γερμανών τον Οκτώβριο του 1944. Σε κάποιες περιπτώσεις βέβαια, όπως για παράδειγμα στην Κρήτη, οι γερμανικές φρουρές έμειναν μέχρι τον Ιούνιο του 1945. Όλη η χώρα γνώρισε τις συνέπειες και τα δεινά της ολέθριας αυτής περιόδου.

Συγκεκριμένα, η Αιτωλοακαρνανία την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά και αργότερα στον Εμφύλιο, παρουσιάζει έντονη δραστηριότητα, καθώς εκτυλίσσονται πολλά και σημαντικά γεγονότα στην περιοχή. Τα στρατεύματα Κατοχής σταματούσαν εδώ, στην πορεία τους προς τον βορρά, ενώ η περιοχή πέρασε από ιταλική και γερμανική κατοχή. Επιπλέον, έδρασαν σε όλο το Νομό δυνάμεις του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ, του ΕΔΕΣ και άλλων αντιστασιακών οργανώσεων, που θα παρουσιαστούν αναλυτικά στη συνέχεια. Το νομό Αιτωλοακαρνανίας, διασχίζει ο κεντρικός οδικός άξονας που συνδέει τη νότια με τη βόρεια Ελλάδα. Με το ξεκίνημα του ελληνο-ιταλικού πολέμου, το Αγρίνιο και άλλες πόλεις και χωριά της περιοχής βίωσαν την πολεμική προετοιμασία και τις συνέπειες των πολεμικών συγκρούσεων. Οι διερχόμενες ελληνικές στρατιωτικές μονάδες που κατευθύνονταν προς την Ήπειρο και την Αλβανία χρησιμοποιούσαν σχολεία και άλλους χώρους για τον στρατωνισμό τους. Οι καπναποθήκες είχαν μετατραπεί σε στρατιωτικό νοσοκομείο και ο σιδηροδρομικός συρμός εξυπηρετούσε στη μεταφορά πολεμοφοδίων. Η περιοχή έζησε επίσης την εμπειρία της οπισθοχώρησης των ελλήνων στρατιωτών μετά τη συνθηκολόγηση τον Απρίλιο του 1941, τον βομβαρδισμό πόλεων του, όπως του Αγρινίου το Μεγάλο Σάββατο του Απριλίου του 1942 από τους Γερμανούς και την

προέλαση ολόκληρων γερμανικών μονάδων, που κατευθύνονταν προς τη νότια Ελλάδα και την Πελοπόννησο.⁵⁹

Στην Ελλάδα ο γερμανικός στρατός επιτέθηκε την αυγή της 6^{ης} Απριλίου 1941 με τη 12^η στρατιά του στρατάρχη List, ο οποίος πέρασε και από το Αγρίνιο. Ο List τον Ιούνιο του '41 έγινε ανώτερος διοικητής των γερμανικών στρατευμάτων της νοτιοανατολικής Ευρώπης και μετείχε στις επιχειρήσεις του ρωσικού μετώπου. Στις 9 Απριλίου, γερμανικές μονάδες εισήλθαν στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Στις 18 Απριλίου ο πρωθυπουργός αυτοκτόνησε και η χώρα έμεινε χωρίς ηγεσία. Ο βασιλιάς, οι πολιτικοί και οι στρατηγοί έρχονταν σε διαπληκτισμούς για τη διαδοχή της ηγεσίας. Εύπορες οικογένειες με σημαντικές γνωριμίες σκεφτόντουσαν κατά πόσο θα έπρεπε να εγκαταλείψουν τη χώρα. Ταυτόχρονα η γερμανική αεροπορία ενίσχυε τις επιθέσεις της σε λιμάνια και πόλεις. Ο κόσμος έφευγε από τις πόλεις καταφεύγοντας σε ορεινά σημεία για να προστατευτεί.⁶⁰

Οι ελληνικές και οι συμμαχικές δυνάμεις οπισθοχωρούσαν μπροστά στον τελευταίο πετυχημένο Blitzkrieg του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Στο λιμάνι της Πάτρας έφταναν εξαντλημένοι Γιουγκοσλάβοι αξιωματικοί με την είδηση της ξαφνικής ήττας που είχε υποστεί και η χώρα τους μετά την ταυτόχρονη επίθεση της 6^{ης} Απριλίου. Ανά διαστήματα ακουγόταν τα Στούκας να βομβαρδίζουν τους μόλους καταστρέφοντας τα πλεούμενα και τις υπόλοιπες υποδομές. Όπως πολλές άλλες πόλεις, μέσα σ' αυτές και το Αγρίνιο, η Πάτρα κατασκάφθηκε από τους συνεχείς βομβαρδισμούς. Οι τρομαγμένοι κάτοικοί της γύρευαν σωτηρία σε καταφύγια. Οι τιμές των τροφίμων εκτοξεύτηκαν στα ύψη, καθώς οι αγρότες έπαψαν να κατεβαίνουν στις πόλεις για να πουλήσουν την παραγωγή τους. Μετά από μια αεροπορική επιδρομή στις 23 Απριλίου, τα μαγαζιά και οι ταβέρνες έκλεισαν οριστικά. Όπως έγραφε ο Γάλλος πρόξενος Xavier Lequiler η πόλη είχε στην ουσία εγκαταλειφθεί, είχε καταντήσει ένα «μακάβριο νεκροταφείο».⁶¹

⁵⁹ Κωνσταντίνα Μπάδα, Θανάσης Σφήκας, «Εισαγωγή», Κωνσταντίνα Μπάδα, Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2010, σ. 17.

⁶⁰ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, μετάφρ. Κώστας Κουρεμένος, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σσ. 28-29.

⁶¹ Mazower, *ό.π.*, σσ. 28-29.

Μέσα σε αυτό το κλίμα, και το Αγρίνιο βομβαρδίστηκε, το 1941, δυο φορές σφοδρά από τη γερμανική αεροπορία. Ο πρώτος βομβαρδισμός έγινε στις 16 Απριλίου 1941. Τα γερμανικά αεροπλάνα έριξαν πολλές βόμβες στην πόλη, μία εκ των οποίων έπεσε κοντά στην Τράπεζα της Ελλάδος. Από τον βομβαρδισμό υπήρξαν πάνω από δέκα νεκροί και τρεις τραυματίες.⁶² Στον βομβαρδισμό αυτό αναφέρεται σε προφορική μαρτυρία του ο Ευστράτιος Τζ. κάτοικος Αγρινίου:

«Ήτανε Πάσχα δε θυμάμαι ακριβώς τι μέρα, Μεγάλη Εβδομάδα, ξεκινήσαμε με τον πατέρα μου να πάμε να πάρουμε παπούτσια [...] τότε όλα τα παπουτσάδικα ήταν στην Παναγία. Ξεκινήσαμε από το σπίτι, φτάνουμε στην Εθνική Τράπεζα, ακούστηκε βόμβος και ταυτόχρονα η σειρήνα. Η σειρήνα ήταν πίσω από την Εθνική Τράπεζα αν θυμάμαι καλά. Βόμβο Παναγία μου!! Τρέχουμε αμέσως, με παίρνει αγκαλιά τότε και με κατεβάζει στο υπόγειο της Εθνικής που ήταν καταφύγιο και άρχισε ο βομβαρδισμός. Πολλές βόμβες πέσανε, αν δεν κάνω λάθος. Μια εξ αυτών στη γωνία της Τραπεζής της Ελλάδος. Σκοτωθήκανε πάρα πολλοί. Δώδεκα άτομα νομίζω. Οι περισσότερες πέσανε προς την Πλατεία Χατζοπούλου»⁶³

Η δεύτερη επίθεση έγινε την παραμονή του Πάσχα, Σάββατο 19 Απριλίου 1941. Στόχος των Γερμανών αυτή τη φορά ήταν το αεροδρόμιο Αγρινίου, γιατί εκεί προσγειώνονταν τα αγγλικά αεροπλάνα. Το αεροδρόμιο Αγρινίου καταλήφθηκε από Γερμανούς αλεξιπτωτιστές το βράδυ του Πάσχα της 20^{ης} Απριλίου 1941 και χρησιμοποιήθηκε από τους Γερμανούς στη μάχη της Κρήτης.⁶⁴

Για την προφύλαξη των πολιτών από τους βομβαρδισμούς είχαν γίνει καταφύγια και υπέργεια χαρακώματα ζικ-ζακ. Επιπλέον, οι κάτοικοι για να προστατευτούν έβαζαν στα τζάμια των παραθύρων σκούρα γαλάζια χαρτιά και ρούχα για τη συσκότιση των σπιτιών. Σε προσωπικές αναμνήσεις της εποχής αναφέρεται ότι:

⁶² Κώστας Μαραγιάννης, *Το Αγρίνιο. Μια περιδιάβαση στον τόπο Μια προσέγγιση σε πρόσωπα και γεγονότα*, Εκδόσεις Πάραλος, Αθήνα 2011, σ. 378.

⁶³ Αρχείο προφορικών μαρτυριών Κατερίνας Αντωνίου: Προφορική συνέντευξη με τον Ευστράτιο Τζ., Αγρίνιο, 30 Ιανουαρίου 2017.

⁶⁴ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σσ. 379-380.

«Πρώτα ήρθαν οι Ιταλοί και μετά οι Γερμανοί. Ήρθαμε κι εμείς στα σπίτια μας στο Αγρίνιο. Δε βγαίναμε πολύ, καθόμασταν στο μπαλκόνι, τα σπίτια είχαν συσκότιση με μπλε χαρτιά στα παντζούρια.».⁶⁵

Στην πόλη του Αγρινίου οι αρχές αεράμυνας είχαν τοποθετήσει τρεις σειρήνες. Μία στο ξενοδοχείο «Ακροπόλ» στην κεντρική πλατεία, μία στην οδό Παπαστράτου στο σπίτι του, μετέπειτα μέλους του ΕΑΜ- ΕΛΑΣ, Κωστάκη Αυγούλη και μία στο πολεμικό αεροδρόμιο Αγρινίου. Οι δυο πρώτες σειρήνες ήταν ηλεκτροκίνητες, ενώ του αεροδρομίου χειροκίνητη. Τα παρατηρητήρια από τα ελληνικά σύνορα ειδοποιούσαν τηλεφωνικά τους χειριστές τους όταν τα ιταλικά αεροπλάνα εφορούσαν από την Αλβανία για να βομβαρδίσουν ελληνικές πόλεις. Οι σειρήνες τίθονταν σε λειτουργία και οι κάτοικοι κατέφευγαν στα προκαθορισμένα καταφύγια ή τα ανοιγμένα αμπριά.⁶⁶

Τα πρώτα τμήματα των Γερμανών ανιχνευτών μπήκαν στο Αγρίνιο λίγες ημέρες μετά, τη νύχτα της 21^{ης} προς την 22^η Απριλίου 1941. Λίγο πριν από τα μεσάνυχτα της 21ης Απριλίου 1941, δύο γερμανικά θωρακισμένα οχήματα μπήκαν στο Αγρίνιο, από βορρά προς νότο, και στάθμευσαν στην τότε πλατεία Στρατού. Το πρωί της 22^{ης} Απριλίου, γύρω στις 10:00 π.μ. εισήλθαν στην πόλη τα μηχανοκίνητα τμήματα της γερμανικής Μεραρχίας Leibstandarte SS Adolf Hitler, με διοικητή Μέραρχο, τον Josef "Sepp" Dietrich.⁶⁷

Στην είσοδο της πόλης δεν παρευρέθηκαν για να τους υποδεχτούν οι επίσημες τοπικές αρχές, ούτε ο Δήμαρχος, Δημήτριος Βότσης, ούτε και οι υπόλοιποι εκπρόσωποι των αρχών. Μια ομάδα Αγρινιωτών μόνο υποδέχτηκε τους Γερμανούς

⁶⁵ Μαίρη Χρυσικοπούλου, «Το Αγρίνιο από το 1821 μέχρι το 1960: Ντοκουμέντα, οικογενειακές αφηγήσεις, προσωπικές αναμνήσεις», Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου. Το Αγρίνιο μέχρι τη Δεκαετία του '60*. Πρακτικά Ημερίδας(23 Σεπτεμβρίου 2001), Εκδόσεις: Μεταίχμιο - Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σ. 60.

⁶⁶ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σσ. 381.

⁶⁷ Η γερμανική επιχείρηση επίθεσης στην Ελλάδα είχε το κωδικό όνομα επιχείρηση «Μαρίτα». Για την επίθεση στην Ελλάδα ήταν διαθέσιμα τρία σώματα στρατού. Νοτιοδυτικά της Βουλγαρίας βρισκόταν το XVIII Σώμα Ορεινών Επιχειρήσεων που αποτελούνταν από τις 5^η και 6^η Μεραρχία, την 72^η Μεραρχία Πεζικού και το 125ο Σύνταγμα Πεζικού. Ανατολικότερα, απέναντι από την Ξάνθη, στα νοτιοανατολικά της Βουλγαρίας, βρισκόταν το XXX Σώμα, στο οποίο υπαγόταν οι 50 και 164 Μεραρχίες Πεζικού. Βορειότερα στην περιοχή του Πλόβντιβ, βρισκόταν το XXXX (Μηχανοκίνητο) Σώμα με την 73^η Μεραρχία Πεζικού και την 60^η (Μηχανοκίνητη) Μεραρχία Πεζικού. Στα δυτικά ως μονάδες κάλυψης από τη Γιουγκοσλαβία βρίσκονταν η 2α Τεθωρακισμένη Μεραρχία και η επίλεκτη Μονάδα Σωματοφυλακή SS Αδόλφος Χίτλερ. βλ. Heiz A. Richter, *Η Ιταλογερμανική επίθεση εναντίον της Ελλάδας*, Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 1998, σ. 417.

με ανθοδέσμες. Βέβαια οι Γερμανοί αναζήτησαν άμεσα με διερμηνέα τον Δήμαρχο, το δημαρχείο και τον διοικητή της Χωροφυλακής.⁶⁸ Η Χωροφυλακή τέθηκε αμέσως υπό τις διαταγές τους. Απαίτησαν όμως και την παρουσίαση του Δημάρχου με την απειλή, ότι εάν δεν εμφανιζόταν θα διορίζαν ως Δήμαρχο έναν λοχία των SS.⁶⁹ Από την υπηρεσία του δήμου ζήτησαν επίσης να τους υποδείξει χώρους για στρατώνες, γραφεία και ό,τι άλλο χρειαζόνταν.

Τελικά ο Βότσης, δεν παρουσιάστηκε ποτέ ενώπιον τους με αποτέλεσμα να συλληφθεί και να βασανισθεί αργότερα από τους Ιταλούς. Εφόσον, βέβαια, η Χωροφυλακή είχε τεθεί κάτω από τις διαταγές της διοίκησής τους, μέσα σε λίγες ώρες η κατάληψη του Αγρινίου είχε τυπικά ολοκληρωθεί. Τις επόμενες ημέρες τοιχοκόλλησαν παντού δύο διατάξεις. Η μία αναφερόταν στην τυχόν απόκρυψη Άγγλων και η άλλη στην παράδοση όπλων. Για τους παραβάτες προβλεπόταν θάνατος. Γρήγορα οι Γερμανοί προχώρησαν προς το Μεσολόγγι και το κατέλαβαν, συνέχισαν προς τη Ναύπακτο και τον Ψαθόπυργο Πατρών.

Επίσης, αφού κατέρρευσε το Αλβανικό μέτωπο ιταλικά στρατεύματα Κατοχής κατέκλυσαν όλο το νομό. Αρχικά οι δυνάμεις της Μεραρχίας Casale⁷⁰ μπήκαν στην πόλη γύρω στις 17 Μαΐου και με έδρα το Αγρίνιο έθεσαν υπό τον έλεγχό τους το Μεσολόγγι, τη Ναύπακτο, την Αμφιλοχία και τον Αστακό, σταδιακά και τα πεδινά κεφαλοχώρια.⁷¹ Αρχηγός των ενόπλων δυνάμεων στην Ελλάδα ήταν αρχικά ο Carlo Geloso αλλά, αφού κατηγορήθηκε για προδοσία από τον Hitler λόγω της αποτυχημένης επιχείρησης Weiss τον Μάρτιο του 1943, αντικαταστάθηκε από τον Στρατηγό Carlo Vecchiarelli. Υπό τις διαταγές του Vecchiarelli βρισκόταν και το 8^ο Ιταλικό Σώμα Στρατού με στρατηγό τον Mario Marghinotti έχοντας ως έδρα το

⁶⁸ <http://www.agriniopress.gr> (ημερομηνία ανάκτησης: 10 Μαΐου 2017).

⁶⁹ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σσ. 383.

⁷⁰ Η Μεραρχία πεζικού Casale υπό τον Mario Maggani στο Μεσολόγγι μαζί με τη Μεραρχία Πεζικού Aqui υπό τον Antonio Gandin στην Κεφαλονιά και την 104^η Μεραρχία Καταδρομών ανήκαν στο 8^ο Ιταλικό Σώμα Στρατού με τον στρατηγό Mario Marghinotti με έδρα το Αγρίνιο. Βλ. Frank Mayer, «Η 104^η Μεραρχία Καταδρομών στη Δυτική Ελλάδα (Ιούλιος 1943- Σεπτέμβριος 1944)», Κωνσταντίνα Μπάδα - Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2010, σ. 56.

⁷¹ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σσ. 385.

Αγρίνιο.⁷² Η γερμανική διοίκηση παραχώρησε στους Ιταλούς ορισμένες αρμοδιότητες. Έτσι, το Αγρίνιο βρισκόταν υπό διπλή κατοχή.

Στην αρχή μεγάλος αριθμός από Ιταλούς αξιωματικούς και υπαξιωματικούς εγκαταστάθηκε σε σπίτια που επιτάσσονταν είτε ολόκληρα είτε μερικώς, για παράδειγμα δωμάτια ή όροφοι. Συνολικά πολλά σπίτια στο Αγρίνιο επιτάχθηκαν και στεγάστηκαν Γερμανοί και Ιταλοί αξιωματικοί. Μερικά από αυτά ήταν: το σπίτι του Σκαλτσά επί της Παπαστράτου, του Δημητρίου Τσακανίκα (πρώην Δημάρχου) επί της Χαριλάου Τρικούπη, του αλευρέμπορα Χρήστου Παπανδρέου επί της Μπαϊμπά, του Διονυσίου Παπαπάνου στην πλατεία Καραπανέικα. Επιταγμένα ακίνητα, επίσης, ήταν οι αποθήκες Φαρμάκη, Αβραμίκου, Παπαστράτου, Παναγοπούλου,⁷³ Παπαπέτρου και Κόκκαλη.⁷⁴ Η παροχή ηλεκτρικής ενέργειας γινόταν με περιορισμούς και για συγκεκριμένες ώρες το εικοσιτετράωρο, κάτι που συνέβαινε και αργότερα με τους Γερμανούς.⁷⁵

Πιο συγκεκριμένα το ιταλικό φρουραρχείο στεγάστηκε στο σπίτι του Χρίστου Αθανασόπουλου που ήταν πράκτορας εφημερίδων. Το σπίτι βρισκόταν κεντρικά επί των οδών Αναστασιάδη και Δαγκλή. Μεγάλο μέρος της μεραρχίας εγκαταστάθηκε στην περιοχή του Παλαιού Αγίου Χριστοφόρου. Ο Δικαστικός Επίτροπος της Μεραρχίας ήταν ο φιλέλληνας Mario Solana, ο οποίος παντρεύτηκε μάλιστα την Αγρινιώτισσα Ανδρικοπούλου. Επιπλέον, το ιταλικό στρατοδικείο είχε την έδρα του στο δεύτερο δημοτικό σχολείο στη συνοικία «Ωρα». Η ιταλική Διοίκηση της Χωροφυλακής (*Arma dei Carabinieri*) στεγάστηκε αρχικά στο σπίτι του Αριστεΐδη Σχισμένου, στις οδούς Γ. Μπαϊμπά και Δ. Κακαβιά, επίσης στο κέντρο της πόλης.⁷⁶

Στις 8 Σεπτεμβρίου 1943 οι Ιταλοί παρέδωσαν τη στρατιωτική διοίκηση στους Γερμανούς. Οι Γερμανοί έμειναν και αποχώρησαν από το Αγρίνιο στις 10 Σεπτεμβρίου 1944. Οι γερμανικές δυνάμεις είχαν ανώτερο Διοικητή τον Γερμανό

⁷² Mayer, «Η 104^η Μεραρχία Καταδρομών στη Δυτική Ελλάδα (Ιούλιος 1943- Σεπτέμβριος 1944)», σ. 56.

⁷³ Βλ. Εικόνα 10 Παράρτημα.

⁷⁴ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 385.

⁷⁵ Μπακάλης, «Πόλη και σύμβολα: ο αστικός χώρος του Αγρινίου πριν και κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου», σσ. 174-175.

⁷⁶ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σσ. 385-386.

Dollmann⁷⁷ και υπάγονταν στη Μερραρχία Edelweiss (Άνθος του Βορρά), με επικεφαλής τον Διοικητή των γερμανικών δυνάμεων Ηπείρου, Αιτωλίας και Ακαρνανίας Μέραρχο στρατηγό Maximilian von Weichs. Οι περισσότεροι από τους Γερμανούς αυτούς ήταν απόφοιτοι Γυμνασίου, διέθεταν δίπλωμα οδήγησης και ήταν πολύ πειθαρχημένοι. Γενικά ήταν ο περισσότερο πειθαρχημένος στρατός που πέρασε ποτέ από το Αγρίνιο.⁷⁸ Σε μαρτυρία της η Σοφία Π. αναφέρει:

«Τους θυμάμαι τους Γερμανούς. Ήταν κάτι θερίοι άνδρες, ξανθοί, σωματώδεις, εξοπλισμένοι βαριά, σε έπιανε τρόμος όταν τους έβλεπες, δεν πείραζαν γυναίκες και τέτοια.»⁷⁹

Οι Γερμανοί έμεναν, όπως και οι Ιταλοί, σε επιταγμένα σπίτια. Διοικητής Φρούραρχος Αγρινίου ήταν ο Baumann. Το φρουραρχείο βρισκόταν στο ανώγειο τμήμα της οικίας Σκαλίγκου, στην Πλατεία Μπέλλου. Ο Φρούραρχος Baumann έμενε αρχικά στο σπίτι των Σωχωριταίων, επί της οδού Μπαϊμπά και αργότερα στο σπίτι του Λάμπρου Παπαβασιλείου επί της Παπαστράτου. Είχε διερμηνέα τη Μαρία Δημάδη. Η γερμανική Γενική Στρατιωτική Διοίκηση Στερεάς στεγάστηκε στο σπίτι του Μεγαπάνου, απέναντι από την Εθνική Τράπεζα, στην οδό Χαρίλαου Τρικούπη, με διοικητή τον συνταγματάρχη Otto.⁸⁰

Η Γερμανική Στρατιωτική Διοίκηση Αγρινίου στεγάστηκε στο σπίτι του Πάνου Σκαλίγκου, στην Πλατεία Μπέλλου, με διοικητή τον υπολοχαγό Folkmann. Η γερμανική αστυνομία στεγάστηκε στο ξενοδοχείο «Παλλάς» (πρώην «Ακροπόλ»), στην πλατεία Μπέλλου, με διοικητή τον λοχαγό Ollenchauer, ενώ παράρτημά της στεγάστηκε στο σπίτι του Ηλία Λέκκα, στην οδό Σκίπη. Τα SS στεγαστήκαν στο σπίτι του Γιάννη Χαραλαμπίδη, στην οδό Ε. Καλύβα 3, με διοικητή τον υπολοχαγό Miller Baumann. Γερμανικές αποθήκες πυρομαχικών βρίσκονταν σε λιοστάσια στην περιοχή του Άγιου Ιωάννη του Ρηγανά. Τέλος, το γερμανικό αναρρωτήριο-

⁷⁷ Τα διάφορα ονόματα σημειώνονται με επιφύλαξη ως προς την ακρίβειά τους γιατί προέρχονται από πηγές που δύσκολα ήταν σε θέση να μεταφέρουν επακριβώς και σωστά τα ονόματα της γερμανικής στρατιωτικής διοίκησης ή στηρίζονται στην προφορικότητα.

⁷⁸ http://agriniomemories.blogspot.gr/2013/10/blog-post_27.html (ημερομηνία ανάκτησης: 20 Μαΐου 2017).

⁷⁹ Αρχείο προφορικών μαρτυριών Κατερίνας Αντωνίου: Προφορική συνέντευξη με τη Σοφία Π. (κάτοικο την περίοδο της Κατοχής του χωριού Ρουσέικα που βρίσκεται κοντά στο Αγρίνιο), Αγρίνιο, 26 Ιανουαρίου 2017.

⁸⁰ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 386.

νοσοκομείο στεγάστηκε στον πρώτο όροφο του Παπαστρατείου Γυμνασίου στο πάρκο του Αγρινίου.⁸¹ Κοντά στο νοσοκομείο και μέσα στο πάρκο, είχαν οργανωθεί όρχοι τεθωρακισμένων οχημάτων.⁸²

Στη συνέχεια, όταν ολοκληρώθηκε η κατάληψη της χώρας και κατ' επέκταση της περιοχής της Αιτωλοακαρνανίας ξεκίνησαν οι περιορισμοί και οι απαγορεύσεις. Στις πόλεις και σε όλο το νομό επιβλήθηκαν αυστηροί περιορισμοί στην κυκλοφορία και τις μετακινήσεις. Στα σημεία εισόδου της πόλης συγκροτήθηκαν φρουρές ελέγχου καθεμία γνωστή ως «πόστο μπλοκ».⁸³ Εκεί ελέγχονταν άνθρωποι και εμπορεύματα. Η επικοινωνία με την ύπαιθρο ήταν πια ελεγχόμενη και η μετακίνηση γινόταν υπό αυστηρούς περιορισμούς. Η λεηλασία και η καταλήστευση της παραγωγής της κτηνοτροφίας και γενικά των τροφίμων σε όλο το νομό αποτελούσε μια βασική απασχόληση των στρατευμάτων Κατοχής,⁸⁴ γεγονός που μαζί με άλλους παράγοντες θα οδηγήσει στις μεγάλες ελλείψεις τροφίμων και στην πείνα.

1.2 Η οικονομία την περίοδο της Κατοχής

Ενώ στον Μεσοπόλεμο η πόλη του Αγρινίου ανθούσε οικονομικά, η Κατοχή ήρθε να αναστρέψει την πορεία της τοπικής οικονομίας. Μαζί και με την καταλήστευση εκ μέρους των στρατευμάτων Κατοχής της παραγωγής δημιούργησαν ένα αρκετά δυσμενές οικονομικό περιβάλλον. Γενικά, ο πόλεμος θα επιβαρύνει σημαντικά την οικονομία ολόκληρης της χώρας, καθώς η μισή ποσότητα δημητριακών προερχόταν από εισαγωγές. Οι υπάρχουσες κοινωνικές και οικονομικές δομές ανατράπηκαν εξαιτίας του υψηλού πληθωρισμού που προκλήθηκε κάτω από τις συνθήκες αυτές. Το γεγονός αυτό οδήγησε στον λιμό και στην εξαθλίωση του πληθυσμού, με άλλα λόγια

⁸¹ Βλ. Παράρτημα εικόνα 4.

⁸² Μπακάλης, «Πόλη και σύμβολα: ο αστικός χώρος του Αγρινίου πριν και κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου», σ. 175.

⁸³ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σσ. 385-386.

⁸⁴ Θανάσης Κακογιάννης, *Μνήμες και σελίδες της Εθνικής Αντίστασης. Αγρίνιο- Δυτική Στερεά Ελλάδα*, Εκδόσεις Κωσταράκη, Αθήνα 1997, σσ. 118-119.

σε συνθήκες ευνοϊκές για την εμφάνιση της μαύρης αγοράς και την εξαφάνιση από την αγορά των στοιχειωδών ειδών για τη διαβίωση του πληθυσμού.⁸⁵

Μέσα σε δυο ημέρες από την άφιξη των Γερμανών δεν είχε μείνει σχεδόν τίποτα στα καταστήματα. Ο διαμελισμός της χώρας και οι αυστηροί περιορισμοί που επιβλήθηκαν στις μετακινήσεις ανθρώπων και εμπορευμάτων προκάλεσαν σοβαρό διαχωρισμό των αγορών. Οι αρχές επέβαλαν άμεσα αυστηρά μέτρα για την ρύθμιση των τιμών στην αγορά, κάτι που όμως συνέβαλε σημαντικά στην ανάπτυξη της μαύρης αγοράς. Ιδιώτες έμποροι συσσώρευσαν μεγάλες ποσότητες τροφίμων.⁸⁶ Η μεσαία και η εργατική τάξη έγιναν όλοι προμηθευτές ή απλοί μεσάζοντες στη μαύρη αγορά. Φυσικά στο εμπόριο εμπλέκονταν και μεγάλοι έμποροι που στις περισσότερες περιπτώσεις έπρεπε να λαμβάνουν άδεια από τις τοπικές κατοχικές αρχές λόγω της μεγάλης κλίμακας των επιχειρήσεών τους. Εισηγάγαν τρόφιμα νόμιμα αλλά έβρισκαν τρόπο να τα διοχετεύσουν στη μαύρη αγορά για περισσότερο κέρδος.⁸⁷

Φαίνεται ότι ήταν σχεδόν ακατόρθωτο να επιβιώσει κανείς χωρίς να εμπλακεί σε κάποιο είδος συναλλαγής στη μαύρη αγορά, είτε ως αγοραστής είτε ως πωλητής. Μάλιστα ενώ οι μαυραγορίτες αποτέλεσαν αντικείμενο μίσους και επιθετικότητας σε πάμπολλα δημοσιεύματα της Κατοχής, αλλά και μετά τη λήξη της, όσοι επέζησαν εκείνα τα χρόνια αντιμετωπίζουν την μαύρη αγορά ως καθαρή αναγκαιότητα. Άλλωστε, η μαύρη αγορά παρείχε σε πολλούς ένα είδος απασχόλησης και εισοδήματος. Εν ολίγοις, σχεδόν όλοι ήταν αναγκασμένοι να έρχονται σε επαφή με τη μαύρη αγορά ώστε να καταφέρουν να επιβιώσουν, καθώς ήταν η μόνη ενεργή αγορά, η μόνη δηλαδή που μπορούσε να εφοδιάσει με τα απαραίτητα ελάχιστα για να ζήσει κανείς.⁸⁸

Μέσα στις συνθήκες αυτές διαταράχθηκαν και οι προπολεμικές οικονομικές κανονικότητες. Έτσι, όλα αυτά δεν άργησαν να αναγάγουν τον αγροτικό τομέα σε παράγοντα ζωτικής σημασίας για την επιβίωση. Σημείο αναφοράς αφηγητών της περιόδου είναι η εναγώνια προσπάθεια εύρεσης αγροτικών προϊόντων: Πειραιώτες ή

⁸⁵ Βετσόπουλος, «Οικονομικές συνθήκες στην περίοδο της Κατοχής και του εμφυλίου πολέμου στην Αιτωλοακαρνανία», σσ. 103-104.

⁸⁶ Βιολέτα Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα, 1941-44*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2011, σσ. 109-110.

⁸⁷ Χιονίδου, *ό.π.*, σ. 120.

⁸⁸ Χιονίδου, *ό.π.*, σσ. 107-120.

Πατρινοί έφταναν στην Αιτωλοακαρνανία για να αγοράσουν τρόφιμα ή να εγκατασταθούν επ' αόριστον. Από την άλλη ο ντόπιος αστικός πληθυσμός κατέφυγε στην καλλιέργεια της γης ή προσανατόλισε τις αστικές δραστηριότητές του προς την ύπαιθρο, όπου μπορούσαν να βρεθούν αγοραστές που θα πλήρωναν σε είδος.⁸⁹

Συνεπώς, στο πλαίσιο μιας εκτεταμένης παραβατικότητας η κερδοσκοπία κατέστη ανεξέλεγκτη, πράγμα που επετράπη και χάρη στην ανοχή των αρχών, αλλά και μέσα από μια δράση ανθρώπων που δραστηριοποιήθηκαν στην παραοικονομία ή στην ανταλλακτική οικονομία, από εργάτες που μετέφεραν τα προϊόντα των μαυραγοριτών μέχρι και τους μικρεμπόρους που έβγαιναν στα χωριά για να πουλήσουν τις οικοσκευές των συγγενών τους εξασφαλίζοντας κάποιο κέρδος. Στο χωριό Καλύβια του Αγρινίου, όπου υπήρχε μεγάλη παραγωγή πατάτας, μια έμπορος από την Πάτρα έπαιρνε όλη την παραγωγή και την πουλούσε στους Γερμανούς, με σκοπό τον γρήγορο πλουτισμό. Παρόμοιες πρακτικές ακολουθούσαν και πολλοί άλλοι έμποροι. Έμπορος του Θέρμου πούλησε μια κουβαρίστρα για μπάλωμα ρούχων προς 12 αυγά.⁹⁰

Παράλληλα οι επιφορτισμένοι να επιβάλλουν την τάξη την περίοδο της Κατοχής εγκαίνιασαν μια άλλη αγορά, στηριγμένη σε προϊόντα που προμηθεύονταν από εξωοικονομικούς μηχανισμούς: προϊόντα δηλαδή αρπαγέντα κατά τη διάρκεια εκκαθαριστικών επιχειρήσεων των Ταγμάτων Ασφαλείας εναντίον των ανταρτών στα ορεινά χωριά, τα οποία μετέφεραν και πουλούσαν στην πόλη του Αγρινίου οι φορείς του κατασταλτικού μηχανισμού. Σύμφωνα με μαρτυρίες υπήρχε και μια κατηγορία ανθρώπων που δεν συμμετείχαν, παρότι είχαν την οικονομική ευχέρεια, σε αγορές τέτοιων προϊόντων, θεωρώντας το ληστεία σε βάρος των αντιστασιακών.⁹¹

Μέσα σε αυτό το κλίμα οι εισπράκτορες δημοσίων εσόδων περίμεναν στις εισόδους της πόλης, στους λεγόμενους «φόρους», εξασφαλίζοντας περισσότερο το δικό τους κέρδος παρά νομιμοποιώντας τη δημοσιονομική πολιτική των αρχών Κατοχής. Έτσι λοιπόν, αναπτύσσονταν και άλλοι μηχανισμοί παράλληλα με τους επίσημους οικονομικούς μηχανισμούς και μαζί με τη συμμετοχή πολλών κοινωνικών ομάδων σε

⁸⁹ Εφη Αργυρού, «Όψεις των οικονομικών ανταλλαγών κατά τη δεκαετία του '40 στην Αιτωλοακαρνανία», Κωνσταντίνα Μπάδα - Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2010, σ. 122.

⁹⁰ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 395.

⁹¹ Αργυρού, «Όψεις των οικονομικών ανταλλαγών», σ. 123.

αυτούς, δημιουργούσαν ένα σκηνικό, όπου έννοιες όπως «νόμιμα» και «παράνομα» αγαθά, «νόμιμη» και «παράνομη» αγορά ήταν σχετικές και δεν υπήρχαν σαφείς διαχωριστικές γραμμές, ενώ οι σχέσεις ανάμεσα στην ατομική κερδοσκοπία και τη συλλογική άμυνα σ' αυτήν έγιναν πολυπλοκότερες.⁹²

Η κατάσταση αυτή εκτός από την περιγραφή των αφηγητών, επιβεβαιώνεται και από τα πρωτόκολλα της εποχής. Παρά το γεγονός φυσικά ότι λίγοι διατηρούσαν το δικαίωμα σύναψης δικαιοπραξιών, μερικές από τις οικονομικές συναλλαγές ξέφυγαν από το σκοτάδι της παρανομίας και έλαβαν χώρα στο φως της συμβολαιογραφικής εγκυρότητας. Οι δικαιοπραξίες του 1943 ή 1944 που κατέγραψε ο ένας από τους δυο συμβολαιογράφους του Μεσολογγίου, ο Δημήτριος Γεωργακόπουλος, αποτελούσαν μόνο το 1/5 των δικαιοπραξιών που συνέταξε για το 1946. Οι συμβολαιογραφικές αυτές πράξεις εκτός από τη μικρή αριθμητική τους «παρουσία», παρουσιάζουν και μια φτωχή τυπολογία, συγκριτικά με αυτές των επόμενων χρόνων. Ορισμένες αφορούσαν αγοραπωλησίες, οι οποίες εγείρουν εύλογα ερωτήματα για το ποιος εκποιούσε περιουσιακά στοιχεία και γιατί και για το ποιοι είχαν την οικονομική επιφάνεια για να τα αγοράσουν. Επιπλέον, τίθεται το ερώτημα αν αυτοί διέθεταν από πριν την οικονομική άνεση ή, εκμεταλλευόμενοι τις συνθήκες της δεκαετίας του '40, αναδείχτηκαν σε οικονομικά ισχυρούς.⁹³

Η δραχμή έχασε την αξία της και οι συναλλαγές πραγματοποιούνταν είτε σε χρυσές λίρες είτε με ανταλλαγή αγαθών. Στο κέντρο του Αγρινίου, στην οδό Παπαστράτου, το χρυσοχοείο Μπαρδάκη ήταν το κέντρο ανταλλαγής χρυσών λιρών με τραπεζογραμμάτια. Οι Ιταλοί εισήγαγαν στην κυκλοφορία την πληθωριστική «Μεσογειακή Δραχμή», που ήταν ισότιμη με την ελληνική, και οι Γερμανοί τα πληθωριστικά κατοχικά μάρκα. Από την πλευρά τους, οι Έλληνες απέφευγαν να πραγματοποιούν συναλλαγές με τέτοια νομίσματα αφού ήταν χωρίς αντίκρισμα.⁹⁴

⁹² Αργυρού, «Όψεις των οικονομικών ανταλλαγών», σσ. 123-124.

⁹³ Σύμφωνα με την Αργυρού οι αφηγητές συμφωνούν ότι μετά τον πόλεμο εμφανίστηκαν νέα πρόσωπα, τα οποία άνοιξαν επιχειρήσεις και έκαναν αγορές, αποδίδοντας την προέλευση των χρημάτων στη συμμετοχή στο αντάρτικο και στη χρήση μέρους της αγγλικής χρηματοδότησης για δικό τους όφελος, κυρίως όμως από τη συμμετοχή κάποιων στη μαύρη αγορά και στη συνεργασία τους με τις δυνάμεις κατοχής. Βλ. Αργυρού, «Όψεις των οικονομικών ανταλλαγών», σ. 124.

⁹⁴ Βετσόπουλος, «Οικονομικές συνθήκες στην περίοδο της Κατοχής και του εμφυλίου πολέμου στην Αιτωλοακαρνανία», σσ. 103-104.

Πιο συγκεκριμένα, αφού εισέβαλαν οι Γερμανοί και τους ακολούθησαν Ιταλοί, σταμάτησε κάθε χρηματοποστολή της Κεντρικής Τράπεζας της Ελλάδος στο υποκατάστημά της στο Αγρίνιο. Την επόμενη όμως ημέρα της εισόδου των Ιταλών στο Αγρίνιο, στις 18 Μαΐου 1941, έφτασε στο υποκατάστημα Αγρινίου της Τραπέζης τη Ελλάδα, χρηματοποστολή της στρατιάς Casale πλαισιωμένη από υπαλλήλους της Ιταλικής Κρατικής Τράπεζας (Banca di Italia) και φρουρούμενη από Ιταλούς Καραμπινιέρους. Επίσης συνοδευόταν η αποστολή, κατόπιν συνεννοήσεως, από τον τότε Δήμαρχο Αγρινίου και τον Διοικητή της Χωροφυλακής Αγρινίου, Γεώργιο Τζωρτζάκη. Εκεί κανονίστηκαν οι λεπτομέρειες για την κυκλοφορία των ιταλικών νομισμάτων στην περιοχή της Στερεάς Ελλάδας, της Ηπείρου, της Αλβανίας και της Ιταλίας.

Η Κρατική Τράπεζα της Ιταλίας μέσω της θυγατρικής της Τράπεζας Banca di Italia Mediterranea, πίστωσε στο υποκατάστημα της Τραπέζης της Ελλάδος 100.000.000 δραχμές την Credito per Grecia (Ταμείο Πίστεως δια την Ελλάδα) και κυκλοφόρησαν, παράλληλα με ελληνικά νομίσματα, γραμμάτια στην ελληνική γλώσσα, τα οποία έφεραν ελληνικές παραστάσεις. Το υποκατάστημα Αγρινίου είχε αναλάβει την οικονομική διαχείριση και τη διανομή του συγκεκριμένου κατοχικού νομίσματος στη Στερεά Ελλάδα, στην Ήπειρο, την Αλβανία και την Ιταλία. Η κυκλοφορία φυσικά τόσων νομισμάτων προκάλεσε μεγάλη σύγχυση στις συναλλαγές των ανθρώπων.⁹⁵

Οι καταγεγραμμένες στα συμβόλαια τιμές των αγαθών αποκαλύπτουν τους μηχανισμούς διαμόρφωσης των τιμών. Μελετώντας συγκριτικά τις τιμές, αναδεικνύεται η αναρχία που επικρατούσε αναφορικά με τον καθορισμό τους. Στην περιοχή του Μεσολογίου και του Αιτωλικού τα παιδιά, εξαιτίας της μεγάλης έλλειψης τροφίμων, έτρωγαν αυγοτάραχο μαζί με το ψωμί. Το αυγοτάραχο ανέβηκε έτσι σε αξία την περίοδο αυτή, σε αντίθεση με την προπολεμική περίοδο, όπου η τιμή του ήταν χαμηλή, καθώς δεν αποτελούσε βασικό στοιχείο διατροφής. Όντως οι τιμές των αγαθών εμφανίζονται υπερβολικά υψηλές, συγκριτικά με τις εξευτελιστικές τιμές που πωλούνταν τα πανάκριβα μέχρι τον πόλεμο βιομηχανικά ή βιοτεχνικά προϊόντα για τους αγρότες. Συνέπεια αυτού ήταν, η απότομη εισαγωγή άγνωστων ή σπάνιων μέχρι τότε αντικειμένων (οικοσκευές, ρούχα, κοσμήματα κ.ά.) στην ύπαιθρο τη

⁹⁵ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 391.

στιγμή που παρατηρούνταν ελλείψεις σε είδη πρώτης ανάγκης στα εμπορικά καταστήματα. Δεν πωλούνταν βέβαια μόνο τα αγαθά έναντι είδους, αλλά και το μεροκάματο καταβαλλόταν σε είδος, όχι μόνο στον αγροτικό αλλά και στον βιομηχανικό τομέα. Εύκολα, λοιπόν, κατέστη το αγροτικό προϊόν με ανταλλακτική αξία.⁹⁶

Στην περιοχή του Αγρινίου πραγματοποιήθηκαν εξαιτίας της ανέχειας και των σοβαρών ασθενειών, αγοραπωλησίες οικοπέδων και κατοικιών σε εξαιρετικά χαμηλό τίμημα κάθε φορά, με αντάλλαγμα σιτάρι και ελάχιστα χρήματα. Έγιναν επίσης ανταλλαγές προσωπικών αντικειμένων πολιτών υλικής, αλλά και συναισθηματικής αξίας για λιγοστά τρόφιμα. Σε πολλές περιπτώσεις ανταλλάσσονταν κοσμήματα με ένα καρβέλι ψωμί και λίγες ελιές.⁹⁷

Όπως αναφέρει σε προφορική μαρτυρία η Σοφία Π., στο χωριό Ρουσέικα έφταναν από την Αθήνα και το Αγρίνιο για να ζητήσουν βοήθεια και να πουλήσουν ό,τι είχαν για να πάρουν είδη πρώτης ανάγκης. Βέβαια, σε αυτή την περίπτωση δεν τους εκμεταλλεύτηκαν:

«Μας έλεγε ο πατέρας μου κι ο μπάρμπας μου: Κορίτσα! Μην παίρνετε τα πράγματα του κόσμου, μην τα παίρνετε, μπορούσαμε εμείς να φτιάξουμε τις προίκες μας! Ολόκληρες!! Με κεντήματα, με τραπεζομάντηλα [...] δώστε τι έχετε να δώσετε και μην τα παίρνετε! Θυμάμαι η αδερφή μου ζήλεψε μια φορά, είχανε ένα τριαντάφυλλο κεντημένο, βελονοθήκη, που βάζανε τα βελόνια οι παλιές. Το ζήλεψε και το πήρε. Δώσαμε ένα πιάτο ελιές αλατισμένες».⁹⁸

Παρόλα αυτά για τις δυνάμεις Κατοχής η κατάσταση ήταν σαφώς διαφορετική. Το Αγρίνιο είχε καταστεί το οικονομικό και στρατιωτικό κέντρο των γερμανικών και ιταλικών δυνάμεων της Αιτωλοακαρνανίας και της νοτιοανατολικής Ηπείρου. Στην πόλη είχαν εγκατασταθεί όλες οι στρατιωτικοπολιτικές διοικήσεις και υπήρχαν τα

⁹⁶ Αργυρού, «Όψεις των οικονομικών ανταλλαγών», σ. 129.

⁹⁷ Βετσόπουλος, «Οικονομικές συνθήκες στην περίοδο της Κατοχής και του εμφυλίου πολέμου στην Αιτωλοακαρνανία», σ. 104.

⁹⁸ Αρχείο προφορικών μαρτυριών Κατερίνας Αντωνίου: Προφορική συνέντευξη με τη Σοφία Π. (κάτοικο την περίοδο της Κατοχής του χωριού Ρουσέικα που βρίσκεται κοντά στο Αγρίνιο), Αγρίνιο, 26 Ιανουαρίου 2017.

ανακριτικά τους γραφεία, τα στρατοδικεία, οι φυλακές τους, ακόμα και οι τόποι εκτελέσεων αλλά και το οικονομικό κέντρο των κατοχικών δυνάμεων της περιοχής.⁹⁹

1.3 Η πείνα

Η πείνα, φαινόμενο που όπως είναι γνωστό μάστιζε τον πληθυσμό την περίοδο της Κατοχής, ταλαιπώρησε περισσότερο τους κατοίκους των μεγάλων αστικών κέντρων και προκάλεσε χιλιάδες θύματα, στην πρωτεύουσα, κυρίως, αλλά και σε ολόκληρη τη χώρα. Ενώ γίνονταν συνεχώς επιτάξεις προϊόντων από τους Γερμανούς, όταν τέθηκε το ζήτημα να σταλούν τρόφιμα στη χώρα οι Γερμανοί κατέστησαν υπεύθυνους τους Ιταλούς. «Οι Γερμανοί πήραν από τους Έλληνες ακόμη και τα κορδόνια τους και τώρα θέλουν να ρίξουν σ' εμάς το φταίξιμο για την οικονομική κατάσταση» παραπονιόταν ο Μουσολίνι στον Τσιάνο.¹⁰⁰ Η ανησυχία του ήταν δικαιολογημένη αφού το Ράιχ είχε πάρει τη μερίδα του λέοντος από τη λεία κι έδινε τα λιγότερα στους Ιταλούς. Οι ενέργειες αυτές έρχονταν ως συνέπεια της πολιτικής που στόχευε στο να χρησιμοποιηθούν οι πόροι της Ευρώπης για να προφυλαχθεί η «κυρίαρχη φυλή» από τις στερήσεις του πολέμου. Συνεπώς, ενώ το χειμώνα 1941-42 στην Ελλάδα χιλιάδες άνθρωποι πέθαναν από την πείνα, το επίπεδο της κατανάλωσης τροφίμων στο Ράιχ παρέμενε το ίδιο.¹⁰¹

Στην Αθήνα για τα τμήματα εκείνα του πληθυσμού που εξαρτιόνταν από τη βοήθεια του κράτους, οι προοπτικές ήταν δυσοίωνες. Τα τρόφιμα που προορίζονταν για την Αθήνα δεν επέτρεπαν στο υπουργείο Επισιτισμού τη δυνατότητα ελιγμών. Εκτός από το ψωμί, το Μάιο επιβλήθηκε επίσης δελτίο στο ρύζι, στο ελαιόλαδο και στη ζάχαρη.¹⁰²

Μέσα σε αυτή την κατάσταση η θνησιμότητα άγγιξε τραγικά επίπεδα, χωρίς μάλιστα να υπάρχουν ακριβή στοιχεία, αφού πολλοί δε δήλωναν τους θανάτους των συγγενών τους για να μην χάνουν τα δελτία σίτισής τους. Η επίσημη εκτίμηση από το πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας/Πειραιά, που μπορεί να θεωρηθεί ως η

⁹⁹ Μαραγιάννης, *ό.π.* σ. 391.

¹⁰⁰ Mazower, *ό.π.*, σ. 58.

¹⁰¹ Mazower, *ό.π.*, σ. 58.

¹⁰² Mazower, *ό.π.*, σσ. 60-61.

ελάχιστη, ανέρχεται μετά τον Οκτώβριο του '41 σε συνολικά 49.188 θανάτους έναντι 14.566 της προηγούμενης χρονιάς. Εννοείται βέβαια ότι ο λιμός ήταν κάτι πολύ περισσότερο από ένα απλό στατιστικό πρόβλημα. Οι ψυχολογικές του διαστάσεις ήταν το λιγότερο εξίσου σημαντικές για τις μετέπειτα εξελίξεις της Κατοχής, όσο και οι ίδιοι οι θάνατοι. Η κόλαση του χειμώνα του 1941 – 42 σημάδεψε τη συλλογική μνήμη όλων όσοι επέζησαν.¹⁰³

Όπως είναι λογικό, το φαινόμενο της πείνας πήρε διαστάσεις και στην πόλη του Αργινίου. Ο Ευστράτιο Τζ. κάτοικος Αργινίου αναφέρει σε μαρτυρία του:

«Λοιπόν μετά μπήκαν οι Γερμανοί και ήρθαν οι Γερμανοί και επιτάξαν όλα τα εργοστάσια τότε αν θυμάμαι καλά μεταξύ αυτών Παπαστράτου, εκεί δίπλα στο σπίτι μου απέναντι ήταν οι αποθήκες Παπαστράτου καπναποθήκες και είχαν ένα περιβόλι προς το σπίτι μου, τότε δεν είχαμε εμείς να φάμε κατάλαβες, παιδάκια που 'μασταν να πούμε, μπαίναμε μες στο περιβόλι πηδάγαμε εκεί, έχω κι ένα ενθύμιο το βλέπεις αυτό εδώ το σημάδι? Αυτό όπως πιανόμασταν από πάνω ήταν μυτερά σίδερα και πιανόμασταν από αυτά και πως γλιστρώ και πιάνεται και μπαίνει μέσα και μου το ανοίγει το χέρι και έτρεχε το αίμα και φωνάζω μαμά μαμά τελοσπάντων.

-Μπήκατε να πάρετε πορτοκάλια; Μπήκατε στο περιβόλι;

-Ναι πορτοκάλια και μανταρίνια να τρώμε κατάλαβες; –Δεν υπήρχε φαγητό -Μ' αυτά συντηρούμασταν δεν είχαμε, είχε και τα λεγόμενα τζίτζιφα.

-Τι είναι αυτό;

-Είναι ένα φρούτο για να σου δώσω να καταλάβεις ήταν όσο είναι το μισό μου δάχτυλο, ο αντίχειρας, μ' αυτά συντηρούμασταν. Αυτό έβγαινε απ' έξω απ' το περιβόλι των Παπαστράτων κρεμόντανε κάτω και πηγαίναμε και τρώγαμε απ' αυτά κατάλαβες;

-Πέρασε πείνα το Αργίνιο μεγάλη;

¹⁰³ Mazower, *ό.π.*, σσ. 60-67.

-Δεν είχαμε να φάμε ήμασταν όλα άρρωστα όλα τα παιδιά, αδενοπάθειες
εεε.

-Γιατί στα χωριά είχανε περισσότερα τρόφιμα;

-Στα χωριά ζούσαν καλά [...]».¹⁰⁴

Τα γύρω χωριά βρέθηκαν σε καλύτερη κατάσταση αφού οι κάτοικοι έβρισκαν κάτι να φάνε από τις καλλιέργειές τους. Παρόλα αυτά η έλλειψη συγκεκριμένων ειδών διατροφής έγινε αισθητή και σε αυτά δημιουργώντας προβλήματα, όπως σημειώνει σε μαρτυρία της η Σοφία Π.:

«[...] ήρθε η Κατοχή, δυστυχία μεγάλη, τα πήραν ότι ήτανε το Κράτος. Έγινε αποκλεισμός δεν έρχοταν αλεύρι, δεν έρχοταν τρόφιμα, μεγάλος αποκλεισμός, πείνα ήρθε πείνα, πέθανανε κόσμος, ερχότανε εκεί σε εμάς αλλά εμείς είχαμε [...] Τότε τα χωριά, ήτανε γεμάτα, είχανε τα αμπάρια τους γεμάτα αλεύρι, είχαμε φαγητό τότε τώρα είναι άδεια όλα τότε ήταν γεμάτα τα σπίτια του κόσμου και έζησαν πολύ, έρχονταν απ' την Αθήνα προπαντός, στην Αθήνα πεθαίναν κόσμος πολύς στην Αθήνα. Ένας κουμπάρος, μας θυμάμαι τώρα, έρχονταν απ' τ' Αργίνιο πεινούσε κι έρχονταν εκεί να καθίσει λίγες μέρες να φάει εκεί σε εμάς. Αφού έτρωγαμ το μεσημέρι, τ' απόγευμα: κουμπάρα λίγο ψωμάκι. Μπομπότα, είχαμε και μπομπότα, λίγο ψωμάκι και του έδιναμ να φάει! Πεινάμε κουμπάρα!! Καταλαβαίνεις; Πεινάμε!! Έλεγε, έλεγε στη μάνα μου. [...] Ελιές, λάδια εμείς τότε; Οοο Καλά τι είχαμε!! Και σα να το 'κανε θαύμα ο Θεός, μετά από το '41, τι στάρι να γένε, τι ελιές να γένε, να καρπίσει ο τόπος ούλος, ...ε καλά έγινε κι ο αποκλεισμός δεν είχαμε ρύζι να φάμε δεν είχαμε ζάχαρη. Εγώ είχα πάθει μια αναφυλαξία εδώ στα δάχτυλα που μο 'λειπε η ζάχαρ!».¹⁰⁵

Από τη μια την κάλυψη των διατροφικών αναγκών της περιοχής επηρέασε και η αύξηση της παραγωγής σιτηρών μέσα από την αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων, με την αποξήρανση της λίμνης Λυσιμαχίας. Την αποξήρανση της λίμνης

¹⁰⁴ Αρχείο προφορικών μαρτυριών Κατερίνας Αντωνίου: Προφορική συνέντευξη με τον Ευστράτιο Τζ., Αργίνιο, 30 Ιανουαρίου 2017.

¹⁰⁵ Αρχείο προφορικών μαρτυριών Κατερίνας Αντωνίου: Προφορική συνέντευξη με τη Σοφία Π. (κάτοικο την περίοδο της Κατοχής του χωριού Ρουσέικα που βρίσκεται κοντά στο Αργίνιο), Αργίνιο, 26 Ιανουαρίου 2017.

στην Κατοχή είχε αναλάβει ο γεωπόνος Επαμεινώνδας Κυπριάδης. Από την άλλη, όμως, την παραγωγή έπαιρναν κατά το πλείστον οι Ιταλοί, που είχαν στρατόπεδο στη Λυσιμαχία, και τάιζαν τα μουλάρια τους. Ο ίδιος ο Επαμεινώνδας, παρόλα αυτά, τόλμησε και έδωσε 1000 οκάδες καλαμπόκι στους αντάρτες του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ της Κόνισκας Θέρμου κατά το τέλος του 1942 και στους αντάρτες του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ της περιοχής Θέρμου- Δρυμόνα.¹⁰⁶

Σίγουρα όμως οι βιοτικές ανάγκες του λαού της Αιτωλοακαρνανίας ήταν επιτακτικές και δύσκολο να καλυφθούν με επάρκεια. Πολλοί κάτοικοι του Αγρινίου και των γύρω χωριών του, κυρίως πρόσφυγες, πέθαιναν καθημερινά από την πείνα. Οι άνθρωποι αναγκάζονταν να καταφεύγουν στα χωριά, βαδίζοντας ώρες, για να προμηθευτούν λίγο αλεύρι ή λάδι. Ο συγγραφέας Κ.Δ. Μαραγιάννης αναφέρει ότι περπάτησε, το 1943, από το Μεγαδένδρο Θέρμου μέσω της Κάτω Μυρτιάς έφτασε στη λίμνη και με καϊκι στα Κουτροuléικα σπίτια της Γραμματικούς Μακρυνείας στην απέναντι πλευρά της Τριγωνίδας, φορτωμένος με τρεις έως πέντε οκάδες πρόβεια μαλλιά για προικιά κοριτσιών και επέστρεψε φορτωμένος με μία μπούγλα λαδιού τρεις με πέντε οκάδες. Το λάδι, όπως αναφέρει ο ίδιος, το έβαζαν κυρίως στα λάχανα και το αποκαλούσαν «Άγιο» τότε στο Αγρίνιο. Στα Ελαιοτριβεία της Μακρυνείας πήγαιναν να πάρουν λάδι και πολλοί Ευρυτάνες, ιδίως από το Μικρό Χωριό.¹⁰⁷

Η ανάγκη της επιβίωσης έκανε τους ανθρώπους περισσότερο επινοητικούς και διεκδικητικούς.¹⁰⁸ Σε αναμνήσεις της εποχής σημειώνεται σχετικά:

«Στην Κατοχή η ζωή για όλο τον κόσμο ήταν δύσκολη. Πείνα, φτώχεια, δυστυχία. Στην επαρχία και στα χωριά δεν το νιώσαμε τόσο. Έρχονταν άνθρωποι από την Αθήνα στα χωριά και πουλούσαν ό,τι καλύτερο είχαν, κουρτίνες, εργόχειρα για να εξοικονομήσουν τρόφιμα. Οι μαυραγορίτες και οι μαυραγορίτισσες έδιναν και έπαιρναν.[...] Οι γυναίκες έφτιαχναν το παλιό καινούργιο. Βγάζανε σχέδια. Τα δυο φορέματα γίνονταν ένα, πλέκανε σγαρόνια, κάλτσες, γάντια. Φτιάχνανε παπούτσια, τα λεγόμενα

¹⁰⁶ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 393.

¹⁰⁷ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 393.

¹⁰⁸ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σσ. 394-395.

τσόκαρα. Κριθαράκι στριφτό στο χέρι ή κοφτό με το ψαλίδι. Ξεφλούδιζαν ρύζι στο ξύλινο μηχάνημα και άλλα πολλά».¹⁰⁹

Επίσης, στο χωριό Νέα Αβόρανη η Αθηνά Χρ. περιγράφει ένα οικογενειακό περιστατικό, ενδεικτικό και της μεγάλης πείνας και της ανάγκης για επιβίωση, όπου η ίδια με τα αδέρφια της ως παιδιά αναζητούσαν τρόπο για να καταφέρουν να φάνε λίγο κουλούρα παραπάνω από το συνηθισμένο. Αναφέρεται ακόμη στην υπερβολική πείνα που περνούσαν κάποιες οικογένειες που αναγκάζονταν να τραφούν με άγρια φυτά, ακατάλληλα για βρώση σε κανονικές συνθήκες:

«Μας έστειλαν να βοσκήσουμε γίδες, πρόβατα δε θυμάμαι τι είχαμε, λίγα δηλαδή σε ένα κτήμα, πείνασαμ όμως ήταν το '41. Η μαμά μου πήγε να μάσει χόρτα στον κάμπο κάπου μακριούτσκα [...] ζύγιζε με την πλάστιγγα η μάνα μου 300 δράμια το μεσημέρι αλεύρι και 300 δράμια το βράδυ, δηλαδή ένα κιλό και το μοιραζόμασταν το ψωμάκι 7 άτομα, φετούλες. Λέει ο αδερφός μου, πεινάμε, να πάω να φτιάσω μια κουλούρα να πούμε ότι πείνασε ο Βαγγέλης που ήταν μικρότερος; Να πας του είπα κι εγώ [...] πήγε να ψήσει την κλούρα ο Κώστας μπόργε τώρα; [...] να φύγει γρήγορα να 'ρθεί να φάμε την έβγαλε άψητη. Να στο δρόμο τον ήβρικε η μάνα μου, μόλις την είδε τ' μάνα μου το παιδί εκοίταε να τρυπώσ' την κλούρα από δω από κει, κρυφά δηλαδή πήγε να νε 'φτιαξ [...] τ' λέει η μανα μ τι κάνς ετς πιδίμ; τι φυλάγεσαι; τι εχς; Μμμμ.. αυτό τι να πει ντροπιάστηκε [...] έτσι κι έτσι λέει: πείνας' ο Βαγγέλης κι πήγα κι έφτιασα μια κλούρα. Βάνει τα κλάματα η μαυρομάν μου, παιδάκ λέει αυτό θα αρρουστήστε είναι άψτο, θα αρρουστήστε λέει άμα το φάτε κι έβγαλ' τις πέτσες και μας έδωσε να το φάμε και πήρε το άλλο το άψητο και το ξαναζύμωσ' το ψωμάκι να το φάμε. Αυτό έγινε μέχρι να έρθει η Άνοιξη να βγουν τα στάρια. Πείνα, πείνα που δεν έπαιρνε άλλο. [...] Άλλοι, οικογένειες με παιδιά, έπαιρναν πίτουρα και τα ζύμωναν και τα τρώγανε [...] Άλεθαν λούπενα, είναι σαν αγριοκούκια και μάζευαν τον

¹⁰⁹ Χρυσικοπούλου, «Το Αγρίνιο από το 1821 μέχρι το 1960, σ. 61.

καρπό σα να μαζεύαν κουκιά ας πούμε και τα άλεθαν και τα 'τρωγαν και ήταν και πικρά».¹¹⁰

Μέσα στις συνθήκες αυτές στο τέλος του 1943 πραγματοποιήθηκε σύσκεψη των κοινωνικών οργανώσεων στο Αγρίνιο με κύριο θέμα την επιβίωση του λαού του Αγρινίου. Συγκροτήθηκε πενηκονταμελής Επιτροπή Αγρινιωτών με σκοπό να φροντίσει για τη συγκέντρωση τροφίμων και τη διανομή τους στους κατοίκους της πόλης και για την προστασία της ντόπιας παραγωγής, την οποία έπαιρναν οι μαυραγορίτες δίνοντας πολλά χρήματα για το σκοπό αυτό. Η Επιτροπή αποφάσισε να γίνεται παρακράτημα 7% των εξαγόμενων από το Αγρίνιο προϊόντων. Οι εξαγωγείς, δηλαδή, τροφίμων έπρεπε να έχουν άδεια από την Επιτροπή ότι κατέβαλαν το συγκεκριμένο παρακράτημα. Με εργάτες τα παρακρατημένα τρόφιμα μοιραζόταν στους άπορους και φτωχούς της πόλης. Στα λιοτρίβια του Αγρινίου τοποθετήθηκαν επόπτες συγκεντρώσεως λαδιού για τους αντάρτες, υπό την εποπτεία του ΕΑΜ. Αυτή την προσπάθεια για διατροφική στήριξη του πληθυσμού βοήθησε και ο φιλέλληνας Ιταλός στρατοδίκης Mario Solana.¹¹¹

1.4 Καταστροφές και εκτελέσεις στον νομό

Οι καταστροφές στο νομό ήταν αρκετά σοβαρές. Το Μάιο του 1942 οι Ιταλοί έκαψαν ολοσχερώς τέσσερα χωριά που ανήκαν στην περιοχή του Ξηρομέρου, πολύ κοντά στο Αγρίνιο (Πρόδρομος, Χρυσοβίτσα, Αγράμπελος και Μαχαιρά).¹¹² Σε πολλά επίσημα έγγραφα της εποχής αλλά και μεταπολεμικά καταγράφεται πλήθος καταστροφών σε κωμοπόλεις και χωριά του νομού από πολεμικά γεγονότα, όπως εμπρησμοί και βομβαρδισμοί.¹¹³ Παράλληλα, η παρακολούθηση και η καταπιεστική

¹¹⁰ Αρχείο προφορικών μαρτυριών Κατερίνας Αντωνίου: Προφορική συνέντευξη με την Αθηνά Χρ. κάτοικο, την περίοδο της κατοχής, Νέας Αβόρανης. Η Νέα Αβόρανη είναι χωριό που συνορεύει με το Αγρίνιο. Αγρίνιο, 1 Φεβρουαρίου 2017.

¹¹¹ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 395.

¹¹² Βετσόπουλος, «Οικονομικές συνθήκες στην περίοδο της Κατοχής και του εμφυλίου πολέμου στην Αιτωλοακαρνανία», σ. 106.

¹¹³ Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο ιστορικό αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών εντοπίστηκαν επίσημα έγγραφα της εποχής που καταγράφουν καταστροφές σε χωριά και πόλεις του νομού Αιτωλοακαρνανίας από εμπρησμούς και βομβαρδισμούς. Οι καταστροφές είναι σε άλλες περιπτώσεις μερικές και σε άλλες ολικές. Βλ. Παράρτημα, εικόνες 2 και 3.

αστυνόμευση των πάντων, μέσα στις πόλεις και τα χωριά, είχαν δημιουργήσει ένα κλίμα εκφοβισμού και τρομοκρατίας στους πολίτες.

Στην περιοχή πραγματοποιήθηκαν διάφορες «τρομοκρατικές» ενέργειες και υπήρξε μια ασφυκτικά πιεστική κατάσταση που επέβαλαν οι Γερμανοί και οι εθελοντές του γνωστού Τάγματος Ασφαλείας (με διοικητή τον Έλληνα Γεώργιο Τολιόπουλο,¹¹⁴ ο οποίος μάλιστα εκτέλεσε ο ίδιος μπροστά σε κρατουμένους, τουλάχιστον δυο αντιστασιακούς Έλληνες, έναν άντρα και μια γυναίκα).¹¹⁵ Ομάδες αντιστασιακών αλλά και αμάχων από το Αγρίνιο, το Μεσολόγγι, το Αιτωλικό, τον Αστακό και τα χωριά του Ξηρομέρου στοιβάζονταν στις φυλακές της Αγίας Τριάδας Αγρινίου, στις φυλακές Μεσολογγίου, στις φυλακές Λυμπερόπουλου της Πάτρας και στο στρατόπεδο κρατουμένων που είχαν δημιουργήσει στην Κατούνα Ξηρομέρου.¹¹⁶

Πέρα από αυτά όμως οι Γερμανοί πραγματοποίησαν το 1944 τρεις ομαδικές εκτελέσεις. Μέχρι και σήμερα οι επιζώντες έχουν χαραγμένα στη μνήμη τους τα γεγονότα αυτά. Στις 11 Απριλίου (Μ. Τρίτη) 1944 οι Γερμανοί εκτέλεσαν ομαδικά στη Μεγάλη Χώρα (Ζαπάντι) έντεκα Έλληνες. Από αυτούς επτά ήταν κάτοικοι της κοινότητας Καλυβίων (σήμερα ανήκει στο Διαμέρισμα του Δήμου Αγρινίου), οι τρεις Αγρινιώτες κι ένας κατοικούσε στη Μεγάλη χώρα. Τα γεγονότα ξεκίνησαν όταν πολύ νωρίς το πρωί της 11^{ης} Απριλίου ξεκίνησε από το χωριό Καλύβια, το οποίο βρίσκεται κοντά στην πόλη, κομβίο κάρων που ήταν φορτωμένα κατά κύριο λόγο με σιτηρά,

¹¹⁴ Ο Τολιόπουλος γεννήθηκε στην Υπάτη της Φθιώτιδας και ακολούθησε στρατιωτική σταδιοδρομία χωρίς ιδιαίτερες διακρίσεις. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής, αρχικά προσπάθησε να ενταχθεί στον ΕΛΑΣ χωρίς όμως αποτέλεσμα. Φαίνεται πως από πολύ νωρίς είχε ξεκινήσει μυστικές επαφές με τις κατοχικές αρχές, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα να αντικαταστήσει τον Άγγελο Κέντρου στη διοίκηση του Τάγματος Ασφαλείας Αγρινίου. Το τελευταίο έφτασε στην πόλη ως διλοχία στις 18 Ιανουαρίου 1944 και με αναγκαστικές (και μη) στρατολογήσεις έφτασε γρήγορα στο επίπεδο πλήρους τάγματος. Οι Ταγματασφαλίτες του Τολιόπουλου πρωταγωνίστησαν σε μάχες εναντίον των ανταρτών αλλά και λεηλασίες και σφαγές κατά αμάχων. Ο ίδιος ο διοικητής τους επέλεγε πολλές φορές να βασανίζει και να εκτελεί ο ίδιος τα θύματά του με πρωτοφανή αγριότητα. Μερικές από τις «ανδραγαθίες» του Τολιόπουλου και των ανδρών του ήταν: η εκτέλεση των 120 ομήρων στην Αγία Τριάδα και ο απαγχονισμός των Σούλο, Σαλάκο και Αναστασιάδη την Μεγάλη Παρασκευή (14 Απριλίου 1944), η εκτέλεση 60 ανταρτών στα Καλύβια, οι 14 εκτελέσεις στο Ζαπάντι, η εκτέλεση της Μαρίας Δημάδη, οι βασανισμοί, βιασμοί και εκτελέσεις αμέτρητων αιχμαλώτων και αμάχων. , βλ. Μ. Πέπονας, «Γ. Τολιόπουλος, ο Διοικητής των Ταγμάτων Ασφαλείας Αγρινίου», στο <http://www.agrinionews.gr> (ημερομηνία ανάκτησης: 19 Μαΐου 2017).

¹¹⁵ Θεόδωρος Πολίτης, «Ομαδικές εκτελέσεις και απαγχονισμοί στο Αγρίνιο και την περιοχή του στα 1944», Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου. Το Αγρίνιο μέχρι τη Δεκαετία του '60*, Πρακτικά Ημερίδας (23 Σεπτεμβρίου 2001), Εκδόσεις Μεταίχμιο-Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σ. 209.

¹¹⁶ Θανάσης Κακογιάννης, *Μνήμες και σελίδες της Εθνικής Αντίστασης. Αγρίνιο-Δυτική Στερεά Ελλάδα*, Εκδόσεις Κωσταράκη, Αθήνα 1997, σ. 119.

πατάτες και άλλα είδη τροφίμων με προορισμό το Ελαιόφυτο, περνώντας μέσα από τη Μεγάλη Χώρα. Εκεί είχε την έδρα του ειδικό αντάρτικο σώμα του ΕΛΑΣ και την εντολή να παραλάβει τρόφιμα και να τα προωθήσει στην ορεινή Τριχωνίδα για τις ανάγκες της Αντίστασης. Την επιχείρηση αυτή είχε οργανώσει ο εφεδρικός ΕΛΑΣ Αγρινίου και είχαν διατεθεί τρεις άντρες για συνοδεία. Τα κάρα και τα άλλα μεταφορικά μέσα είχαν επιταχθεί για τη συγκεκριμένη ενέργεια από τα Καλύβια και το Αγρίνιο.¹¹⁷

Γύρω στις τέσσερις μετά τα μεσάνυχτα το κομβόι είχε μπει στην περιοχή της Μεγάλης Χώρας και προχωρούσε ακολουθώντας τη διαδρομή που είχε προκαθοριστεί στο βορειοδυτικό άκρο του χωριού. Όταν τα κάρα με τους οδηγούς αλλά τους πεζούς συνοδούς πλησίασαν σε κάποιο υπερυψωμένο σημείο του καρόδρομου, δέχτηκαν συνεχή και ομαδικά πυρά από αυτόματα όπλα και πολυβόλα. Δημιουργήθηκε σύγχυση, η αιφνιδιαστική ενέδρα πέτυχε και επικράτησε πανικός. Τραυματίστηκαν άνδρες και ζώα. Οι πυροβολισμοί συνεχίστηκαν για κάποια λεπτά χωρίς άλλες απώλειες. Μόλις οι άντρες συνήλθαν αντιλήφθηκαν ότι ήταν περικυκλωμένοι από Γερμανούς και Ταγματασφαλίτες να τους σημαδεύουν με τα όπλα τους. Οι συνοδοί διέθεταν μόνο τρία όπλα άρα κάθε αντίσταση θα ήταν μάταιη και η διαφυγή τους αδύνατη. Οι Γερμανοί με τους συνεργάτες τους, τους έδεσαν και τους οδήγησαν πίσω από το ύψωμα του δρόμου. Οι συνοδοί Ελασίτες προσπάθησαν να σώσουν τους караγωγείς. Έκαναν έκκληση στους Ταγματασφαλίτες λέγοντάς τους ότι οι Καλυβιώτες δεν ανήκαν στην Αντίσταση, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Οι Γερμανοί χωρίς να χρονοτριβούν εκτέλεσαν όλους τους συλληφθέντες, ακόμα και τους τραυματίες.¹¹⁸

Η επόμενη και η μεγαλύτερη ομαδική εκτέλεση στην ιστορία της πόλης έγινε στις 14 Απριλίου (Μ. Παρασκευή) 1944 στο Αγρίνιο και ήταν η εκτέλεση των αντιστασιακών, έξω από τον περίβολο του τότε νεκροταφείου της Αγίας Τριάδας. Είχε προηγηθεί τα χαράματα ο απαγχονισμός τριών ατόμων στην κεντρική πλατεία

¹¹⁷ Πολίτης, «Ομαδικές εκτελέσεις και απαγχονισμοί στο Αγρίνιο και την περιοχή του στα 1944», σ. 210.

¹¹⁸ Πολίτης, «Ομαδικές εκτελέσεις και απαγχονισμοί στο Αγρίνιο και την περιοχή του στα 1944», σ. 210.

της πόλης που τότε λεγόταν πλατεία Μπέλλου.¹¹⁹ Το γεγονός αυτό αποτελεί το τραγικότερο όλων όσων συνέβησαν στην περιοχή την περίοδο της Κατοχής. Τα γεγονότα της Μ. Παρασκευής έλαβαν χώρα όπως περιγράφονται παρακάτω.

Ήδη από το καλοκαίρι του 1943 και ειδικότερα από τον Ιούλιο, η γερμανική παρουσία στο Αγρίνιο είχε ενισχυθεί σημαντικά με την εγκατάσταση της 104^{ης} Ορεινής Μεραρχίας Κυνηγών, η οποία αφίχθη για να αποκρούσει ενδεχόμενη απόβαση στη δυτική Ελλάδα των συμμαχικών στρατευμάτων, αλλά και για να ασχοληθεί με την εξόντωση των ανταρτικών ομάδων που δρούσαν στην περιοχή. Οι Ιταλοί είχαν αποσυρθεί, έτσι οι Γερμανοί κατέλαβαν όλες τις θέσεις που κατείχαν ως τότε εκείνοι στην πόλη. Ενίσχυσαν τα φυλάκια και τις οχυρώσεις, τοποθέτησαν αντιαεροπορικά στοιχεία στην περίμετρο του Αγρινίου (κυρίως στα νότια της πόλης), εγκατέστησαν μονάδα τεθωρακισμένων και ανέλαβαν τον έλεγχο στην περίμετρο της πόλης.

Στις αρχές 1944 πραγματοποιήθηκε το πρώτο μεγάλο «μπλόκο» με την μαζική προσαγωγή αρρένων στις αποθήκες Παπαπέτρου. Το δεύτερο μεγάλο «μπλόκο» έγινε με τη συμμετοχή του Τάγματος Ασφαλείας, λίγο μετά την άφιξή του τις απόκριες του 1944. Οι Αγρινιώτες αυτοί συγκεντρώθηκαν στις αποθήκες Παναγόπουλου, όπου είχε εγκατασταθεί και το Τάγμα Ασφαλείας και από εκεί μεταφέρθηκαν ως το Πάσχα στις φυλακές της Αγίας Τριάδας.¹²⁰

Μέσα σε αυτό το κλίμα «τρομοκρατίας» στις 9 Απριλίου 1944 οι αντάρτες του ΕΛΑΣ έστησαν ενέδρα σε σημείο μεταξύ των χωριών Σταμινάς και Αγγελοκάστρου, όπου και ανατίναξαν την αμαξοστοιχία που κινούταν από το Κρυονέρι προς το Αγρίνιο και μετέφερε πολεμικό υλικό και καύσιμα, συνοδευμένη από Γερμανούς στρατιώτες, με μεγάλες απώλειες για τους Γερμανούς. Στη συνέχεια, για τον λόγο αυτό οι Γερμανοί εκτέλεσαν περίπου 120 άτομα. Τους Πάνο Σούλο, Χρήστο Σαλάκο και Αβραάμ Αναστασιάδη τούς κρέμασαν στους φανοστάτες στην πλατεία Μπέλλου (τη σημερινή πλατεία Δημοκρατίας). Και οι τρεις είχαν συλληφθεί για την αντιστασιακή δράση τους. Οι δύο πρώτοι ήταν μέλη της ΕΠΟΝ, ο τρίτος συνταξιούχος της Αγροτικής Τραπέζης. Οι υπόλοιποι πολίτες (ανάμεσά τους και μια

¹¹⁹ Πολίτης, «Ομαδικές εκτελέσεις και απαγχονισμοί στο Αγρίνιο και την περιοχή του στα 1944», σ. 210.

¹²⁰ Μπακάλης, «Πόλη και σύμβολα: ο αστικός χώρος του Αγρινίου πριν και κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου», σ. 178.

γυναίκα, η Κατίνα Χατζάρα) τουφεκίστηκαν στην Αγία Τριάδα, έξω από το περιτείχισμα του νεκροταφείου του Ιερού Ναού.

Στο πίσω μέρος του ναού της Αγίας Τριάδας υπήρχαν οι φυλακές. Όλοι όσοι εκτελέστηκαν βρίσκονταν πιο πριν κρατούμενοι εκεί. Σε μαρτυρίες αναφέρεται ότι οι κρατούμενοι από πολύ νωρίς άκουγαν τον θόρυβο από τα σκαψίματα για τους λάκκους που προορίζονταν για τους μελλοθάνατους. Έτσι σιγουρεύονταν ακόμη περισσότερο ότι οι εκτελέσεις επρόκειτο να γίνουν. Αρχικά, σύμφωνα με τις μαρτυρίες πήραν τους τρεις (Σούλο, Σαλάκο και Αναστασιάδη) και τους μετέφεραν στην πλατεία. Έπειτα πήραν τους υπόλοιπους στο προαύλιο και ανά δεκάδες τούς μετέφεραν στον τόπο της εκτέλεσης.¹²¹

Τέλος, η τρίτη ομαδική εκτέλεση πραγματοποιήθηκε από τους Γερμανούς στις 31 Ιουλίου 1944 στη θέση που διασταυρώνεται ο δρόμος Καλυβίων - Αγγελοκάστρου με τη σιδηροδρομική γραμμή. Εκεί έγινε η εκτέλεση πενήντα πέντε ατόμων και ο απαγχονισμός τεσσάρων. Και σε αυτή την περίπτωση οι απαγχονισθέντες προέρχονταν από τις φυλακές Αγίας Τριάδας και Παναγόπουλου Αग्रινίου.¹²²

Τα γεγονότα που προηγήθηκαν των τελευταίων αυτών εκτελέσεων, διαδραματίστηκαν ως εξής. Στις 30 Ιουλίου 1944 τμήμα του ΕΛΑΣ, εκτελώντας διαταγή του Γενικού Στρατηγείου, εξαπέλυσε επίθεση εναντίον γερμανικών δυνάμεων που κινούνταν με καμiónια στον δρόμο Αग्रινίου - Αγγελοκάστρου. Η επίθεση κατέληξε σε μάχη και οι Γερμανοί είχαν αρκετές απώλειες. Οι αντάρτες πήραν τα εφόδια και τον οπλισμό τους και επέστρεψαν στην έδρα τους.¹²³

Η Γερμανική Διοίκηση Αग्रινίου αποφάσισε άμεσα να αντιδράσει με την εκτέλεση και τον απαγχονισμό μελών της Εθνικής Αντίστασης, τους οποίους κρατούσε, επίσης, στις φυλακές της Αγίας Τριάδας. Ο κατάλογος συντάχθηκε βιαστικά. Αναφέρεται ότι ο ταγματάρχης Τολιόπουλος παρέδωσε σημείωμα με ονοματεπώνυμα που έπρεπε να συμπεριληφθούν στον κατάλογο.¹²⁴

¹²¹ <http://www.epoxi.gr/memories3%CE%B3.htm> (ημερομηνία ανάκτησης: 20 Μαΐου 2017).

¹²² Πολίτης, «Ομαδικές εκτελέσεις και απαγχονισμοί στο Αग्रίνιο και την περιοχή του στα 1944», σ. 215.

¹²³ Πολίτης, «Ομαδικές εκτελέσεις και απαγχονισμοί στο Αग्रίνιο και την περιοχή του στα 1944», σ. 215.

¹²⁴ Πολίτης, «Ομαδικές εκτελέσεις και απαγχονισμοί στο Αग्रίνιο και την περιοχή του στα 1944», σ. 215.

Τα ξημερώματα της 31^{ης} Ιουλίου 1944 τέσσερα γερμανικά καμιόνια, φορτωμένα κρατουμένους και φρουρούς, ξεκίνησαν από το Αγρίνιο για το χωριό Καλύβια. Από πίσω ακολουθούσε άλλο με Γερμανούς και ταγματασφαλίτες. Μόλις έφτασαν στον τόπο εκτέλεσης, χωρίς καθυστέρηση τοποθέτησαν τους κρατουμένους απέναντι ανά δεκάδες και τους εκτέλεσαν με μυδράλια. Ταυτόχρονα ετοιμάζονταν οι αγχόνες. Οι θηλιές στηρίχτηκαν στα άγκιστρα των ξύλινων τηλεγραφικών στύλων. Στον καθένα περνούσαν τη θηλιά και τον έριχναν στο κενό. Ο νεαρός Αγρινιώτης επονίτης Πάνος Παράσχος πήδησε μόνος του στο κενό φωνάζοντας: «Ζήτω η Ελλάδα, Ζήτω η ΕΠΟΝ»! Από τους τέσσερις, δυο ήταν καπεταναίοι του Ε.Λ.Α.Σ. και οι άλλοι δυο ανταρτοεπονίτες.¹²⁵

Την επόμενη μέρα, 1^η Αυγούστου 1944 οι Γερμανοί δημοσίευσαν στη λογοκριμένη εφημερίδα *Δυτική Ελλάς* ανακοίνωση, το κείμενο της οποίας πληροφορούσε τους αναγνώστες ότι «εξετελέστησαν δια τουφεκισμού 55 Κομμουνιστάι, εκ της περιφέρειάς Αγρινίου εξ ων δύο καπεταναίοι του Ε.Λ.Α.Σ.».¹²⁶

Γενικότερα, σχεδόν από τις πρώτες ημέρες της Κατοχής εκδηλώθηκαν κάποιες ανοργάνωτες αντιστασιακές πράξεις. Ως τέτοιες μπορούν να θεωρηθούν οι «διαρπαγές» και οι αποκρύψεις όπλων, τα οποία είχαν αφήσει σε υπόγεια αποθηκών οι στρατιώτες, γυρίζοντας από το μέτωπο, καθώς και οι αποκρύψεις ραδιοφώνων.¹²⁷ Στη συνέχεια οι αντάρτες προχώρησαν πιο δυναμικά και οργανωμένα, όπως αναφέρθηκε ήδη παραπάνω και θα αναλυθεί περαιτέρω στη συνέχεια.

¹²⁵ Πολίτης, «Ομαδικές εκτελέσεις και απαγχονισμοί στο Αγρίνιο και την περιοχή του στα 1944», σ. 215.

¹²⁶ Πολίτης, «Ομαδικές εκτελέσεις και απαγχονισμοί στο Αγρίνιο και την περιοχή του στα 1944», σ. 216.

¹²⁷ Θ. Μ. Πολίτης, «Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση-Απελευθέρωση», στο <http://www.epoxi.gr/scriptum88.htm> (ημερομηνία ανάκτησης: 20 Μαΐου 2017).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΕΝΔΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ

2.1 Οι αντιστασιακές οργανώσεις

Από τους πρώτους μήνες της Κατοχής ο ελληνικός λαός με τις εθνικοαπελευθερωτικές οργανώσεις επικεφαλής άρχισε να προετοιμάζεται αποφασιστικά για την αντιμετώπιση της τριπλής κατοχής (γερμανικής, ιταλικής, βουλγαρικής).¹²⁸ Οι κυριότεροι φορείς της Εθνικής Αντίστασης ήταν το Ε.Α.Μ., ο Ε.Λ.Α.Σ., ο ΕΔΕΣ, το Ε.Λ.Α.Ν., η Ε.Π.Ο.Ν., η Ε.Κ.Κ.Α και η Συμμαχική Βρετανική Αποστολή.¹²⁹ Υπήρχαν όμως και άλλες οργανώσεις όπως η Εθνική Αλληλεγγύη (Ε.Α.).

Η «Εθνική Αλληλεγγύη (Ε.Α)» ιδρύθηκε στην Αθήνα στις 28 Μαΐου 1941. Η οργάνωση είχε σκοπό την περίθαλψη χιλιάδων θυμάτων πολέμου, την ενίσχυση των στρατιωτών που γύριζαν από τα μέτωπα του πολέμου και των κρατουμένων στις φυλακές και τα στρατόπεδα.¹³⁰ Αφού δεν ήταν πραγματικά πολιτική οργάνωση η Ε.Α. συγκέντρωσε από το ξεκίνημά της σημαντικά στρώματα του πληθυσμού, όπως ιερείς, επιστήμονες, αλλά και εύπορους αστούς, οι οποίοι στάθηκαν ιδιαίτερα δραστήριοι στο πλαίσιο της.¹³¹

Στη συνέχεια στις 16 Ιουλίου του 1941 ιδρύθηκε, επίσης στην Αθήνα, το ΕΕΑΜ (Εργατικό Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο) με τη συνένωση τριών εργατικών συννομοσπονδιών. Ως βασικοί στόχοι της οργάνωσης καθορίστηκαν η οργάνωση της εργατικής τάξης για οικονομικές διεκδικήσεις, η πάλη ενάντια στην καταλήστευση του τόπου, η εναντίωση στην αισχροκέρδεια και τη μαύρη αγορά, η ενότητα των προοδευτικών δυνάμεων και η εργασία για τη συγκρότηση ενός πανελλήνιου

¹²⁸ Κακογιάννης, *ό.π.*, σ. 41.

¹²⁹ Γαβριήλ Σ. Αλπέντζος, *Ανατομία της εθνικής Αντίστασης και του Εμφυλίου*. Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2004, σ. 68.

¹³⁰ Κακογιάννης, *ό.π.*, σσ. 45.

¹³¹ Ανδρέας Κέδρος, *Η Ελληνική Αντίσταση 1940-1944*, τόμ. Α', μετάφρ. Αντώνης Μοσχοβάκης, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1976, σ. 138.

εθνικοαπελευθερωτικού μετώπου για την απελευθέρωση της χώρας από τον ξένο ζυγό.¹³²

Το ΕΑΜ, δηλαδή το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο, ιδρύθηκε στις 27 Σεπτεμβρίου 1941 και υπήρξε η μεγαλύτερη εθνική οργάνωση στην Κατοχή.¹³³ Η ίδρυσή του έγινε από το ΚΚΕ, κατά το 7ο συνέδριο του κόμματος, με τη συμμετοχή τριών ακόμα κομμάτων (Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας, Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας και Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας). Την πρώτη ιδρυτική επιτροπή αποτέλεσαν οι Λευτέρης Αποστόλου από το ΚΚΕ, Χρήστος Χωμενίδης από το Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας, Ηλίας Τσιριμώκος από την Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας και Απόστολος Βογιατζής από το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας.

Στις 10 Οκτωβρίου εξέδωσε το πρώτο διάγγελμα του, με το οποίο καλούσε τον λαό να δημιουργήσει ένα ενιαίο μέτωπο για την απελευθέρωση της Ελλάδας από τους Γερμανούς. Η επιρροή του ήταν πολύ μεγάλη και σύντομα κατάφερε να αποκτήσει οπαδούς από όλη την Ελλάδα.¹³⁴ Σκοπός του ΕΑΜ εκτός από την απελευθέρωση από τον ξένο κατακτητή και την αποκατάσταση της ανεξαρτησίας της χώρας, ήταν και ο σχηματισμός προσωρινής κυβερνήσεως του ΕΑΜ με στόχο την προκήρυξη εκλογών για να αποφασίσει ο λαός τον τρόπο της διακυβέρνησής του.¹³⁵

Κατά το πρώτο δεκαήμερο του Φεβρουαρίου 1942 ιδρύθηκε η Κεντρική Επιτροπή του ΕΛΑΣ, του Ελληνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού, η οποία αποτέλεσε το ανώτατο στρατιωτικό επιτελείο του αγώνα, υπό την καθοδήγηση της Κ.Ε. του ΕΑΜ. Η ιδρυτική προκήρυξη του ΕΛΑΣ στηριζόταν στο τρίπτυχο: Αγώνας για την απελευθέρωση της χώρας, περιφρούρηση των κατακτήσεων του λαού και των ελευθεριών του ενάντια σε κάθε επιβουλή και εξασφάλιση της τάξης μέχρι τη διεξαγωγή των εκλογών, στις οποίες ο λαός θα εξέφραζε ελεύθερα τη βούλησή του. Η προκήρυξη της ίδρυσης απευθυνόταν σε όλους τους Έλληνες, ώστε να πλαισιώσουν

¹³² Κακογιάννης, *ό.π.*, σσ. 45-47.

¹³³ Θανάσης Χατζής, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε, 1941-1945*, τόμ. 1, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1977, σσ.113-115.

¹³⁴ <http://ww2.gr/index.php?option=articles&search=%CE%95%CE%91%CE%9C> (ημερομηνία ανάκτησης 5 Σεπτεμβρίου 2017).

¹³⁵ Αλπέντζος, *ό.π.*, σ. 69.

τον λαϊκό απελευθερωτικό στρατό. Κυκλοφόρησε σε χιλιάδες αντίτυπα στις 26 Φεβρουαρίου του 1942.¹³⁶

Εν τω μεταξύ αξίζει να σημειωθεί ότι, τον Οκτώβριο του 1941, εμφανίστηκε και ο Άρης Βελουχιώτης στη Ρούμελη (στην ορεινή Ευρυτανία) με απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ. Ο Βελουχιώτης, μελετώντας την κατάσταση στην ύπαιθρο σύμφωνα με τις εντολές της Κ.Ε., άρχισε να συγκροτεί τις πρώτες αντάρτικες ομάδες ανά περιοχή.

Η Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων, ΕΠΟΝ, ιδρύθηκε μετά από τη σύσκεψη της νεολαίας που συνήλθε με πρωτοβουλία του Κεντρικού Συμβουλίου του ΕΑΜ Νέων στις 23 Φεβρουαρίου του 1943 στην Αθήνα. Πήραν μέρος οι εκπρόσωποι δέκα οργανώσεων νεολαίας¹³⁷. Η ΕΠΟΝ είχε σκοπό την απελευθέρωση και την πλήρη ανεξαρτησία και ακεραιότητα της Ελλάδας, την υπεράσπιση των συμφερόντων και των δικαιωμάτων της νέας γενιάς στη ζωή, στη μόρφωση και τον πολιτισμό. Επίσης, είχε σκοπό την πάλη ενάντια στον φασισμό και τέλος την καταπολέμηση των πολέμων και την υπεράσπιση της ειρήνης με βάση την αρχή της αυτοδιάθεσης και της αδελφικής συνεργασίας όλων των λαών, όλων των νεολαίων και των βαλκανικών χωρών. Στη διάρκεια της κατοχής συμπεριέλαβε στις γραμμές της νέους και νέες από όλη την Ελλάδα, αποτελώντας μια μαζική μαχητική οργάνωση της νεολαίας που καθ' όλη τη διάρκεια ανάπτυξης του ένοπλου αγώνα, πολέμησε με ζήλο και ηρωισμό τους κατακτητές.¹³⁸

Την ίδια περίοδο με το ΕΑΜ, τον Σεπτέμβριο του 1941, ιδρύθηκε και ο ΕΔΕΣ, ο Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος.¹³⁹ Ο ΕΔΕΣ ήταν η δεύτερη μεγαλύτερη ελληνική αντιστασιακή οργάνωση κατά τη διάρκεια της κατοχής της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα. Την ιδρυτική ομάδα του ΕΔΕΣ αποτέλεσαν οι Ναπολέον Ζέρβας, Λεωνίδας Σπαής και Ηλίας Σταματόπουλος. Στο ιδρυτικό του αναφέρεται ότι επεδίωκε την εγκαθίδρυση δημοκρατικού πολιτεύματος στην Ελλάδα,

¹³⁶ Κακογιάννης, *ό.π.*, σσ. 54-55.

¹³⁷ Της Αγροτικής Νεολαίας της Ελλάδος, της Ενιαίας Εθνικοαπελευθερωτικής Νεολαίας, της Ενιαίας Μαθητικής Νεολαίας, της Ένωσης Νέων Αγωνιστών Ρούμελης(ΕΝΑΡ), του Θεσσαλικού Ιερού Λόχου(ΘΙΡ), της Λαϊκής Επαναστατικής Νεολαίας (ΛΕΝ), της Λεύτερης Νέας, της Ομοσπονδίας Κομμουνιστικών Νεολαίων Ελλάδας (ΟΚΝΕ), της Σοσιαλιστικής Επανάστασης Πρωτοπορίας Ελλάδας(ΣΕΠΣ) και της Φιλικής Εταιρείας Νέων.

¹³⁸ Κακογιάννης, *ό.π.*, σσ. 56-57.

¹³⁹ Κακογιάννης, *ό.π.*, σ.60.

την αποκάλυψη της προδοσίας του Βασιλέως Γεωργίου του Β΄ και την επιβολή κυρώσεων σε οποιοδήποτε μέλος κρατικής υπηρεσίας, το οποίο δεν διαθέτει εθνική δημοκρατική σοσιαλιστική συνείδηση. Από τις 22 Μαρτίου του 1943, οι μονάδες του ΕΔΕΣ που μέχρι τότε παρέμεναν ασύνδετες, οργανώθηκαν σε τοπικά αρχηγεία, τα οποία υπήχθησαν στο Γενικό Στρατηγείο των ΕΟΕΑ (Εθνικών Ομάδων Ελλήνων Ανταρτών), όπως ονομάστηκαν τα τμήματα των εδесиτών ανταρτών.¹⁴⁰

Η δύναμη του ΕΔΕΣ μέχρι το τέλος του απελευθερωτικού αγώνα δεν ξεπέρασε τις 10000 και κατανεμόταν στις εξής ομάδες: Αρχηγείο Τζουμέρκων με αρχηγό τον επίλαρχο Γεώργιο Αγόρο, το αρχηγείο Ηπείρου με τον αντισυνταγματάρχη Απόστολο Κωνσταντινίδη, το Αρχηγείο Βάλτου με τον Στυλιανό Χούτα, το Ανεξάρτητο Τάγμα Ξηροβουνίου με διοικητή τον Αλέξανδρο Παπαδόπουλο και το Ανεξάρτητο Τάγμα Κράψης με διοικητές τους Ευαγγελίδη και Περίδη.¹⁴¹ Άλλα αρχηγεία και ομάδες του ΕΔΕΣ ήταν επίσης το Αρχηγείο Ανατ. Θεσσαλίας, Ανατ. Στερεάς Ελλάδος, Αττικής και Βοιωτίας, Δυτικής Θεσσαλίας, Δυτικής Στερεάς Ελλάδος, Ευρυτανίας, Ζακύνθου, Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας, Κέρκυρας, Κεφαλληνίας, Λευκάδος, Τριγωνίδας, Ξηρομέρου.

Βέβαια, η στρατιωτική δράση του ΕΔΕΣ, ξεκινώντας από την Άρτα (όπου ήταν και ο τόπος καταγωγής του Ζέρβα), επικεντρώθηκε κυρίως στην Ήπειρο και στη Δυτική Στερεά Ελλάδα. Ο ΕΔΕΣ έδωσε πολλές μάχες με τους Γερμανούς και Ιταλούς κατακτητές, καθώς και με τους Αλβανούς τσάμηδες στη περιοχή της Θεσπρωτίας.¹⁴² Το αποκορύφωμα της δράσης του υπήρξε η συμμετοχή του στην ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοπόταμου στις 25 Νοεμβρίου 1942 στο πλαίσιο της επιχείρησης Harling, μαζί με τον ΕΛΑΣ και Βρετανούς σαμποτέρ. Η συμμετοχή αυτή είχε ως αποτέλεσμα την επανασύνδεση του ΕΔΕΣ με τον βρετανικό παράγοντα και τη μετέπειτα εξάπλωση του εδεσίτικου αντάρτικου. Επιπλέον, η επικήρυξή του από τους Ιταλούς και η απόπειρα των Βρετανών να τον παρουσιάσουν ως αδιαμφισβήτητο αρχηγό της επιχείρησης έκαναν το όνομα του Ζέρβα γνωστό στο πανελλήνιο.¹⁴³

¹⁴⁰ «Ο ΕΔΕΣ», *Η Ιστορία των Ελλήνων. Η Ελλάδα στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο 1940-1944*, τόμ. 16, Εκδόσεις Δομή, σ. 358.

¹⁴¹ Αλπέντζος, *ό.π.*, σσ. 72-76.

¹⁴² Βαγγέλης Τζούκας, *Οι οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο 1942-44. Τοπικότητα και πολιτική ένταξη*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2014, σσ. 31-34.

¹⁴³ Τζούκας, *ό.π.*, σ. 34.

Η δράση των ανταρτών του αυξήθηκε σημαντικά κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1943 με τη συμμετοχή στην επιχείρηση Animals. Στη μάχη στο Μακρυνόρος, κοντά στην Άρτα, ο ΕΔΕΣ κατόρθωσε να καθηλώσει τα κατοχικά στρατεύματα.¹⁴⁴ Ακόμη από τα στρατιωτικά επιτεύγματα του ΕΔΕΣ ξεχωρίζουν η απελευθέρωση της Ηγουμενίτσας και της Πάργας και άλλων πόλεων της Ηπείρου και της Αιτωλοακαρνανίας στη διάρκεια του καλοκαιριού και του φθινοπώρου του 1944. Τέλος, σημαντικά γεγονότα αποτελούν η νίκη του επί τμημάτων της μεραρχίας Εντελβιάς στο Βουργαρέλι Άρτας (με τη συνδρομή και δυνάμεων του ΕΛΑΣ) στις 30 και 31 Οκτωβρίου 1943, η νίκη στη Δωδώνη στις 14 Σεπτεμβρίου 1944 και οι μάχες με τα αποχωρούντα γερμανικά στρατεύματα τον Οκτώβριο του 1944.

Η οργάνωση ΕΚΚΑ ιδρύθηκε στα τέλη του 1941 με επικεφαλής τον συνταγματάρχη Δημήτριο Ψαρρό και πολιτικό εκπρόσωπο τον Γεώργιο Καρτάλη.¹⁴⁵ Στο αντάρτικο η οργάνωση έκανε την εμφάνισή της με το 5/42 σύνταγμα στην περιοχή της Γκιώνας (περιοχή Άμφισσας), το καλοκαίρι του 1942.¹⁴⁶

Η ίδρυση εθνικοαπελευθερωτικών οργανώσεων μετά την Αθήνα επεκτάθηκε και στην υπόλοιπη χώρα. Από τον Σεπτέμβριο του 1941 και μετά ο νομός Αιτωλοακαρνανίας ανταποκρίθηκε στην πανελλήνια πρόσκληση των απελευθερωτικών οργανώσεων για αντίσταση κατά των κατακτητών.¹⁴⁷ Οι απελευθερωτικές οργανώσεις που ιδρύθηκαν στην πρωτεύουσα, άρχισαν από τους πρώτους μήνες της Κατοχής να ιδρύονται στο Αγρίνιο, στο Ξηρόμερο και στη συνέχεια και σε άλλες περιοχές του νομού.

Όπως αναφέρει ο συγγραφέας Θ. Πολίτης, στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας και ιδιαίτερα στο Αγρίνιο, το κίνημα της εθνικής αντίστασης πήρε μαζικό χαρακτήρα. Από αυτούς ένα μεγάλο μέρος ήταν αντάρτες στα βουνά της περιοχής.¹⁴⁸ Σύμφωνα με ιταλικές αναφορές στα τέλη του 1943 οι δυνάμεις των ανταρτών της περιοχής του

¹⁴⁴ Τζούκας, *ό.π.*, σ. 39.

¹⁴⁵ Στο νομό Αιτωλοακαρνανίας η οργάνωση και το σύνταγμά της δεν είχαν δράση παρά μόνο ένα πολύ μικρό χρονικό διάστημα στη Ναύπακτο από το Φεβρουάριο του 1943, βλ. <http://www.agriniobestof.gr/index.php/agrinio-best-of-videos-01/item/6613-itan-o-elas-kai-o-edes-oi-mones-antistas> (ημερομηνία ανάκτησης 8 Σεπτεμβρίου 2017).

¹⁴⁶ Κακογιάννης, *ό.π.*, σ. 66.

¹⁴⁷ Κακογιάννης, *ό.π.*, σ. 41.

¹⁴⁸ Πολίτης «Ομαδικές εκτελέσεις και απαγχονισμοί στο Αγρίνιο και την περιοχή του στα 1944», σ. 209.

Αγρινίου ανέρχονταν σε 2.500 άνδρες.¹⁴⁹ Επιπλέον, ο νομός εξαιτίας της θέσης του ως νευραλγικό σημείο του δυτικού συγκοινωνιακού άξονα αποτέλεσε χώρο παραμονής πολυάριθμων κατοχικών δυνάμεων, ιταλικών και γερμανικών. Οι κατοχικές δυνάμεις αντιμετώπιζαν συχνά και με αρκετά σκληρά μέτρα τις επιθέσεις εναντίον τους από τους αντάρτες, οι οποίοι τους προξενούσαν σημαντικές απώλειες σε έμπυχο και άψυχο υλικό, αλλά και δημιουργούσαν κλίμα αισιοδοξίας στους υπόλοιπους για την αναμενόμενη απελευθέρωση. Κάτοικοι των επαρχιών του νομού, λοιπόν, έχοντας ως κέντρο δράσης το Αγρίνιο, ανταποκρίθηκαν, από τις πρώτες μέρες της υποδούλωσης, στο εθνικό προσκλητήριο κατά των κατακτητών και ήταν πολλοί αυτοί που έλαβαν μέρος στον αγώνα.¹⁵⁰

2.2 Αντιστασιακές οργανώσεις στο Αγρίνιο και την ευρύτερη περιοχή

2.2.1 ΕΑΜ και συνεργαζόμενες οργανώσεις στην Αιτωλοακαρνανία

Αφότου είχαν περάσει δυο μήνες μετά την κατάληψη της πόλης του Αγρινίου, μια ομάδα δημοκρατικών νέων και διανοούμενων της πόλης, μαζί με παλαίμαχους καπνεργάτες πρωτοστάτησαν στην οργάνωση της αντίστασης, τόσο στην πόλη, όσο και στην ευρύτερη περιοχή. Μετά τις πρώτες συζητήσεις δημιουργήθηκαν, αρχικά, μικρές ομάδες και μικρές οργανώσεις ανά συνοικίες, που σκοπό είχαν, σε πρώτη φάση, την αναπτέρωση του πατριωτικού φρονήματος, την κυκλοφορία προκηρύξεων και την αποχή από επαφές με τον κατακτητή. Επιτακτικό καθήκον των ομάδων ήταν η εξασφάλιση αγαθών για την επιβίωση και η συγκέντρωση του διάσπαρτου οπλισμού για τη συγκρότηση στη συνέχεια των ένοπλων ομάδων των ανταρτών.¹⁵¹

Προεξάρχων στον κύκλο των φοιτητών, των διανοουμένων και γενικά των νέων του Αγρινίου ήταν ο Γεώργιος Καραπαπάζης¹⁵², ο οποίος πρωτοστάτησε στη διοργάνωση της πρώτης ιδρυτικής σύσκεψης με σκοπό την οργάνωση της αντίστασης. Η σύσκεψη έγινε σε σπίτι της συνοικίας του Αγίου Χριστοφόρου. Ο

¹⁴⁹ Στράτος Δορδανάς, «Κατοχικές δυνάμεις και γερμανικά αντίποινα στην Αιτωλοακαρνανία», Κωνσταντίνα Μπάδα - Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2010, σ. 72.

¹⁵⁰ Κακογιάννης, *ό.π.*, σ. 117.

¹⁵¹ Κακογιάννης, *ό.π.*, σσ. 121-122.

¹⁵² Πληροφορίες για τον Γεώργιο Καραπαπά αναφέρονται στο 4^ο Κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

Καραπαπάς πήρε την πρωτοβουλία αυτή, ώστε οι μικρές συνωμοτικές ομάδες που είχαν σχηματιστεί στην πόλη να πάρουν τη μορφή ολοκληρωμένης και μαζικής αντίστασης. Ο ίδιος είχε συναντηθεί νωρίτερα, όπως θα φανεί και πιο κάτω, στην Αθήνα με τον Ανδρέα Τζίμα, που αποτέλεσε αργότερα μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ με το ψευδώνυμο Σαμαρινιώτης. Οι νέοι που πήραν μέρος στη σύσκεψη αυτή αποτέλεσαν τη βάση της πρώτης ευρύτερης αντιστασιακής οργάνωσης και με την πάροδο του χρόνου τον καθοδηγητικό πυρήνα της οργανωμένης πλέον εαμικής αντίστασης σε όλο το νομό, δηλαδή της Περιφερειακής Επιτροπής του ΕΑΜ Αιτωλοακαρνανίας.¹⁵³

Πιο συγκεκριμένα, κατά τα τέλη Ιουνίου του 1941, ο δικηγόρος και μεγαλέμπορος αργότερα του Αγρινίου, Γεώργιος Καραπαπάς, μετέφερε στο Αγρίνιο μήνυμα, μετά από συνάντηση που είχε ο ίδιος στην Αθήνα με τον Τζίμα. Ο Τζίμας τον προέτρεψε να οργανωθούν, γιατί θα ξεκινούσε ο απελευθερωτικός αγώνας. Με απόλυτη μυστικότητα, λοιπόν, άρχισαν να δημιουργούνται οι πρώτες οργανώσεις στο Αγρίνιο, το Θέρμο, το Αιτωλικό, το Ξηρόμερο¹⁵⁴ και την υπόλοιπη Αιτωλοακαρνανία. Ο σκοπός ήταν για όλους η προετοιμασία για τη συμμετοχή στον απελευθερωτικό αγώνα. Στις ομάδες του ΕΑΜ συμμετείχαν πολίτες από όλα τα κοινωνικά στρώματα: επιστήμονες, γαιοκτήμονες και ο απλός λαός. Έτσι δημιουργήθηκαν οργανωτικοί πυρήνες στις πόλεις και τα κεφαλοχώρια της περιοχής, στους οποίους στηρίχθηκε στη συνέχεια η οργάνωση.¹⁵⁵

Έως τις αρχές του 1942 η δραστηριότητα της πρώτης οργάνωσης του ΕΑΜ που είχε έδρα το Αγρίνιο, είχε επιχειρήσει να συγκροτήσει και να αναπτύξει οργανώσεις στις πόλεις και στα χωριά του νομού. Την άνοιξη του '42 άρχισε να συγκροτείται η εαμική οργάνωση Μεσολογγίου. Όμως τα καθήκοντα που είχαν διακηρυχθεί από την πρώτη ιδρυτική σύσκεψη άρχισαν να απασχολούν όσους είχαν αρχίσει να οργανώνονται. Για την αρτιότερη και ευρύτερη οργάνωση του πληθυσμού, τα στελέχη της πρώτης εαμικής οργάνωσης Αγρινίου αποφάσισαν τη σύγκλιση μίας ενιαίας συνδιάσκεψης, με εκπροσώπους από όλο το νομό, με σκοπό να θέσει τα

¹⁵³ Κακογιάννης, *ό.π.*, σ. 121-127.

¹⁵⁴ Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι τόσο στο Ξηρόμερο, όσο και στο Βάλτο Αιτωλοακαρνανίας μεγάλη μερίδα των ντόπιων εντάχθηκαν και αγωνίστηκαν μέσα από τις τάξεις του ΕΔΕΣ.

¹⁵⁵ Κώστας Μαραγιάννης, *Η εθνική Αντίσταση στο Θέρμο*, Εκδόσεις Μυρτιά, Αγρίνιο 2005, σσ. 122-123.

θεμέλια για το ξεκίνημα του ένοπλου αγώνα, αφού ήδη οι ομάδες του πρωτοκαπεταίνου Άρη Βελουχιώτη από τη Δομνίστα και το Μικρό Χωριό της Ευρυτανίας είχαν απλωθεί σε όλη τη Δυτική Στερεά.¹⁵⁶

Στα μέσα Αυγούστου του 1942 στο μοναστήρι Λιγοβιτσίου έγινε η πρώτη συνδιάσκεψη του ΕΑΜ Δυτικής Ελλάδας. Πρωτοκαπεταίνος και εισηγητής σ' αυτή ήταν ο Βασίλης Τσέλιος (Γεροδήμος). Συμμετείχαν, επίσης, μεταξύ άλλων ο Γεώργιος Καραπαπάς και ο Γεράσιμος Παπατρέχας της περιοχής της Αιτωλοακαρνανίας. Οι αποφάσεις της συνδιάσκεψης ήταν οι εξής: Είχε έρθει η στιγμή οι πολίτες να βγουν στα βουνά από τις πόλεις και τα χωριά για την τιμή και την ελευθερία της πατρίδας. Αποφασίστηκε να ξεκινήσει ο ένοπλος αγώνας στο χώρο της Δυτικής Στερεάς και να γίνει ο καθορισμός στόχων και ενεργειών της Νεολαίας του ΕΑΜ Νέων για την ενίσχυση του αντιστασιακού αγώνα.¹⁵⁷

Επιπλέον στα τέλη Αυγούστου 1941 με σύσκεψη που έγινε στο Αγρίνιο αποφασίστηκε, μεταξύ άλλων, να οργανωθούν στην πόλη και σε όλο το νομό ομάδες της *Εθνικής Αλληλεγγύης(Ε.Α.)*. Η Εθνική Αλληλεγγύη είχε σκοπό την παροχή βοήθειας στις οικογένειες θύματα πολέμου, τη βοήθεια στους κρατουμένους των φυλακών της Αγίας Τριάδας, των φυλακών του Μεσολογγίου και των κρατουμένων στο στρατόπεδο της Κατούνας.¹⁵⁸ Η παροχή βοήθειας αφορούσε και τις οικογένειες των κρατουμένων στο βαθμό που αυτό ήταν δυνατό.

Στο Αγρίνιο σε συνεργασία με τον εκπρόσωπο του Ερυθρού Σταυρού, Επαμεινώνδα Καμαριάρη, τον διευθυντή του υποκαταστήματος της Αγροτικής Τράπεζας στο Αγρίνιο, Καλιδόπουλο, και τον διευθυντή της εταιρείας Λυσιμαχία, Κυπριάδη δόθηκε βοήθεια για τους παραπάνω σκοπούς.¹⁵⁹ Στα χωριά συγκεντρώνονταν ρύζι, σιτάρι και καλαμπόκι για τους σκοπούς αυτούς και αργότερα για την ενίσχυση των ανταρτών.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Κακογιάννης, *ό.π.*, σσ. 169-170.

¹⁵⁷ Μαραγιάννης, *Η εθνική Αντίσταση στο Θέρμο*, σσ. 124-125.

¹⁵⁸ Η Κατούνα είναι χωριό της Αιτωλοακαρνανίας και ανήκει στην περιοχή του Ξηρόμερου.

¹⁵⁹ Μετά την απελευθέρωση του Αγρινίου ο Καμαριάρης προσέφερε σημαντική βοήθεια στον Δήμαρχο Αγρινίου για τα παιδικά συσσίτια που είχε οργανώσει η Δημοτική Αρχή και έθεσε στη διάθεσή της το σύνολο των φαρμάκων που είχε στην αποθήκη του ο Ερυθρός Σταυρός.

¹⁶⁰ Κακογιάννης, *ό.π.*, σσ. 134-138.

Στην Ε.Α. εντάχθηκαν και πολλές γυναίκες της πόλης και του συνοικισμού του Αγίου Κωνσταντίνου, οι οποίες προσέφεραν βοήθεια. Επικεφαλής της Ε.Α. στο Αγρίνιο είχε ορισθεί ο Γιώργος Γιαννούτσος. Συμμετείχαν, επίσης, η Μάχη Παπαγιαννοπούλου, η Ισμήνη Μιχάλη Γιάγκα, η Κατίνα Χατζάρα, καθώς και η Αργυρώ Παπαστεργίου.

Πολλοί κληρικοί και επιστήμονες, κυρίως γιατροί, προσέφεραν, επίσης, τις υπηρεσίες τους. Βοήθησαν οι γιατροί Γ. Σκιαδάς, Π. Κατσακιώρης, Δ. Πανόπουλος, Μ. Καρκατζός, Γ. Τσούτσος. Επίσης από την πλευρά των ιερέων ιδιαίτερη δραστηριότητα ανέπτυξε ο Παπαποστόλης (Αποστόλης Φαφούτης), προσφέροντας ποικιλοτρόπως τη βοήθειά του, ενώ ο ιερέας Κωνσταντίνος Παπαβαλής βοήθησε τους κρατούμενους της Αγίας Τριάδας, όπως και ο Παπαγιάννης Αναστασόπουλος.¹⁶¹

Στη συνέχεια στις αρχές Δεκεμβρίου του 1941 ιδρύθηκε και το *Εργατικό Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΕΑΜ)* Αγρινίου και έδρασε μέσα στους κόλπους των εργατών του Αγρινίου. Με απόφαση της οργάνωσης ΕΑΜ Αγρινίου, η οποία είχε σχηματισθεί στα τέλη του Αυγούστου, ορίσθηκε τριμελής επιτροπή, η οποία είχε σκοπό την οργάνωση στην αντίσταση των καπνεργατών και διάφορων άλλων εργατών του Αγρινίου. Την επιτροπή αποτέλεσαν αρχικά ο Αντρέας Αποστόλου (καπνεργάτης) ως γραμματέας, ο Στράτος Σταυρόπουλος (Κλεομένης του ΕΛΑΣ αργότερα) και ο Θανάσης Κακογιάννης (γνωστός λόγω της προσφυγικής του προέλευσης).¹⁶²

Το βασικό καθήκον που είχε θέσει η οργάνωση ήταν η προετοιμασία του ένοπλου αγώνα, που είχε αρχίσει να κάνει ήδη την εμφάνισή του με τους «κλαρίτες» στα ορεινά χωριά,¹⁶³ μάλιστα μαζί τους βγήκε στο βουνό και ο Κώστας Τσακλατήρας, παλαίμαχος καπνεργάτης (γνωστός αργότερα στον ΕΛΑΣ με το ψευδώνυμο Σταθάς).¹⁶⁴

Από την άλλη οι νέοι της πόλης επηρεασμένοι από τους αγώνες των νέων της Αθήνας είχαν ήδη αρχίσει να δημιουργούν μικρές ομάδες ανά συνοικίες. Από τις

¹⁶¹ Κακογιάννης, *ό.π.*, σσ. 134-138.

¹⁶² Κακογιάννης, *ό.π.*, σ. 138.

¹⁶³ Στην πορεία η επιτροπή διευρύνθηκε, καθώς οι δυο τελευταίοι αντικαταστάθηκαν από καπνεργάτες και συνδικαλιστικά στελέχη, όπως οι Στράτος Πανταζίδης και ο Τάσος Πετρίδης, Παντελής Γκόρτζης, Βασίλης Μπозώνης, Βασίλης Κουτσοδήμας, Κώστας Λαδάς και Απόστολος Δεληγιάννης.

¹⁶⁴ Κακογιάννης, *ό.π.*, σσ. 138-139.

ομάδες αυτές, ύστερα από απόφαση της Επιτροπής Πόλης του ΕΑΜ, συγκροτήθηκε το *Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο Νέων (ΕΑΜ Νέων)* Αγρινίου, τον Φεβρουάριο του 1942. Η οργάνωση της νεολαίας υπήρξε η ραχοκοκαλιά του απελευθερωτικού αγώνα. Το πρώτο όργανό του ήταν η Επιτροπή Πόλης του ΕΑΜ Νέων, την οποία αποτέλεσαν οι νέοι αγωνιστές Πάνος Χατζόπουλος (ως γραμματέας), Φώτης Κολοκοτσάς, Θανάσης Στραβοδήμος, Ηλίας Παπαγεωργίου, Τάκης Παπαστάμος, Γιούλα Αλεξίου και Θανάσης Κακογιάννης (Ανθιμος).¹⁶⁵

Οι πρώτες ενέργειες της οργάνωσης ήταν η συγκρότηση και ο συντονισμός ομάδων ανά συνοικίες, αλλά και στα γύρω χωριά. Οι νέοι αυτοί καλούνταν να φέρουν σε πέρας την αποστολή που είχε αποφασίσει η πρώτη ιδρυτική σύσκεψη της πόλης του Αγρινίου στα τέλη του Αυγούστου του 1941. Έτσι, η Επιτροπή Πόλης του ΕΑΜ Νέων έκανε την εμφάνισή της με προκηρύξεις που τύπωσε και κυκλοφόρησε στην περιοχή στην εορτή της 25^{ης} Μαρτίου 1942. Ταυτόχρονα σκορπίζονταν στους δρόμους του Αγρινίου και άλλες προκηρύξεις με ειδήσεις από τις ραδιοφωνικές εκπομπές του BBC.¹⁶⁶

Το «συνεργείο» των Πάνου Χατζόπουλου και Θωμά Μποκόρου, έχοντας αφαιρέσει μία γραφομηχανή από το γραφείο δημόσιας υπηρεσίας και αργότερα έχοντας εξασφαλίσει έναν πολύγραφο, δούλευε καθημερινά. Το ΕΑΜ Νέων αναπτύχθηκε με γοργούς ρυθμούς και στην πόλη, αλλά και στον υπόλοιπο νομό. Τα μέλη της Επιτροπής είχαν αναλάβει το καθένα διαφορετικές περιοχές για να συγκροτηθούν τα παρακλάδια της οργάνωσης στις πόλεις και τα χωριά.¹⁶⁷

Άλλη μια οργάνωση, συνεργαζόμενη με το ΕΑΜ, ήταν και η *Επιμελητεία του Αντάρτη (ΕΤΑ)*, η οποία στο Αγρίνιο και σε όλο το νομό, καθ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής, συγκέντρωνε τρόφιμα είδη ιματισμού και υγειονομικό υλικό που με τη βοήθεια των οργανωμένων μελών της Ε.Α. και του ΕΑΜ Νέων (αργότερα της ΕΠΟΝ) προωθούσε στους αντάρτες. Υπήρχαν οργανωμένα, το Κέντρο Εφοδιασμού που βρισκόταν στο Αγρίνιο, αλλά και παραρτήματα σε όλο το νομό, με στόχο τη συγκέντρωση εφοδίων και τη διανομή τους.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Κακογιάννης, *ό.π.*, σ. 139.

¹⁶⁶ Κακογιάννης, *ό.π.*, σ. 139.

¹⁶⁷ Κακογιάννης, *ό.π.*, σ. 140.

¹⁶⁸ Κακογιάννης, *ό.π.*, σ. 150.

Υπεύθυνος για τη Δυτική Στερεά και την Ήπειρο ήταν ο Θανάσης Σινέλης από τον Βόλο. Στην περιοχή του Αγρινίου και γενικότερα του νομού δραστηριοποιήθηκαν οι Δήμος Αυγούλης, Δημήτρης Κουκούλης, Κώστας Μυριούνης, Γιώργος Βονόρτας και Γιώργος Χαβέλας. Εκτός από τους άνδρες, στην ΕΤΑ προσέφεραν τις υπηρεσίες τους και πολλές γυναίκες μαζί με νέους και νέες.¹⁶⁹

2.2.2 Ο ΕΔΕΣ Δυτικής Ελλάδας

Ο στρατηγός Ναπολέον Ζέρβας, ξεκινώντας από την Αθήνα, ακολούθησε την πορεία μέσω της Θήβας, Λειβαδιάς, Δελφών, Ναύπακτου, Μεσολογγίου, Αγρινίου, Αμφιλοχίας και έφτασε στο Χάνι Κατσούλη του Βάλτου Αιτωλοακαρνανίας. Στις 17 Δεκεμβρίου 1942 συγκροτήθηκε στο Αγρίνιο η πρώτη επιτροπή του ΕΔΕΣ, η οποία έδωσε πληροφορίες στη συμμαχική αποστολή για τις γερμανικές εγκαταστάσεις, τη χρήση των αεροδρομίων, τα ναρκοπέδια από την Πελοπόννησο έως τους Αγίους Σαράντα. Επικεφαλής της Επιτροπής του ΕΔΕΣ Αγρινίου ήταν ο Αντώνιος Παπαπαντολέων και αντιπρόεδρος ο Θάνος Σοχωρίτης. Τα γραφεία του ΕΔΕΣ Αγρινίου βρισκόταν στην οδό Ιωάννου Σταΐκου. Επίσης, ο δεύτερος όροφος του καταστήματος του Αριστείδη Σωτηρόπουλου είχε μετατραπεί σε κέντρο του ΕΔΕΣ Αγρινίου και της υπόλοιπης περιοχής αλλά και σε κρησφύγετο των αντρών του Ζέρβα.¹⁷⁰

Ο ΕΔΕΣ ή ΕΟΕΑ στο νομό Αιτωλοακαρνανίας είχε το αρχηγείο Τριχωνίδας με επικεφαλής τον ιατρό Γεώργιο Παπαϊωάννου, το αρχηγείο Βάλτου με τον ιατρό Στυλιανό Χούτα και το Αρχηγείο Ξηρομέρου με τον Ταγματάρχη Κωνσταντίνο Καραμπέκιο. Στην περιοχή του Μεσολογγίου υπήρχε υπαρχηγείο με στρατιωτικό αρχηγό τον Κωνσταντίνο Μπούρα, μέλος του ΕΟΕΑ. Στη Μακρυνεία λειτουργούσε υπαρχηγείο με επικεφαλής αρχικά τον Αριστοτέλη Τσιτσέλη και στη συνέχεια τον Μάκο Τσιτσέλη¹⁷¹

Στο νομό Ευρυτανίας το αρχηγείο του ΕΔΕΣ είχε έδρα τη Δυτική Φραγκίστα και επικεφαλής τον Ταγματάρχη Βασίλειο Καραχούτη. Στην περιοχή αυτή υπήρχε και

¹⁶⁹ Κακογιάννης, *ό.π.*, σσ. 150-151.

¹⁷⁰ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σσ. 433-434.

¹⁷¹ Αλπέντζος, *ό.π.*, σσ. 121-122.

σχολή αξιωματικών και υπαξιωματικών του ΕΔΕΣ. Όμως, κατόπιν μάχης, ο Ευθύμιος Ζούλας του ΕΛΑΣ απώθησε τον Καραχούτη προς το Βάλτο στις 15 Ιουλίου του 1944, οπότε και η σχολή μεταφέρθηκε και λειτούργησε σε χωριό του Βάλτου.¹⁷²

2.3 Οι αντάρτικες ομάδες στην περιοχή

Μέσα στο 1941 σταδιακά άρχισαν να πυκνώνουν οι γραμμές του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ σε ολόκληρη τη Δυτική Στερεά, με στόχο την απελευθέρωση της περιοχής. Τον ίδιο στόχο είχαν και οι άλλες μικρότερες αντιστασιακές οργανώσεις του ΕΔΕΣ στην Τριχωνίδα, το Ξηρόμερο και στο Βάλτο, στον βαθμό βέβαια των δυνάμεών τους από την άποψη της οργάνωσης και της λαϊκής συμμετοχής που διέθεταν.¹⁷³

Από την αρχή του αγώνα στο Αγρίνιο, το Μεσολόγγι και το Ξηρόμερο κυκλοφορούσαν προκηρύξεις, δελτία ειδήσεων και μικρές εφημερίδες. Είχε δημιουργηθεί ένας μηχανισμός σύνταξης, εκτύπωσης, πολυγράφησης και κυκλοφορίας του έντυπου υλικού που έφτανε και στο πιο απομακρυσμένο χωριό. Επιπλέον στις εθνικές εορτές (28^η Οκτωβρίου και 25^η Μαρτίου) σκορπίζονταν προκηρύξεις με πατριωτικό περιεχόμενο που καλούσαν τον λαό στον αγώνα. Μετά τη συνδιάσκεψη στο Λιγοβίτσι, με διακήρυξη που τυπώθηκε στο τυπογραφείο του Αλέκου Πολύζου καλούταν όλος ο λαός του νομού στον απελευθερωτικό αγώνα: «Όλοι στον αγώνα για τη λευτεριά της Πατρίδος». Οι οργανώσεις του Αγρινίου και του Ξηρόμερου ήταν πια προετοιμασμένες για τον ένοπλο αγώνα. Μετά την εμφάνιση του Άρη Βελουχιώτη, το 1942, όλα τα στελέχη των οργανώσεων του νομού προετοιμάζονταν για την έξοδο των πρώτων ανταρτών στα βουνά.¹⁷⁴

Στις 7 Ιουλίου 1942 έφτασε στη Δομνίστα της Ευρυτανίας ο Άρης Βελουχιώτης. Έκανε την είσοδό του στο χωριό με την ομάδα του σε φάλαγγα κατ' άνδρα. Η Ευρυτανία τότε αποτελούσε επαρχία του νομού Αιτωλοακαρνανίας. Στην πλατεία του χωριού ο Βελουχιώτης κήρυξε την επανάσταση και τον ένοπλο αγώνα κατά των κατακτητών. Ήταν η πρώτη δημόσια εμφάνιση ένοπλων ανταρτών στην Ελλάδα.

¹⁷² Μαραγιάννης, *ό.π.*, σσ. 433-434.

¹⁷³ Κακογιάννης, *ό.π.*, σ. 168.

¹⁷⁴ Κακογιάννης, *ό.π.*, σ. 178.

Όμως, παρότι είχε προηγηθεί η συνδιάσκεψη στο Λιγοβίτσι και παρά τη μεγάλη ανάπτυξη και την πολιτική επικράτηση του ΕΑΜ στην περιοχή, η Δυτική Στερεά υστερούσε σε σχέση με την Ανατολική, όπου ο Βελουχιώτης είχε ήδη συγκροτήσει τις πρώτες αξιόλογες αντάρτικες ομάδες. Επίσης, ο ΕΔΕΣ δεν είχε αρχίσει ακόμη την ένοπλη αντίσταση. Τότε, το φθινόπωρο του '42 ο Βελουχιώτης έστειλε μήνυμα προς την Περιφερειακή Επιτροπή του ΕΑΜ Αιτωλοακαρνανίας, όπου επισήμαινε την καθυστέρηση της οργάνωσης του αντάρτικου στη Δυτική Στερεά, η οποία ήταν απαραίτητη για την ολοκλήρωση του ένοπλου αγώνα στη Ρούμελη.¹⁷⁵

Με αφορμή την επιστολή αυτή, επιδίωξαν να συναντήσουν τον Άρη στην Ευρυτανία, οι Κώστας Αυγούλης, Κώστας Τσακλατήρας και Γιάννης Πολύζος. Εκεί, αντάλλαξαν απόψεις για την ανάπτυξη του αντάρτικου και την εξέλιξη του αγώνα. Μετά τη επιστολή του Άρη και την συνάντηση αυτή ξεκίνησε και η άμεση προετοιμασία για την έξοδο ανταρτών στα βουνά. Για τις ανάγκες του ένοπλου αγώνα οι οργανώσεις έκαναν έρανο για τη συλλογή ειδών ιματισμού και στρατιωτικών ειδών. Έτσι, συγκροτήθηκε ανταρτοομάδα από το ΕΑΜ και το ΕΑΜ Νέων του Αγρινίου με επικεφαλής τον Διονύση Πομόνη.¹⁷⁶

Βέβαια, ο Κώστας Τσακλατήρας (Καπετάν Σταθάς) με την έγκριση του Κ.Κ.Ε. είχε σχηματίσει ήδη ομάδα με επικεφαλής τον ίδιο, στην οποία συμμετείχαν οι Παντελής Γκόρτζης, Βασίλης Μποζώνης, Κώστας Αγγελόπουλος, Κώστας Κοτρότσος, Γιάννης Σταυρόπουλος και Αλέκος Ντόβας. Επίσης, δημιουργήθηκε η ομάδα του Αγησίλαου στην ορεινή Τριχωνίδα. Η ομάδα του Αγησίλαου αφοπλισε τη χωροφυλακή του Θέρμου και των χωριών Καλλιθέα, Ανάληψη και Δρυμόνα. Ο Αγησίλαος κινήθηκε με δική του πρωτοβουλία και κατάφερε να ξεσηκώσει τα χωριά του Θέρμου. Η Περιφερειακή Επιτροπή του ΕΑΜ δεν είχε σχηματίσει ακόμη αντάρτικη ομάδα ως τμήμα του ΕΛΑΣ, παρόλα αυτά δεν αντέδρασε στις παραπάνω δράσεις του Τσακλατήρα και του Αγησίλαου. Τελικά, όμως, στα τέλη του 1942, οι ομάδες αυτές συγχωνεύτηκαν με την ομάδα του Πομόνη (Παυλόπουλου) και έτσι σχηματίστηκε το αρχηγείο ορεινής Τριχωνίδας.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Κακογιάννης, *ό.π.*, σ. 188.

¹⁷⁶ Κακογιάννης, *ό.π.*, σσ. 188-189.

¹⁷⁷ Κακογιάννης, *ό.π.*, σσ. 189-190.

Την ίδια εποχή εμφανίστηκε στην ορεινή Ναυπακτία η ομάδα του Σπύρου Γκούβα (Καπλάνη), στην οποία συμμετείχε από την αρχή ο Β. Νικολακόπουλος (Καπετάν Βάχχος). Στο Ξηρόμερο κινούταν η ομάδα του Χελμού, όπου έκανε την εμφάνισή του και ο Βασίλης Τσέλιος, πρωτοκαπετάνιος της Αιτωλοακαρνανίας με το ψευδώνυμο Γεροδήμος. Ακόμη ξεκίνησαν από το Μεσολόγγι και το Αιτωλικό ο Τάσος Μακρής, ο Χαράλαμπος Γεωργόπουλος και ο Γιάννης Κωστόπουλος. Έτσι, στη Δυτική Στερεά συγκροτήθηκαν τα αρχηγεία Τριχωνίδας, Ναυπακτίας-Μεσολογγίου και Ξηρομέρου.¹⁷⁸

Στη συνέχεια και μετά την άνοιξη του 1943, σύμφωνα με τις αποφάσεις της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, οι αντάρτικες ομάδες και τα αρχηγεία ήταν αναγκαίο να οργανωθούν με το σύστημα του τακτικού στρατού. Μέχρι το σημείο αυτό δρούσαν διενεργώντας σαμποτάζ, στήνοντας ενέδρες και διεξάγοντας ανταρτοπόλεμο κατά των Γερμανών και των Ιταλών. Στις αρχές της άνοιξης του '43 τα τρία τάγματα των αρχηγείων Τριχωνίδας Ναυπακτίας-Μεσολογγίου και Ξηρομέρου συγκρότησαν το 2/39 Σύνταγμα.¹⁷⁹ Η τριμελής επιτροπή του απαρτίστηκε από τους Κώστα Αναργύρου, Γιάννη Χατζηπαναγιώτου (Θωμάς) και Διονύση Πομώνη. Έδρα της διοίκησης ορίστηκε το χωριό Καστανιά της Ευρυτανίας. Αργότερα τη διοίκηση ανέλαβαν ο Αναργύρου ως στρατιωτικός διοικητής, ο Τσέλιος (Γεροδήμος) ως Καπετάνιος, ο Πομώνης (Παυλόπουλος) εκ μέρους της πολιτικής οργάνωσης και ως υπασπιστής ο Τάσος Παναγόπουλος (Δάφνης).¹⁸⁰

Έτσι, όταν εμφανίστηκαν οι πρώτες ανταρτοομάδες στην ύπαιθρο, δημιουργούσαν την αίσθηση της ένοπλης εξέγερσης εναντίον των κατακτητών. Ταυτόχρονα, επεδίωκαν την εθελοντική κατάταξη και τον εφοδιασμό με όπλα που βρίσκονταν κρυμμένα στα χωριά και στους σταθμούς της Χωροφυλακής. Η εμφάνιση των ανταρτοομάδων στα χωριά βοήθησε στην ασφάλεια της υπαίθρου από κάθε μορφή παρανομίας. Επιπλέον, με τη δράση των ανταρτών, οι Ιταλοί είχαν αρχίσει να περιορίζονται στα κεφαλοχώρια και τις πόλεις. Ταυτόχρονα, οι αντάρτες είχαν να

¹⁷⁸ Κακογιάννης, *ό.π.*, σσ. 187-191.

¹⁷⁹ Στο νομό έδρασαν επίσης και μονάδες των συνταγμάτων 36 και 42.

¹⁸⁰ Κακογιάννης, *ό.π.*, σσ.192-196.

αντιμετωπίσουν και δοσιλογικά τμήματα, που είχαν αρχίσει να εμφανίζονται στο Αργίνιο, στις άλλες πόλεις του νομού και στα γύρω χωριά.¹⁸¹

Το διάστημα αυτό συγκροτήθηκε και έδρασε και η *ΕΠΟΝ*. Η *ΕΠΟΝ* συμπεριέλαβε στις γραμμές της την πλειοψηφία της νεολαίας της εποχής. Στην περίοδο ανάπτυξης του ένοπλου αγώνα αποτέλεσε μια μεγάλη δεξαμενή του και πολέμησε οργανωμένη σε σχηματισμούς μέσα από τις ομάδες του ΕΛΑΣ. Η περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας είχε πολύ μεγάλη συμμετοχή σε μέλη που έδρασαν ως αντάρτες και αντάρτισσες της *ΕΠΟΝ* ή ως ενεργά μέλη των οργανώσεων, συγκεντρώνοντας και προωθώντας όπλα, επιτελώντας τον ρόλο των ταχυδρόμων για τη μεταφορά γραπτών και προφορικών εντολών και μηνυμάτων, των πληροφοριοδοτών ή των συντακτών και διανομέων προκηρύξεων και δελτίων.

Τον κορμό της *ΕΠΟΝ* αποτέλεσαν όλες οι οργανώσεις του ΕΑΜ Νέων που είχαν συγκροτηθεί από το τέλος του 1941 έως τον Φεβρουάριο του 1943 στο Αργίνιο και στον νομό. Έδρασε σε όλη την περιοχή με εκδηλώσεις και με κάθε αγωνιστική μορφή εναντίον των κατακτητών με αποκορύφωμα την αθρόα ένταξη στον ΕΛΑΣ και τη συμμετοχή των ανταρτοεπονητών σε όλες τις μάχες και κυρίως σε αυτές τις Γουρίτσας και Αμφιλοχίας. Την καθοδήγηση της *ΕΠΟΝ* Αργινίου-Αιτωλοακαρνανίας είχε το Νομαρχιακό συμβούλιο που είχε συγκροτηθεί στην πρώτη φάση, από τα στελέχη της Επιτροπής του ΕΑΜ Νέων της πόλης του Αργινίου με μία διεύρυνση από στελέχη των επαρχιών.¹⁸²

2.4 Η ενίσχυση των Γερμανικών Δυνάμεων

Από το καλοκαίρι του 1943 έδρασαν στη Δυτική Ελλάδα και νέες γερμανικές δυνάμεις. Αυτές ήταν η 1η Ορεινή Μεραρχία «Έντελβάις» και η 104η Μεραρχία Ορεινών Κυνηγών (*Gebirgs Jäger*)¹⁸³. Οι δυο σχηματισμοί συναποτελούσαν το 22ο

¹⁸¹ Κακογιάννης, *ό.π.*, σ. 198.

¹⁸² Κακογιάννης, *ό.π.*, σσ. 208-210.

¹⁸³ Στον Χάγκεν Φλάισερ αναφέρεται ως 104^η Μεραρχία Καταδρομών. Οι υπόλοιπες πηγές όμως την αναφέρουν ως 104^η Μεραρχία Κυνηγών ή Ορεινών Κυνηγών.

Σώμα Στρατού της Βέρμαχτ.¹⁸⁴ Γενικότερα, η διαφαινόμενη ιταλική παράδοση και η παρενοχλητική δράση των ανταρτών, που συνεχώς αυξανόταν, ανάγκασαν τους Γερμανούς να μεταφέρουν νέα στρατεύματα στην Ελλάδα. Έτσι, στις αρχές του καλοκαιριού του 1943, έφθασαν στην Ελλάδα νέες στρατιωτικές μονάδες. Στο πλαίσιο αυτό σχηματίστηκε και το 22ο Ορεινό Σώμα Στρατού. Τα Ιωάννινα ορίστηκαν ως έδρα του.

Ο Γερμανός στρατηγός Hubert Lanz διορίστηκε αρχηγός του 22ου Ορεινού σώματος Στρατού. Θεωρούταν ικανότατος αξιωματικός και ευνοούμενος του Χίτλερ, έχοντας αποσπάσει θετικότερες κρίσεις μετά από τη εκστρατεία στη Γιουγκοσλαβία. Ο Lanz ανέλαβε επίσημα τα καθήκοντά του ως διοικητής του Ορεινού Σώματος στρατού στις 24 Αυγούστου. Όμως, μετά από το ταξίδι του στην περιοχή Πάτρας Μεσολογγίου και Αγρινίου και στη συνέχεια στην Κεφαλονιά για να εκτιμήσει ο ίδιος την κατάσταση στη Δυτική Ελλάδα και μετά από συμφωνία με τον Ιταλό στρατηγό Vecchiarelli να δοθεί το περιθώριο στους Ιταλούς να αποχωρήσουν ειρηνικά ως τις 9 Σεπτεμβρίου από τη δυτική Ελλάδα, κρατώντας τα περίστροφά τους, ανέλαβε ουσιαστικά και πρακτικά τα καθήκοντά του στις 9 Σεπτεμβρίου.¹⁸⁵

Πιο συγκεκριμένα, στις 9 Ιουλίου 1943 έφτασε στην Ελλάδα και η 1η Ορεινή Μεραρχία Εντελβίαις με επικεφαλής το στρατηγό Walter von Stettner. Η Μεραρχία είχε πάρει την ονομασία της από το φυτό «Εντελβίαις» που φυτρώνει στα υψηλά υψόμετρα των Άλπεων. Στρατοπέδευσε στην Κόνιτσα και είχε ως σκοπό τον έλεγχο των οδικών αρτηριών Καλαμπάκας-Ιωαννίνων και Ιωαννίνων-Καστοριάς. Ο έλεγχος των δύο βασικότερων οδικών αρτηριών της Δυτικής Ελλάδας ήταν ζωτικής σημασίας για τα γερμανικά στρατεύματα, τα οποία είχαν πεισθεί από την αντικατασκοπία των συμμάχων ότι επέκειτο απόβαση στις ακτές της Ηπείρου. Στις αρχές του καλοκαιριού είχε φθάσει, επίσης, και η 104 Μεραρχία των «Ορεινών Κυνηγών» (Gebirgs Jäger) με επικεφαλής το στρατηγό Hartwig von Ludwiger. Στρατοπέδευσε στην περιοχή νότια της Άρτας. Στην 104 Μεραρχία Ορεινών Κυνηγών ανατέθηκε ο έλεγχος της οδού

¹⁸⁴ Β. Καινούργιος, «Μεραρχία Εντελβίαις: το λουλούδι του θανάτου», στο <http://www.prevezatoday.gr> (ημερομηνία ανάκτησης 18 Αυγούστου 2017).

¹⁸⁵ Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, *Αιματοβαμμένο Εντελβίαις. Η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο ορεινό σώμα στρατού και η εγκληματική τους δράση στην Ελλάδα. 1943-1944*, μετάφρ. Γιάννης Μυλωνάς, τόμ. Α', Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2009, σσ. 375-394.

Άρτας-Ιωαννίνων.¹⁸⁶ Η 104η Μεραρχία έδρευε στο Αγρίνιο, αλλά διατηρούσε μονάδες στην Κεφαλονιά, την Κέρκυρα και την Ήπειρο.

Οι Γερμανοί ενίσχυσαν, επίσης, τις τεθωρακισμένες δυνάμεις τους στην Ελλάδα με την άφιξη στη Θεσσαλονίκη του 1ο και 2ο αστυνομικού συντάγματος της 4ης Μεραρχίας των τεθωρακισμένων γρεναδιέρων (4^η SS- Polizei- Panzer- Grenadier- Division). Επρόκειτο για σχηματισμούς των Waffen SS: μάχιμα τμήματα, των οποίων η παρουσία στην Ελλάδα είχε κριθεί επιβεβλημένη για να εξασφαλιστεί η εφαρμογή του σχεδίου «Άξονας», το οποίο είχε στόχο τον αφοπλισμό των ιταλικών δυνάμεων. Το σχέδιο τέθηκε σε εφαρμογή τις βραδινές ώρες της 8^{ης} Σεπτεμβρίου, αμέσως μετά την ενημέρωση για τη συνθηκολόγηση των Ιταλών.¹⁸⁷

2.5 Το Τάγμα Ασφαλείας Αγρινίου

Αφότου συνθηκολόγησαν οι Ιταλοί τον Σεπτέμβριο του 1943 και διαλύθηκε η Μεραρχία Cazale¹⁸⁸, ο έλεγχος της περιοχής πέρασε εξ ολοκλήρου στις γερμανικές κατοχικές δυνάμεις, οι οποίες εφάρμοσαν σκληρότερα μέτρα προσπαθώντας να διατηρήσουν υπό τον έλεγχό τους τους σημαντικότερους οδικούς άξονες και τα στρατηγικά σημεία της περιοχής. Γι' αυτό το σκοπό είχαν τη βοήθεια και την

¹⁸⁶ Δ. Ι. Κωνσταντινίδης, «Επιχείρηση Πάνθηρας. Η καταστροφή των βλάχικων χωριών της Πίνδου τον Οκτώβρη του 1943», στο <http://trikipress.gr> (ημερομηνία ανάκτησης: 10 Αυγούστου 2017).

¹⁸⁷ Στράτος Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων. Αντίποινα των γερμανικών αρχών Κατοχής στη Μακεδονία, 1941-1944*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2007, σσ. 289-292.

¹⁸⁸ Η Ιταλία συνθηκολόγησε στις 8 Σεπτεμβρίου του 1943. Ο στρατηγός Hubert Lanz διεξήγαγε, σε δυο νυχτερινές συσκέψεις, τις διαπραγματεύσεις παράδοσης με το στρατηγό Vecchiarelli. Η συμφωνία προέβλεπε τα ιταλικά στρατεύματα να καταθέσουν τα όπλα στους Γερμανούς και εκείνοι αντ' αυτού να τους επιτρέψουν να περάσουν ελεύθερα στην πατρίδα τους. Το επόμενο πρωί ο Lanz πήγε με αεροπλάνο στα Ιωάννινα για να αναλάβει τη διοίκηση του νεοσύστατου 22^{ου} Σώματος Ορεινών Καταδρομών. Υπό την διοίκησή του τέθηκαν η 1^η Μεραρχία Ορεινών Καταδρομών και η 104^η Μεραρχία Καταδρομών στο Αγρίνιο. Βέβαια δημιουργήθηκαν εντάσεις, καθώς πολλοί Ιταλοί δεν πίστεψαν τις υποσχέσεις των Γερμανών για επιστροφή στην πατρίδα τους και λιποτάκτησαν με τα όπλα τους στους αντάρτες την επόμενη κιάλας μέρα της συνθηκολόγησης. Έτσι, ενώ μεταξύ Μεσολογγίου και Άρτας η παράδοση έγινε χωρίς προβλήματα και 15.587 Ιταλοί παρέδωσαν τα όπλα στην 104^η Μεραρχία Καταδρομών, η Μεραρχία Aquis στην Κεφαλονιά δεν ήταν διαθεσιμής να παραδοθεί άνευ όρων. Μετά από ένοπλες συγκρούσεις στο Αργοστόλι μονάδες της 1^{ης} Μεραρχίας Καταδρομών και της 104^{ης} Μεραρχίας Καταδρομών κατάλαβαν μεταξύ της 21^{ης} και 23^{ης} Σεπτεμβρίου το νησί και εκτέλεσαν, κατόπιν διαταγής του Χίτλερ, περισσότερους από 2000 Ιταλούς που είχαν αιχμαλωτίσει. Frank Meyer, «Η 104η Μεραρχία Καταδρομών στη Δυτική Ελλάδα (Ιούλιος 1943 – Σεπτέμβριος 1944)», Κωνσταντίνια Μπάδα - Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2010, σσ. 59-60.

υποστήριξη ενός Τάγματος Ασφαλείας, του οποίου η δράση έμεινε βαθειά χαραγμένη στην συλλογική μνήμη της πόλης.¹⁸⁹

Τα Τάγματα Ασφαλείας ήταν ελληνικοί στρατιωτικοί σχηματισμοί που συγκροτήθηκαν (και τυπικά τελούσαν υπό τις διαταγές) από την δωσίλογη κυβέρνηση Ιωάννη Ράλλη και τον πρώην στρατηγό του ελληνικού στρατού Βασίλειο Δερτιλή για την καταπολέμηση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Στην ουσία, όμως, υπάγονταν στον Γερμανό Στρατιωτικό Διοικητή Ελλάδας στρατηγό Wilhelm Speidel και τον Ανώτερο Διοικητή των SS και της Αστυνομίας Walter Schimana.¹⁹⁰ Στο Αγρίνιο, εμφανίστηκε, από την αρχή του 1944, ένα τάγμα δύναμης 200 περίπου ανδρών, το οποίο έφτασε από την Πάτρα στις 18 Ιανουαρίου με διοικητή τον Άγγελο Κέντρο και βρισκόταν στον τομέα ευθύνης του 22^{ου} Ορεινού Σώματος Στρατού.¹⁹¹

Το ΕΑΜ έχοντας την πληροφορία ότι το τάγμα αυτό θα έφευγε από την Πάτρα με προορισμό το Αγρίνιο είχε σχεδιάσει την ανατίναξη του τρένου που θα τους μετέφερε στο Αγρίνιο, απέτυχε όμως να την πραγματοποιήσει. Την πληροφορία είχε δώσει στο ΕΑΜ η Μαρία Δημάδη. Όμως, οι αντάρτες που είχαν αναλάβει να βρίσκονται στο σταθμό των Καλυβίων έφτασαν καθυστερημένοι και το τρένο είχε ήδη περάσει. Οι σύνδεσμοι που είχαν την ευθύνη εκτελέστηκαν. Πιθανότατα φοβήθηκαν τα αντίποινα των Γερμανών στο χωριό τους και έτσι καθυστέρησαν εσκεμμένα την ομάδα των ανταρτών.¹⁹²

Αξίζει να αναφερθεί ότι το ΕΑΜ είχε καταβάλει προσπάθειες για να αποτρέψει τη συγκρότηση τέτοιας μονάδας από το 1943 ακόμα, όταν φιλογερμανικά στοιχεία της πόλης επιδίωκαν τη δημιουργία της, με το πρόσχημα της προστασίας των περιουσιακών τους στοιχείων. Τελικά, ο αριθμός των αντρών του Τάγματος αυξήθηκε με γρήγορους ρυθμούς στους 1000, με τους 800 να προέρχονται είτε από βίαιη στρατολόγηση, είτε από εθελοντική κατάταξη αξιωματικών, χωροφυλάκων και αντρών μετά τη διάλυση άλλων ανταρτοομάδων από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Ακόμη, το

¹⁸⁹ Κ. Μ. Σαλταούρας, «Η δράση του Τάγματος Ασφαλείας Αγρινίου», στο www.kar.org.gr (ημερομηνία ανάκτησης: 10 Αυγούστου 2017).

¹⁹⁰ Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, *Αιματοβαμμένο Εντελβίσις. Η 1^η Ορεινή Μεραρχία, το 22^ο ορεινό σώμα στρατού και η εγκληματική τους δράση στην Ελλάδα. 1943-1944*, μετάφρ. Γιάννης Μυλωνάς, τόμ. Β', Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2009, σ. 221.

¹⁹¹ Σαλταούρας, «Η δράση του Τάγματος Ασφαλείας Αγρινίου».

¹⁹² Φίλιππος Γελαδόπουλος, *Μαρία Δημάδη. Ηρωίδα της εθνικής αντίστασης*, Εκδόσεις Νέστορας, Αθήνα 1982, σσ.87-89.

τάγμα στρατολόγησε εύπορους, κτηματίες και εμπόρους στην πλειοψηφία τους με το σύνθημα «εμείς θα προστατεύσουμε την περιουσία σας. Εσείς ελάτε μαζί μας για να κρατήσετε τα λεφτά σας».¹⁹³

Έτσι, το Τάγμα σε μια πόλη που ήταν τότε ακόμα μικρή με πληθυσμό λιγότερο από 25.000 κατοίκους, τον Σεπτέμβριο του '44, όταν αποχωρούσαν οι Γερμανοί είχε δύναμη περίπου 800 ανδρών, συμπεριλαμβανόμενης της χωροφυλακής και ενός πλήρους λόχου περίπου 100 αντρών που είχε σταλεί στη Ναύπακτο από την κυβέρνηση Ράλλη.¹⁹⁴ Αυτό συνεπάγεται ότι μπορούσε να υπάρχει πλήρης έλεγχος του πληθυσμού με περίπου έναν ένοπλο ανά είκοσι κατοίκους, γι' αυτό και οι τότε φυλακές της Αγίας Τριάδας ήταν γεμάτες με κρατούμενους-ομήρους, απ' όπου η ηγεσία του Τάγματος Ασφαλείας διάλεξε τους 120 που εκτέλεσαν οι Γερμανοί στις 14 Απριλίου 1944.¹⁹⁵

Τα καθήκοντα του Τάγματος αφορούσαν κυρίως στην επιβολή της τάξης. Ακόμη συμμετείχε σε επιχειρήσεις εναντίον του ΕΛΑΣ, είτε αυτόνομα, είτε από κοινού με τις γερμανικές δυνάμεις, οι οποίες επεδίωκαν να περιορίσουν τη δράση του ΕΛΑΣ και να κρατήσουν υπό τον έλεγχό τους σημαντικούς οδικούς άξονες της περιοχής. Γενικότερα, το Τάγμα θεωρείται υπεύθυνο για την άσκηση τρομοκρατίας έναντι του πληθυσμού, για συλλήψεις, βασανιστήρια και εκτελέσεις.¹⁹⁶ Επιπλέον, το γεγονός ότι δράστες των εγκλημάτων αυτών ήταν Έλληνες, κατέστησε τη μνήμη τους πιο τραυματική.

Τον Μάρτιο του 1944 το Τάγμα συμμετείχε στην μαζική προσαγωγή αρρένων, βοηθώντας τις γερμανικές δυνάμεις στις τελικές συλλήψεις. Η συγκέντρωση των «υπόπτων» έγινε στις αποθήκες Παναγόπουλου, χώρο στρατωνισμού του Τάγματος.¹⁹⁷ Στη συνέχεια, στα τέλη του μήνα, μέλη του λήστεψαν τους 524 Ηπειρώτες Εβραίους που μεταφέρθηκαν στο Αγρίνιο και παραδόθηκαν σ' αυτούς από

¹⁹³ Γελαδόπουλος, *ό.π.*, σσ. 87-89.

¹⁹⁴ Η δύναμη του Τάγματος την ημέρα που η διοίκηση πέρασε από τον Κέντρο στον Τολιόπουλο σημειώνεται από τον αντισυνταγματάρχη Άγγελο Κέντρο στην «Έκθεση εξετάσεως» του: «Την 7^η Μαΐου 1944 έφευγον από το Αγρίνιο διά Πάτρας, αφού υπηρέτησα εκεί μόνον 2 ½ μήνας και είχαν συγκροτήσει το τάγμα με δύναμιν 760 ανδρών», βλ. Γιάννης Πριόβολος, *Εθνικιστική «αντίδραση» και Τάγματα Ασφαλείας. Εμφύλιος και αντικατοχικός πόλεμος 1943-1944*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018, σ. 137.

¹⁹⁵ <https://athens.indymedia.org/post/785562/> (ημερομηνίας ανάκτησης: 12 Αυγούστου 2017).

¹⁹⁶ Σαλταούρας, «Η δράση του Τάγματος Ασφαλείας Αγρινίου».

¹⁹⁷ Σαλταούρας, «Η δράση του Τάγματος Ασφαλείας Αγρινίου»..

τους Γερμανούς. Αντίθετα, οι Γερμανοί δεν είχαν επιτυχία με τους 40 Εβραίους που κατοικούσαν στο Αγρίνιο καθώς αυτοί, ήδη μετά τα πρώτα εξαναγκαστικά μέτρα των Γερμανών τον Οκτώβριο του 1943, είχαν καταφύγει σε ορεινά χωριά που ήλεγχε το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Έτσι δεν καταδόθηκε ούτε ένας και επέζησαν όλοι.¹⁹⁸

Τον επόμενο μήνα οι Ταγματασφαλίτες πρωταγωνίστησαν, όπως έχει ήδη αναφερθεί, στα σημαντικότερα γεγονότα που συγκλόνισαν την πόλη του Αγρινίου. Αρχικά, στις 11 Απριλίου του '44, συμμετείχαν στην εκτέλεση στη Μεγάλη Χώρα και των έντεκα μελών εφοδιοπομπής, ύστερα από επιτυχημένη ενέδρα, στην οποία συνόδευαν τις γερμανικές δυνάμεις.¹⁹⁹ Δεν εισάκουσαν ούτε αυτοί ούτε οι Γερμανοί τις προτροπές των τριών συνοδών εφεδροελασιτών να αφήσουν τους υπόλοιπους, μιας και δεν είχαν καμιά σχέση με την αντίσταση, ενώ δεν έδειξαν κανέναν οίκτο προς τους τραυματίες.²⁰⁰

Λίγες μέρες μετά, ανέλαβαν την ευθύνη της επιλογής και εκτέλεσης αριθμού κρατουμένων από τις φυλακές της Αγίας Τριάδας. Η εκτέλεση έλαβε χώρα στις 14 Απριλίου 1944, κατόπιν απόφασης των γερμανικών αρχών σε αντίποινα για την επίθεση του ΕΛΑΣ σε αμαξοστοιχία στο χωριό Σταμνά, στις 9 Απριλίου. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι πίεσαν να αυξηθεί ο αριθμός όσων θα εκτελούνταν σε 120 από 60 που πρότειναν οι Γερμανοί. Απ' αυτούς, οι Πάνος Σούλος, Χρήστος Σαλάκος και Αβραάμ Αναστασιάδης απαγχονίστηκαν στην κεντρική πλατεία του Αγρινίου, με τον υπεύθυνο Ταγματασφαλίτη να βρίζει και να κλωτσά το σκαμνί του Σαλάκου, επειδή τον αναγνώρισε. Η μοναδική γυναίκα που εκτελέστηκε με τους 120, η Κατίνα Χατζάρα, βασανίστηκε προηγουμένως από τους συνεργάτες των Γερμανών για να της αποσπάσουν πληροφορίες, χωρίς όμως να το πετύχουν. Υπεύθυνοι ήταν οι Ταγματασφαλίτες και για τον βασανισμό και την εκτέλεση και άλλων γυναικών που ήταν οργανωμένες στο ΕΑΜ. Για παράδειγμα, η Ελένη Ανδρεοπούλου υπέστη φρικτά μαρτύρια πριν θανατωθεί, όπως και η Αγγέλλω

¹⁹⁸ Meyer, «Η 104 Μεραρχία Καταδρομών στη Δυτική Ελλάδα, (Ιούλιος 1943- Σεπτέμβριος 1944)», σ. 62.

¹⁹⁹ Πολίτης, «Ομαδικές εκτελέσεις και απαγχονισμοί στο Αγρίνιο και την περιοχή του στα 1944», σ. 216.

²⁰⁰ Σαλταούρας, «Η δράση του Τάγματος Ασφαλείας Αγρινίου».

Στεργιάκη, η οποία εκτελέστηκε από τον ίδιο τον διοικητή του Τάγματος, τον Γεώργιο Τολιόπουλο.²⁰¹

Ο Ευστράτιος Τζ., κάτοικος Αγρινίου, αναφέρει σε μαρτυρία του σχετικά:

«Στην Αγία Τριάδα ναι, έμαθα πάρα πολλά, έμαθα, ακριβώς μετά, ακριβώς μετά τους βάνανε στη σειρά και με τα πολυβόλα τους θερίζανε, ορισμένοι όμως δεν σκοτώνονταν ήταν τραυματισμένοι, δεν τους έπαιρνε καλά φαίνεται, και φεύγανε σούρνοντας σιγά σιγά και φεύγανε και τους βλέπανε οι τσολιάδες τότε, οι συνεργάτες των Γερμανών, και πήγαναν και τους πυροβολούσαν, τους αποτειλιώναν, τους σκοτώναν, Έλληνες οι τσολιάδες, μεταξύ αυτών και ο αρχηγός τους ο Τελιόπουλος, ο οποίος μαθαίνω μετά, όταν έγινα κι εγώ πλέον έφηβος και πηγαίνω στο γυμνάσιο, μαθαίνω ότι ήτανε στην Αθήνα στον ελληνικό στρατό αξιωματικός, ο Τελιόπουλος, κατάλαβες, ο οποίος ήτανε στην πλατειούλα στο άγαλμα του Κουμπούρα και έρχοτανε ένας πρώτος ξάδερφός μου έφηβος αυτός τότε μεγαλύτερος από μένα 16- 17 χρονών και του 'βαλαν το περίστροφο εδώ και σχόλαγε απ' το τυπογραφείο το καημένο, βράδυ λοιπόν και του 'βαλε το περίστροφο εδώ «τι κάνεις τέτοια ώρα έξω βρε;» του 'κανε, αυτός ήτανε Πελοποννήσιος απ' την Πάτρα νομίζω, ο Τελιόπουλος, «δουλεύω στο τυπογραφείο» του λέει, «πήγαινε γρήγορα σπίτι σου» του λέει αδεκεί το σπίτι του δίπλα απ' το δικό μας γιατί ήτανε αδέρφια οι πατεράδες μας κατάλαβες;»²⁰²

Στις 31 Ιουλίου 1944 έλαβε χώρα άλλη μία ομαδική εκτέλεση στο χωριό Καλύβια. Η εκτέλεση αποτέλεσε αντίποινα για την επίθεση του ΕΛΑΣ την προηγούμενη ημέρα, η οποία προκάλεσε τον θάνατο 8 Γερμανών στρατιωτών. Οι Ταγματασφαλίτες απαγχόνισαν τέσσερα άτομα, τους Αντώνη Παπαϊωάννου, Απόστολο Γσιαπούρη, Ιωάννη Μαυρέλη και Παναγιώτη Πάσχο, εκτέλεσαν 55 και, πριν φύγουν, έκαψαν το χωριό. Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος θανάτου του Αντώνη Παπαϊωάννου (Καπετάν Δίας). Στο τηλεγραφοξύλο που τον κρέμασαν, ένα καρφί κράτησε το πουκάμισό του και παρέμεινε ζωντανός. Ένας Ταγματασφαλίτης, όμως,

²⁰¹ Σαλταούρας, «Η δράση του Τάγματος Ασφαλείας Αγρινίου».

²⁰² Αρχείο προφορικών μαρτυριών Κατερίνας Αντωνίου: Προφορική συνέντευξη με τον Ευστράτιο Τζ. Αγρινίο, 30 Ιανουαρίου 2017.

το πρόσεξε την τελευταία στιγμή και κάλεσε πίσω το απόσπασμα των Γερμανών, το οποίο είχε ήδη απομακρυνθεί από τον χώρο, για να τον αποτελειώσουν με τις ξιφολόγχες τους. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο σχετικός κατάλογος με τα ονόματα των εκτελεσθέντων είχε συνταχθεί από τους Ταγματاسφαλίτες και πριν παραδοθεί στους Γερμανούς, ο Τολιόπουλος συμπλήρωσε και αυτά των συναδέλφων του αξιωματικών, Αντώνη Παπαϊωάννου (Δίας) και Απόστολο Τσιαπούρη (Καπετάν Βάκχος), πιθανότατα γιατί εμπλέκονταν στην Αντίσταση.²⁰³

Επιπλέον, το Τάγμα Ασφαλείας συμμετείχε και στις ευρείας κλίμακας εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των κατοχικών δυνάμεων εναντίον του ΕΛΑΣ, τόσο εντός του νομού, όσο και στην Ήπειρο. Για παράδειγμα, στις 18 Μαρτίου ακολούθησε τις γερμανικές δυνάμεις στην Κρυσπηγή Πρεβέζης και συνέλαβε 28 κατοίκους, τους οποίους μετέφερε στις φυλακές της Αγίας Τριάδας στο Αγρίνιο.²⁰⁴

Στις 15 Ιουλίου, μετά τη μάχη της Αμφιλοχίας, στην οποία το Τάγμα συμμετείχε στο πλευρό των γερμανικών δυνάμεων, πραγματοποίησε μαζί τους και εκκαθαριστική επιχείρηση στο Ξηρόμερο. Προκάλεσαν πολλές καταστροφές μεταξύ των οποίων και το κάψιμο του χωριού Κομποτή στους πρόποδες των Ακαρνανικών.²⁰⁵ Παρόμοιες επιδρομές στην συγκεκριμένη περιοχή είχαν ξεκινήσει από τον Απρίλιο και συνεχίστηκαν ως τα τέλη Αυγούστου με την ίδια ένταση. Παρόμοιο ήταν το σκηνικό και στον Άγιο Βλάση στις 7 Αυγούστου και στην περιοχή της Καμαρούλας στις 20 του μηνός, παροτρύνοντας μάλιστα οι ίδιοι τους Γερμανούς να επιτεθούν στα εκεί τμήματα του ΕΛΑΣ, όπως και στο Θέρμο. Ληλάτησαν και την Μονή Προυσού, σε πέρασμά τους από εκείνα τα μέρη.²⁰⁶

Σχετικά με τον διοικητή του Τάγματος, τον Γεώργιο Τολιόπουλο, για τη βίαιη συμπεριφορά του και το εγκληματικό του έργο, οι κάτοικοι του απέδωσαν τον χαρακτηρισμό «Κτηνάνθρωπος». Ο Τολιόπουλος ανέλαβε τη διοίκηση του Τάγματος, έπειτα από παραίτηση του προηγούμενου διοικητή, του Αγρινιώτη Αγγελου Κέντρου,

²⁰³ Σαλταούρας, «Η δράση του Τάγματος Ασφαλείας Αγρινίου».

²⁰⁴ Σαλταούρας, «Η δράση του Τάγματος Ασφαλείας Αγρινίου».

²⁰⁵ Βαγγέλης Τζούκας-Λάμπρος Φλιτούρης, «Η μάχη της Αμφιλοχίας (1944) από τη σκοπιά της χωροφυλακής. Πολιτικές της συνεργασίας, πρακτικές ενοποίησης του 'εθνικόφρονος' χώρου», Κωνσταντίνα Μπάδα-Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2010, σσ. 93-94.

²⁰⁶ Σαλταούρας, «Η δράση του Τάγματος Ασφαλείας Αγρινίου».

ο οποίος εναντιώθηκε στην εκτέλεση των 120. Βέβαια, όπως αναφέρεται στον Πριόβολο, ο Κέντρος αρχικά, αφού αντιτάχθηκε στην εκτέλεση των 120, παρέδωσε τη διοίκηση στον αντισυνταγματάρχη πεζικού Γεώργιο Λελούδα, ο οποίος αποδέχτηκε και έκανε τις εκτελέσεις, καθώς εκείνη την εβδομάδα ο Τολιόπουλος έλειπε με άδεια στην Αθήνα. Η επιλογή των προς εκτέλεση κρατουμένων έγινε τα ξημερώματα τη 14ης Απριλίου, παρουσία ενός αξιωματικού της 104^{ης} Μεραρχίας Καταδρομών. Εκείνη την ημέρα οι Γερμανοί σε συνεργασία με το Τάγμα Ασφαλείας πραγματοποίησαν τις εκτελέσεις. Από το Τάγμα Ασφαλείας πρωταγωνιστικό ρόλο έπαιξε η «κλίκα» του Τολιόπουλου. Ο Τολιόπουλος ανέλαβε τη διοίκηση του Τάγματος στις 7 Μαΐου του 1944.²⁰⁷

Εκτός από τις αποφάσεις που πήρε για τις ομαδικές εκτελέσεις, ο Τολιόπουλος εκτέλεσε προσωπικά κρατούμενους και ήταν υπεύθυνος και για την εκτέλεση της Μαρίας Δημάδη, η οποία εργαζόταν στο Γερμανικό Φρουραρχείο του Αγρινίου για λογαριασμό του ΕΑΜ. Κατέστρωσε ακόμη και το σχέδιο δολοφονίας της και το πραγματοποίησε παραμονές της αποχώρησης των Γερμανών. Τον φόβιζε το γεγονός ότι η Δημάδη γνώριζε πολλά για τη δράση τους και δεν ήθελε να υπάρχουν αποδεικτικά στοιχεία. «Που θα πας, τον τάφο σου τον έχουμε έτοιμο» της είπαν κάποια στιγμή Ταγματασφαλίτες, βλέποντας την στον δρόμο.²⁰⁸ Πράγματι, στις 31 Αυγούστου 1944, η Μαρία Δημάδη θανατώθηκε από το εκτελεστικό απόσπασμα των Ταγματασφαλιτών, με εντολή του Τολιόπουλου.

Στις 10 Σεπτεμβρίου, η τελευταία αποστολή του Τάγματος Ασφαλείας ήταν να αποτελέσει την οπισθοφυλακή των γερμανικών δυνάμεων κατά την αποχώρησή τους από το Αγρίνιο. Μάλιστα, έλαβε και τους επαίνους του διοικητή της 104ης Ορεινής Μεραρχίας Κυνηγών, Hartwig von Ludwiger, για τις υπηρεσίες που προσέφερε.²⁰⁹ Οι γερμανικές δυνάμεις φρόντισαν να το εφοδιάσουν με άφθονο πολεμικό υλικό και ήταν έτοιμο να αντιμετωπίσει τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ, οι οποίες είχαν ήδη περικυκλώσει την πόλη. Αξίζει να αναφερθεί, επίσης, ότι σε κάποιες από τις πρώτες συμπλοκές που έγιναν, ανάμεσα στους νεκρούς Ταγματασφαλίτες ήταν κι ένας ιερέας

²⁰⁷ Πριόβολος, *ό.π.*, σσ. 140-146.

²⁰⁸ Γελαδόπουλος, *ό.π.*, σσ. 156-157.

²⁰⁹ Meyer, *ό.π.*, σ. 62.

στον οποίο οι Γερμανοί είχαν δώσει, κατά την κατάταξή του, τον βαθμό του Έφεδρου Ανθυπολοχαγού.²¹⁰

Το Τάγμα Ασφαλείας κατά την εννεάμηνη παραμονή του στο Αγρίνιο ακολούθησε αυτή την εγκληματική πορεία. Για την προδοτική στάση και τα εγκλήματα που διέπραξε οι ντόπιοι αποκαλούσαν τους Ταγματασφαλίτες τα «σκυλιά των Γερμανών», έτσι εύλογα θα περίμενε κανείς την ολοκληρωτική τους εξόντωση από τον ΕΛΑΣ. Παρόλα αυτά, οι αρχές του ΕΑΜ έδειξαν έναν συμφιλωτικό χαρακτήρα καθώς επιθυμούσαν την αναίμακτη παράδοση της πόλης. Ο λαός του Αγρινίου, όπως σχολιάζει ο συγγραφέας Κ. Σαλταούρας, συγκράτησε τον πόνο, την οργή και το καθολικό αίτημα για τιμωρία των προδοτών, αποδεχόμενος τις εκκλήσεις των υπευθύνων για ειρηνική λύση. Έτσι, αποτράπηκε η εμφύλια σύρραξη που κανείς δεν θα ήταν δυνατό να προβλέψει τις συνέπειές της και το Αγρίνιο υποδέχθηκε πανηγυρικά την ελευθερία του στις 14 Σεπτεμβρίου 1944.²¹¹

2.6 Η Μαρία Δημάδη

Αξιόλογη προσωπικότητα της εποχής, με μεγάλο κοινωνικό έργο και προσφορά στον αντιστασιακό αγώνα, ήταν η Μαρία Δημάδη. Γεννήθηκε το 1907 και ήταν κόρη του γιατρού και λόγιου Κωνσταντίνου Δημάδη. Η κοινωνική και οικονομική θέση της οικογένειάς της εξασφάλισε μια πολύ καλή μόρφωση και κοινωνική αγωγή. Τελείωσε το Γυμνάσιο με άριστα και γνώριζε άπταιστα Γαλλικά και Γερμανικά. Αγαπούσε πολύ την ποίηση, κεντούσε και έμπλεκε. Το μεγάλο της πάθος βέβαια, ήταν η ζωγραφική. Ο αυτοδίδακτος ζωγράφος, Αθανάσιος Γεράκος, ήταν ο δάσκαλός της. Παντρεύτηκε με τον πρόεδρο του Ελεγκτικού Συνεδρίου, Θεόδωρο Μπουκογιάννη, απέκτησε μια κόρη, τη Χαρίκλεια, όμως ο γάμος τους στάθηκε άτυχος.²¹²

Η ίδια, έχοντας ανεπτυγμένη αντιφασιστική συνείδηση, εντάχθηκε τον Οκτώβριο του 1941 στο ΕΑΜ και συγκεκριμένα στην Εθνική Αλληλεγγύη. Τον Φεβρουάριο

²¹⁰ Σαλταούρας, «Η δράση του Τάγματος Ασφαλείας Αγρινίου».

²¹¹ Σαλταούρας, «Η δράση του Τάγματος Ασφαλείας Αγρινίου».

²¹² Γελαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 25-27.

του 1942, με τα προσόντα της γλωσσομάθειας και της κοινωνικής θέσης της, προσλήφθηκε ως διερμηνέας στο τοπικό γερμανικό φρουραρχείο (Ortskommandatur). Από τη θέση αυτή παρείχε, άκρως παρακινδυνευμένα, πολύτιμες πληροφορίες στο ΕΑΜ τόσο για τις ενέργειες των Γερμανών, όσο και για τις δωσίλογες ενέργειες των συνεργατών τους, όπως του προαναφερόμενου Τάγματος Ασφαλείας.²¹³

Ως μέλος της Εθνικής Αλληλεγγύης έπαιρνε μέρος σε συσκέψεις, μιλούσε σε συγκεντρώσεις, σχημάτιζε νέες ομάδες και κατάφερνε να εξασφαλίζει νέους οικονομικούς πόρους. Έχοντας μία αποφασιστική παρουσία, έγινε στέλεχος της Επαρχιακής Επιτροπής. Θεωρώντας, όμως, τα καθήκοντα στους κόλπους της Εθνικής Αλληλεγγύης «φτωχά», όταν της ζήτησαν οι Γερμανοί να μπει στο φρουραρχείο ως διερμηνέας, αφού συνεννοήθηκε πρώτα με το ΕΑΜ, δέχτηκε την πρόκληση ως ευκαιρία για να βοηθήσει πιο ενεργά την οργάνωση. Από εκεί μπορούσε να βοηθά με πολύτιμες πληροφορίες το ΕΑΜ για τις κινήσεις των Γερμανών, αλλά και με όποιο τρόπο μπορούσε τον αγώνα και τους συμπολίτες της. Κατάφερε έτσι να διασώσει πολλούς από τους συμπατριώτες της κρατούμενους των Γερμανών.²¹⁴ Έχοντας ένα εξάμηνο εργασίας στο γερμανικό Φρουραρχείο, η Δημάδη πραγματοποίησε την πρώτη επιτυχία της. Έπεισε το Φρούραρχο ότι υπάρχουν πολλές φτωχές οικογένειες και πως θα έπρεπε να γίνει μια φιλανθρωπική χειρονομία. Έτσι έβγαλε άδεια για έρανο. Ο έρανος έφτασε τις 50.000 οκάδες καλαμπόκι και σιτάρι. Από αυτό δόθηκαν στην Αλληλεγγύη 10.000 οκάδες και το άλλο εστάλη στους αντάρτες.²¹⁵

Το ΕΑΜ είχε αναθέσει στον Κωστάκη Αυγούλη τη συνεργασία με τη Δημάδη. Επιπλέον, συνεργαζόταν με τους Γιώργο Γιαννούτσο, Κώστα Καζαντζή²¹⁶ και τον ιερέα Κωνσταντίνο Παπαβαλή. Ο σύνδεσμός της ήταν ο Παπαβαλής, στη συνέχεια εκείνος συνδεόταν με τον Γιαννούτσο και αυτός τέλος έβλεπε τον Αυγούλη. Τέλη Φεβρουαρίου του 1942 ξεκίνησε να λειτουργεί το δίκτυο πληροφοριών. Ο Παπαβαλής εμφανιζόταν στο Φρουραρχείο ως θείος της Μαρίας.²¹⁷ Αξίζει να

²¹³ <http://www.ionikienotita.gr/wp-content/uploads/2016/04/14-4-1944-Αναστάσιμο-Μνημόσυνο.pdf> (ημερομηνία ανάκτησης 15 Σεπτεμβρίου 2017).

²¹⁴ Ο λαός του Αγρινίου που γνώριζε τη Μαρία Δημάδη ζητούσε συνεχώς τη βοήθειά της για να γλιτώσει τους δικούς του ανθρώπους.

²¹⁵ Γελαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 51.

²¹⁶ Ο Κώστας Καζαντζής εργαζόταν και ο ίδιος ως διερμηνέας στο γερμανικό Φρουραρχείο, βλ. Γελαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 48.

²¹⁷ Γελαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 41-51.

σημειωθεί ότι το ΕΑΜ είχε απαλλάξει τη Δημάδη από κάθε οργανωτική δουλειά, ούτως ώστε να μένει απερίσπαστη στη συλλογή πληροφοριών.²¹⁸ Αρχικά, οι πληροφορίες δίνονταν στον Παπαβαλή μέσω σημειωμάτων, κάτι το οποίο σταμάτησε εξαιτίας της επικινδυνότητάς του και οι πληροφορίες δίνονταν προφορικά. Στις περιπτώσεις που υπήρχε η ανάγκη να δοθεί κάποιο επίσημο έγγραφο η Δημάδη χρησιμοποιούσε καινούργια καρμπόν, καθώς έγραφε, τα οποία έπειτα παρέδιδε στον Παπαβαλή για να καταλήξουν στην οργάνωση.²¹⁹

Η επιτυχία της μάχης της Γουρίτσας οφείλεται σε μεγάλο βαθμό σε εκείνη. Τις πληροφορίες για τις γερμανικές κινήσεις, είχε δώσει η ίδια στο ΕΑΜ. Σκοπός των Γερμανών ήταν να εγκατασταθούν στο Κεφαλόβρυσσο²²⁰ για να ελέγχουν τη γύρω περιοχή, ενώ τα σχέδια τους ακύρωσε η επιτυχημένη μάχη με τον ΕΛΑΣ.²²¹ Προειδοποίησε επίσης, για την προγραμματισμένη επίθεση των γερμανικών δυνάμεων την 5^η Νοεμβρίου 1944 κατά των ανταρτών του ΕΛΑΣ, με σκοπό τη συντριβή των δυνάμεών τους και την κατάληψη της έδρας τους στο Καρπενήσι. Στις 28 Ιανουαρίου 1944, όπως έχει ήδη ειπωθεί, η Δημάδη κάλεσε τον Παπαβαλή και τον ενημέρωσε πως ένα δωσιλογικό τάγμα με διοικητή τον Άγγελο Κέντρο ετοιμαζόταν να φύγει από την Πάτρα για το Αγρίνιο. Τέλος, η Δημάδη στις 13 Απριλίου 1944 κάλεσε και πάλι τον Παπαβαλή και του έδωσε την πληροφορία ότι οι Γερμανοί και οι Ταγματασφαλίτες σκόπευαν να εκτελέσουν κρατούμενους των φυλακών της Αγίας Τριάδας.²²²

Η Δημάδη κατόρθωνε να δρα χωρίς να γίνεται αντιληπτή και να κινεί υποψίες στους Γερμανούς. Όμως, το δεύτερο δεκαήμερο του Αυγούστου του 1944, μετά από σχολαστική έρευνα του ΕΛΑΣ ανακαλύπτεται ότι οι Ταγματασφαλίτες έχουν βάλει στο στόχαστρο τη Δημάδη. Την προειδοποιούν, αλλά η ίδια δεν θέλει να

²¹⁸ Γελαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 54.

²¹⁹ Γελαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 64.

²²⁰ Το Κεφαλόβρυσσο βρίσκεται κοντά στο Θέρμο, στο χωριό Ανάλιψη Τριγωνίδας. Είναι το σημείο που παλαιότερα αποτελούσε έναν πάρα πολύ σημαντικό παραδοσιακό και ιστορικό σταθμό του μεγαλύτερου χερσαίου δρόμου (μονοπατιού) της Αιτωλίας και ευρύτερα της Δυτικής Ρούμελης, που κάποτε οδηγούσε από τους εύφορους κάμπους του Γαλατά, του Ευηνοχωρίου και του Μεσολογγίου στην ορεινή Ναυπακτία, την ορεινή Δωρίδα και την Ευρυτανία. Ήταν ο μεγάλος ιστορικός δρόμος που ακολούθησαν οι διασωθέντες εξοδίτες μετά την ηρωική Έξοδο του Μεσολογγίου (Απρίλιο 1826) μέχρι τον Πλάτανο Ναυπακτίας.

²²¹ Γελαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 68.

²²² Γελαδόπουλος, *ό.π.*, σσ. 80-94.

εγκαταλείπει τη θέση της, λέγοντας πως δεν κινδυνεύει και κάνει το χρέος της στο λαό.²²³ Τελικά, το βράδυ της 30^{ης} Αυγούστου 1944 δυο Γερμανοί συλλαμβάνουν τη Δημάδη. Τη σύλληψή της επεδίωξε ο Τολιόπουλος ζητώντας τη βοήθεια του Γερμανού διοικητή Baumann. Ακολούθησε διάλογος-ανάκριση με τη Δημάδη με σκοπό να την ενοχοποιήσει μπροστά του, αλλά ο Baumann δεν πείστηκε για να δώσει εντολή εκτέλεσης. Παρόλα αυτά, ο Τολιόπουλος δίνοντάς της την ψεύτικη υπόσχεση ότι η ανάκριση θα συνεχιζόταν την άλλη ημέρα, έδωσε εντολή να την οδηγήσουν στη φυλακή και εκεί χαράματα του επόμενου πρωινού, στις 31 Αυγούστου 1944, θανατώθηκε από το εκτελεστικό απόσπασμα των Ταγματασφαλιτών.²²⁴ Για την εκτέλεσή της σημειώνει ο Δημήτριος Μπαλωμένος στις αναμνήσεις του: «Ο Τολιόπουλος με τον Αρσένη εκτελούν την Ηρωίδα Μαρία Δημάδη έξω από τις φυλακές στην Αγία Τριάδα. Ο λόγος να μην παρουσιάσει τα αμαρτήματα των Ταγματασφαλιτών για όλες τις εκτελέσεις».²²⁵

2.7 Συγκρούσεις μεταξύ ΕΛΑΣ και ΕΔΕΣ στην περιοχή

Οι δυο βασικότερες αντιστασιακές οργανώσεις δρούσαν αρχικά ανεξάρτητα, έχοντας όμως ως κοινό σκοπό την αντίσταση στον κατακτητή. Η καθεμιά είχε το δικό της καταστατικό και τις δικές της ομάδες. Ο κοινός στόχος βοήθησε σε κάποιες περιπτώσεις να συνεργαστούν, όπως για παράδειγμα στην ανατίναξη της Γέφυρας του Γοργοποτάμου που αποτελεί κορυφαία στιγμή της Εθνικής Αντίστασης.²²⁶ Στην πορεία, ο ανταγωνισμός που υπήρχε ανάμεσα στις δυο ομάδες και τα αντικρουόμενα συμφέροντά τους, τις οδήγησαν σε διαμάχες. Οι διαμάχες αυτές έλαβαν τη μορφή εμφύλιας σύγκρουσης. Η σύγκρουση μεταξύ του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ εκδηλώθηκε και στην ευρύτερη περιοχή του Αγρινίου ή πολύ κοντά σε αυτήν όπως στην Ευρυτανία.

²²³ Γελαδόπουλος, *ό.π.*, σσ. 111-113.

²²⁴ Γελαδόπουλος, *ό.π.*, σσ. 156-164.

²²⁵ Δημήτριος Μπαλωμένος, *Το ημερολόγιο ενός αγωνιστή*, Αυτοέκδοση, Αγρίνιο 2011, σ. 166.

²²⁶ Η ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου, που έλαβε χώρα τη νύχτα της 25^{ης} προς την 26^η Νοεμβρίου 1942 αποτέλεσε την πρώτη κοινή δράση των αντάρτικων δυνάμεων του ΕΑΜ ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ και μαζί με τη δράση άλλων αντάρτικων ομάδων επέφερε γενική αναστάτωση στα γερμανικά πολεμικά σχέδια. Όμως παρά το γεγονός αυτό, υπήρξαν και πολλές αφιμαχίες μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ.

Πιο συγκεκριμένα, η καχυποψία και οι τοπικές αιμιμαχίες μεταξύ ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ αποτέλεσαν συχνό φαινόμενο ήδη από τις αρχές του 1943, δηλαδή αρκετούς μήνες πριν τη γενική σύρραξη μεταξύ τους, τον Οκτώβριο του ίδιου έτους. Οι αιμιμαχίες σημειώνονταν, κυρίως, στην Ήπειρο και στην επαρχία Βάλτου στην Αιτωλοακαρνανία, περιοχές όπου ο ΕΔΕΣ ήταν ήδη αρκετά ισχυρός, γι' αυτό και οι προσπάθειες του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ να επικρατήσει στις περιοχές αυτές δεν στέφθηκαν σε όλες τις περιπτώσεις με επιτυχία.²²⁷

Αρχικά, στις 7 Μαΐου 1943, σημειώθηκε ένοπλη συμπλοκή μεταξύ μονάδας του ΕΛΑΣ και του αντάρτικου τμήματος του ΕΔΕΣ Τριχωνίδας του γιατρού Γεώργιου Παπαϊωάννου στο Θέρμο Αιτωλοακαρνανίας, που οδήγησε στον αφοπλισμό του δεύτερου. Η κάθοδος του Παπαϊωάννου στο Θέρμο θεωρήθηκε από τον ΕΛΑΣ αντεπανάσταση και δόθηκε διαταγή από το γενικό στρατηγείο να διαλυθεί η ομάδα του. Η απόφαση της διάλυσης του τμήματος Παπαϊωάννου ανακοινώθηκε σε σύσκεψη της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας του ΕΑΜ- ΕΛΑΣ το απόγευμα της 6^{ης} Μαΐου 1943. Το πρωί της 7^{ης} Μαΐου, όταν τα τμήματα του ΕΛΑΣ είχαν φτάσει στις προκαθορισμένες θέσεις -στο Εικόνισμα Θέρμου, στην πλατεία και στο Γυμνάσιο- δόθηκε το σύνθημα της ταυτόχρονης γενικής επίθεσης του ΕΛΑΣ εναντίον του ΕΔΕΣ σε όλα τα σημεία εγκατάστασής του και στα φυλάκια. Ο ΕΛΑΣ υπό τον Καπλάνη (Σπύρο Γκούβα) κατέλαβε όλο τον πρώτο όροφο του γυμνασίου Θέρμου, όπου εκεί βρισκόταν η αποθήκη των πυρομαχικών του Παπαϊωάννου. Τραυματίστηκε ο υπαρχηγός του αρχηγείου ΕΔΕΣ-ΕΔΕΑ Τριχωνίδας Μακρυνείας, Αριστοτέλης Τσιτσέλης και στο τέλος ο Καπετάν Δράκος τον σκότωσε. Υπό την απειλή των Ελασιτών, ο Παπαϊωάννου παραδόθηκε για να μη πυρποληθεί η πόλη. Η μάχη έληξε με απώλειες και για τις δυο πλευρές και τη διάλυση της ομάδας του Παπαϊωάννου στο Θέρμο.²²⁸

Στις 14 Μαΐου 1943 έλαβε χώρα ένοπλη συμπλοκή μεταξύ του ΕΛΑΣ και των αντάρτικων ομάδων του ΕΔΕΣ Ξηρομέρου. Ο ΕΛΑΣ επιτέθηκε και διέλυσε την αντάρτικη ομάδα του ΕΔΕΣ Ξηρομέρου του ταγματάρχη Καραμπέκιου. Μία μικρή ομάδα τριάντα ανδρών κατάφερε να διασπάσει τον κλοιό των Ελασιτών και διέφυγε

²²⁷ Ηλιάκος, «Οι επιθέσεις του ΕΛΑΣ εναντίον του ΕΔΕΣ τον Μάιο του 1943», στο http://istoriakatoxis.blogspot.gr/2012/06/1943_28.html (ημερομηνία ανάκτησης 5 Νοεμβρίου 2017).

²²⁸ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σσ. 235-244.

προς τον Βάλτο. Συγχρόνως διαλύθηκε από τον ΕΛΑΣ και μία μικρή ομάδα του ΕΔΕΣ στην Ευρυτανία. Όσα μέλη της διέφυγαν κατέφυγαν και αυτά στον Βάλτο.²²⁹

Μετά από τα γεγονότα αυτά οι ισχυρότερες δυνάμεις του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο και στον Βάλτο έλαβαν μέτρα για να μην έχουν την ίδια τύχη, καθώς υπήρχαν πληροφορίες για μετακίνηση μεγάλων δυνάμεων του ΕΛΑΣ προς τις περιοχές τους. Τελικά ο ΕΛΑΣ επιτέθηκε ανεπιτυχώς το βράδυ της 16^{ης} προς 17^η Μαΐου για την κατάληψη της γέφυρας Τατάρνας στην περιοχή του Βάλτου.²³⁰

Οι συγκρούσεις του Μαΐου δεν γενικεύτηκαν. Αυτό οφείλεται σε διάφορους λόγους. Πρώτον, στην ήπια στάση του Ζέρβα που πλέον είχε κερδίσει την εμπιστοσύνη των Άγγλων και στην έντονη πρόθεση των τελευταίων να επιτύχουν τη συνεργασία μεταξύ των ελληνικών οργανώσεων, προκειμένου να είναι πιο αποτελεσματικός ο αντάρτικος αγώνας σε βάρος των κατακτητών. Δεύτερον, στην αποτυχία του ΕΛΑΣ στον Βάλτο, που έδειξε ότι δεν ήταν ακόμη έτοιμος να καταφέρει αποφασιστικό χτύπημα στον ΕΔΕΣ και στο ότι ο ΕΛΑΣ είχε ήδη εκτεθεί πέραν του δέοντος, αφού τις ίδιες ημέρες διέλυε αναίτια (για πρώτη φορά, ακολούθησαν άλλες δύο διαλύσεις) το Σύνταγμα 5/42 του Ψαρρού στη Στρώμη στις 13 Μαΐου 1943.²³¹ Σε αυτά θα μπορούσε να προστεθεί και η διάλυση της ομάδας Σαράφη-Κωστόπουλου τον Μάρτιο του ίδιου έτους που είχε προκαλέσει δυσάρεστη εντύπωση και εκθέσει ακόμη περισσότερο τις προθέσεις του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ.

Βέβαια στην περίπτωση Σαράφη-Κωστόπουλου το ΕΑΜ επιδίωκε να προλάβει την περίπτωση εφαρμογής του σχεδίου του Σαράφη που είχε στόχο την ένωση όλων των «δημοκρατικών» αξιωματικών, αλλά και πολιτικών. Σύμφωνα, με το σχέδιό του, ως προς την αρχηγία του αντάρτικου, ο Ζέρβας θα είχε την περιφέρεια Βάλτου και Ηπείρου, ο ίδιος ο Σαράφης τη Θεσσαλία και ο συνταγματάρχης Δημήτριος Ψαρρός την κεντρική Ρούμελη (Γκιόνα) και ταυτόχρονα θα συγκροτούταν και ένα επιτελείο υπό του συνταγματάρχη Μιχαήλ Αντωνόπουλο. Έτσι ο Σαράφης είχε την άποψη,

²²⁹ Στυλιανός Χούτας, Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων 1941-1945, Αυτοέκδοση, Αθήνα 1961, σσ. 173-174.

²³⁰ Χούτας, Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων 1941-1945, *ό.π.*, σσ. 186-187.

²³¹ Ηλιάκος, «Οι επιθέσεις του ΕΛΑΣ εναντίον του ΕΔΕΣ τον Μάιο του 1943» http://istoriakatoxis.blogspot.gr/2012/06/1943_28.html (ημερομηνία ανάκτησης 5 Νοεμβρίου 2017).

όπως την κατάγραψε ο Ζέρβας στις 5 Φεβρουαρίου 1943, ότι αν το σχέδιο ευοδωνόταν, «τότε Ο ΕΑΜ θα σβήσει».²³²

Από τον Οκτώβριο του 1943 ξεκίνησαν οι συγκρούσεις μεταξύ ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ, με σκοπό να επεκταθεί ο έλεγχος του ΕΛΑΣ σε όσο το δυνατόν περισσότερες περιοχές. Στις 14 Οκτωβρίου ο ΕΛΑΣ περνά τον Αχελώο και επιτίθεται στην περιοχή του Βάλτου και στις δυνάμεις του Στυλιανού Χούτα, ενώ δέχεται σκληρή κριτική από τους Άγγλους για την εκτέλεση του Νεοζηλανδού αξιωματικού μετά από λάθος των επιτιθέμενων. Οι μάχες αυτές διεξάγονται παράλληλα με τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Γερμανών (επιχείρηση Πάνθηρ). Ο Βελουχιώτης εντούτοις έδωσε προτεραιότητα στην επιχείρηση διάλυσης του ΕΔΕΣ διατάσσοντας την εφεδρική δύναμη της VIII μεραρχίας του ΕΛΑΣ να αποσυρθεί από το μέτωπο κατά του γερμανικού στρατού και να επιτεθεί στις δυνάμεις του ΕΔΕΣ στην Πλάκα, ενώ και ο Ζέρβας διέλυσε ελασίτικο τάγμα που είχε αποκοπεί από τις γερμανικές επιχειρήσεις.²³³

Γενικά, οι εμφύλιες συγκρούσεις διήρκησαν περίπου τέσσερις μήνες και οδήγησαν, μετά από συμμαχική διαμεσολάβηση, στην ανακωχή της 4^{ης} Φεβρουαρίου 1944 και στη συμφωνία της Πλάκας στις 29 Φεβρουαρίου 1944. Οι αντίπαλες αντιστασιακές οργανώσεις, συμφώνησαν να διατηρήσουν τον έλεγχο των περιοχών που κατείχαν ως την ημερομηνία εκείνη και να αποφύγουν τις μεταξύ τους εχθροπραξίες. Ολόκληρη η περιοχή ανατολικά του Αράχθου, τα Τζουμέρκα και ολόκληρη η νότια περιοχή της Πίνδου είχε περιέλθει στον έλεγχο του ΕΛΑΣ, ενώ ο ΕΔΕΣ είχε περιοριστεί στη δυτική ηπειρωτική περιοχή. Ως το καλοκαίρι του 1944, οι δυο οργανώσεις προσπαθούσαν να σταθεροποιήσουν τις θέσεις τους και να εκκαθαρίσουν τις περιοχές ελέγχου τους από τις αντίπαλες ένοπλες ομάδες.²³⁴

Το καλοκαίρι του 1944, η κατάσταση στην Ήπειρο και την Αιτωλοακαρνανία είχε μεταστραφεί σχεδόν ολοκληρωτικά, συγκριτικά με την προηγούμενη χρονιά. Τη

²³² Γιάννης Πριόβολος, *Εθνικιστική «αντίδραση» και Τάγματα Ασφαλείας, Εμφύλιος και αντικατοχικός πόλεμος 1943-1944*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018, σσ. 42-43.

²³³ Ι. Χανδρινός «Άρης Βελουχιώτης Πρωταγωνιστής στον Εμφύλιο», στο http://ellinikosemfiliios.blogspot.gr/2011/11/blog-post_6920.html (ημερομηνία ανάκτησης 5 Νοεμβρίου 2017).

²³⁴ Τζούκας- Φλιτούρης, «Η μάχη της Αμφιλοχίας (1944) από τη σκοπιά της χωροφυλακής. Πολιτικές της συνεργασίας, πρακτικές ενοποίησης του 'εθνικόφρονος' χώρου», σσ. 90-91.

νύχτα της 12ης προς την 13^η Ιουλίου 1944 το 2/39 και το 24^ο Σύνταγμα της VII Ταξιαρχίας του ΕΛΑΣ, συνεργαζόμενο με τμήματα του εφεδρικού ΕΛΑΣ, με μια έφιππη ομάδα, με τις διμοιρίες καταστροφών και διαβιβάσεων, αλλά και με τη συμμετοχή εθελοντικών μονάδων, επιτέθηκαν στην πόλη της Αμφιλοχίας. Η μάχη που ακολούθησε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια από τις σημαντικότερες της περιόδου. Από τη μια πλευρά ήταν ο ΕΛΑΣ, από την άλλη, δίπλα στο δίπολο των Γερμανών με τη χωροφυλακή, βρίσκονταν στελέχη του ΕΔΕΣ με σημαντική επιρροή στην περιοχή. Οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ εξολόθρευσαν τη γερμανική δύναμη, τους άνδρες της χωροφυλακής, αλλά και μέλη του ΕΔΕΣ από την πόλη της Αμφιλοχίας. Η μάχη της Αμφιλοχίας είχε σαφέστατα και εμφυλιακό χαρακτήρα.²³⁵

²³⁵ Τζούκας- Φλιτούρης, «Η μάχη της Αμφιλοχίας (1944) από τη σκοπιά της χωροφυλακής. Πολιτικές της συνεργασίας, πρακτικές ενοποίησης του 'εθνικόφρονος' χώρου», σσ. 89-95.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΟΙ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΕΣ ΜΑΧΕΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ:

«ΌΛΟΙ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΟΛΩΝ»: ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ, ΕΝΔΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΚΑΙ Η ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ 1943-44

3.1 Κατοχικός εμφύλιος: Εμφύλιες συρράξεις και εχθρικές πράξεις μεταξύ Ελλήνων

Η περίοδος 1946-1949 δεν είναι η μοναδική που συνδέεται με τις εμφύλιες συγκρούσεις. Και στην Κατοχή έλαβαν χώρα εμφύλιες συρράξεις που εκδηλώθηκαν ανάμεσα στις δυο βασικότερες αντιστασιακές οργανώσεις τον ΕΛΑΣ και τον ΕΔΕΣ. Δε λείπει φυσικά και το φαινόμενο της συνεργασίας Ελλήνων με τον εχθρό, όπως τα Τάγματα Ασφαλείας,²³⁶ ή περιπτώσεις Ελλήνων που συνεργάζονταν με τους Γερμανούς και κατέδιδαν τους συμπατριώτες τους. Επιπλέον και η εκμετάλλευση μέσω της μαύρης αγοράς, αποτελεί μελανό σημείο των ενδοελληνικών σχέσεων, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενα κεφάλαια.

Η μάχη στο Θέρμο, στην οποία έχει ήδη γίνει μια σύντομη αναφορά στο δεύτερο κεφάλαιο, ήταν μια σύγκρουση μεταξύ του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ. Επιπλέον, η μάχη της Αμφιλοχίας, παρά το γεγονός ότι συμμετείχαν και οι Γερμανοί, είχε και αυτή εμφυλιακό χαρακτήρα, αφού υπήρξε και συμμετοχή του ΕΔΕΣ στην αντίπαλη πλευρά.²³⁷ Ακόμη, στη μάχη στο Δοκίμι ενεπλάκησαν τμήματα του 36^{ου} Συντάγματος του ΕΛΑΣ και του Τάγματος Ασφαλείας Αγρινίου. Οι μάχες αυτές εντάσσονται στο πλαίσιο των σημαντικότερων μαχών που έλαβαν χώρα την περίοδο της Κατοχής στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας και αναλύονται παρακάτω.

²³⁶ Η έκθεση του Γεώργιου Τολιόπουλου, ο οποίος υπήρξε διοικητής του λόχου του 2ου Τάγματος Ασφαλείας της Πάτρας (μετατέθηκε στο Αγρίνιο στις 10 Φεβρουαρίου του 1944), είναι ενδεικτική και παρουσιάζει τα ιστορικά γεγονότα τα οποία έλαβαν χώρα κατά την περίοδο από τον Φεβρουάριο μέχρι και τον Σεπτέμβριο του 1944 στην περιοχή του Αγρινίου, βλ. σχετικά www.aerasnews.gr (ημερομηνία ανάκτησης 10 Δεκεμβρίου 2017).

²³⁷ Στη μάχη της Αμφιλοχίας ενεπλάκησαν όλοι οι βασικοί παράγοντες της παραχώδους αυτής εποχής. Από τη μία πλευρά βρισκόταν οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ και από την άλλη, δίπλα στο δίπλο της κατοχικής εξουσίας, δηλαδή στους Γερμανούς και τη Χωροφυλακή, απαντώνται στελέχη του ΕΔΕΣ με σημαντική τοπική επιρροή, βλ. Τζούκας- Φλιτούρης, «Η μάχη της Αμφιλοχίας (1944) από τη σκοπιά της χωροφυλακής. Πολιτικές της συνεργασίας, πρακτικές ενοποίησης του 'εθνικόφρονος' χώρου», σ. 90.

3.2 Οι σημαντικότερες μάχες 1943 – 44

Συνολικά οι κυριότερες και σημαντικότερες μάχες που έλαβαν χώρα την περίοδο της Κατοχής, είτε μεταξύ Ελλήνων και Γερμανών, είτε μεταξύ των ίδιων των Ελλήνων (εμφυλιακές συρράξεις) είναι οι εξής, ενώ στη συνέχεια ακολουθεί μία αναλυτική περιγραφή των μαχών αυτών:

Η μάχη στο Θέρμο: ΕΛΑΣ εναντίον του ΕΔΕΣ	7 Μαΐου 1943
Η Μάχη της Λυσιμαχίας: ΕΛΑΣ εναντίον των Ιταλών	5-6 Ιουλίου 1943
Η μάχη της Μυρτιάς ή Γουρίτσας: αιφνιδιαστική επίθεση του ΕΛΑΣ κατά των Γερμανών	10 Ιουλίου 1943
Η επίθεση και μάχη του ΕΔΕΣ εναντίον των Γερμανών στη βάση του Αχελώου	4 ^η προς 5 ^η Ιουλίου 1943
Η Μάχη στο Μακρυνόρος που αποτέλεσε μια σειρά συμπλοκών του ΕΔΕΣ και των Ιταλών	Από τις 14 έως τις 22 Ιουλίου 1943
Η μάχη του Αγγελοκάστρου	9 Απριλίου 1944
Η μάχη της Αμφιλοχίας	Τη νύχτα της 12 ^{ης} προς την 13 ^η Ιουλίου 1944
Η μάχη του Δοκιμίου, όπου ο ΕΛΑΣ επιτέθηκε εναντίον του Τάγματος Ασφαλείας Αργινίου	12 Σεπτεμβρίου 1944

3.2.1 Η Μάχη στο Θέρμο: ΕΛΑΣ εναντίον ΕΔΕΣ (7 Μαΐου 1943)

Η μάχη στο Θέρμο, στην οποία έγινε μια σύντομη αναφορά στο Κεφάλαιο 2, υπήρξε μια από τις σημαντικότερες συγκρούσεις της περιόδου στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας. Όπως έχει ειπωθεί, στις 7 Μαΐου 1943 σημειώθηκε ένοπλη συμπλοκή μεταξύ μονάδας του ΕΛΑΣ και του αντάρτικου τμήματος του ΕΔΕΣ Τριχωνίδας του γιατρού Γεώργιου Παπαϊωάννου στο Θέρμο Αιτωλοακαρνανίας, που οδήγησε στον αφοπλισμό του δεύτερου. Η κάθοδος του Παπαϊωάννου στο Θέρμο θεωρήθηκε από τον ΕΛΑΣ αντεπανάσταση και δόθηκε διαταγή από το γενικό στρατηγείο του ΕΛΑΣ να διαλυθεί η ομάδα του.²³⁸

Η απόφαση της διάλυσης της ομάδας Παπαϊωάννου ανακοινώθηκε σε σύσκεψη της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας του ΕΑΜ- ΕΛΑΣ το απόγευμα της 6^{ης} Μαΐου 1943 στο προαύλιο του ναού της Αγίας Τριάδας Θέρμου, όπου και καταστρώθηκαν τα σχέδια της επιχείρησης. Έτσι, το πρωί της 7^{ης} Μαΐου τα τμήματα του ΕΛΑΣ άρχισαν να κάνουν στρατιωτικά γυμνάσια στους δρόμους του Θέρμου και στο δημόσιο δρόμο Θέρμου²³⁹- Πετροχωρίου. Όταν περίπου στις 10:00 π. μ. τα τμήματα του ΕΛΑΣ είχαν φτάσει στις προκαθορισμένες θέσεις - στο Εικόνισμα, στην πλατεία και στο Γυμνάσιο Θέρμου -, ακούστηκαν τρεις πυροβολισμοί, που αποτελούσαν το σύνθημα της ταυτόχρονης γενικής επίθεσης του ΕΛΑΣ εναντίον του ΕΔΕΣ σε όλα τα σημεία εγκατάστασής του και στα φυλάκιά του. Κύριοι στόχοι του ΕΛΑΣ ήταν το σπίτι του Βάσιου Βασιλόπουλου, όπου ήταν το αρχηγείο του ΕΔΕΣ, το Γυμνάσιο Θέρμου, εκεί όπου βρισκόταν ο κύριος όγκος των ανταρτών του ΕΔΕΣ και τα φυλάκια, ιδιαίτερα αυτό στο Εικόνισμα της «Καραγκούνους».²⁴⁰

Ο Παπαϊωάννου εκείνη την ώρα βρισκόταν στην πλατεία, όπου και βρέθηκε αντιμέτωπος με τους καπετάνιους του ΕΛΑΣ Αγησίλαο, Επαμεινώνδα, Κίτσο (Χρήστος Κορώζης) και Κλεομένη (Κώστας Σταυρόπουλος). Στο γυμνάσιο του Θέρμου επιτέθηκαν οι Καπλάνης²⁴¹ (Σπύρος Γκούβας) και Δράκος (Σωτήρης

²³⁸ Κώστας Δ. Μαραγιάννης, *Η εθνική Αντίσταση στο Θέρμο*, Εκδόσεις Μυρτιά, Αγρίνιο 2005, σ. 235.

²³⁹ Κωμόπολη της Αιτωλοακαρνανίας.

²⁴⁰ Μαραγιάννης, *ό.π.*, σσ. 236-238.

²⁴¹ Ο Καπλάνης καταγόταν από τη Λαγκαδιά Καρπενησίου. Ήταν δικαστικός υπάλληλος, γόνος ιστορικής οικογένειας, η οποία συμμετείχε στον αγώνα του 1821 και πρωτοκαπετάνιος του Άρη στο Αρχηγείο Ναυπακτίας. Στο Θέρμο επέδειξε μεγάλη σκληρότητα, αλλά στη Χρυσοβίτσα έδειξε επιείκεια στους κρατούμενους του ΕΔΕΣ, βλ. Μαραγιάννης, *ό.π.*, σ. 245.

Λιόλιος). Ο ΕΛΑΣ με τον Καπλάνη κατέλαβε όλο τον πρώτο όροφο του γυμνασίου, όπου βρισκόταν η αποθήκη πυρομαχικών του Παπαϊωάννου. Ο Καπλάνης τραυμάτισε τον υπαρχηγό του αρχηγείου ΕΔΕΣ-ΕΟΕΑ Τριχωνίδας Μακρυνείας, Αριστοτέλη Τσιτσέλη, ενώ στο τέλος ο Καπετάν Δράκος τον σκότωσε. Ο ΕΛΑΣ έγινε κύριος του γυμνασίου και συνέλαβε πολλούς αξιωματικούς του Παπαϊωάννου. Με την εκδήλωση της επίθεσης ο κάτοικοι τρομοκρατήθηκαν και κατέφυγαν στα υπόγεια των σπιτιών τους και κάτω από την μεγάλη γέφυρα του Θέρμου. Αν και το αρχηγείο του ΕΔΕΣ καταλήφθηκε πολύ γρήγορα, ο Παπαϊωάννου συνέχισε να αμύνεται. Τελικά υπό την πίεση των Ελασιτών, ο Παπαϊωάννου παραδόθηκε για να μην πυρποληθεί η πόλη. Η μάχη έληξε με απώλειες και για τις δυο πλευρές και τη διάλυση της ομάδας του Παπαϊωάννου στο Θέρμο. Σκοτώθηκαν ο Θ. Δασκαλόπουλος- Γρίβας από τον ΕΛΑΣ, ο Αριστοτέλης Τσιτσέλης και ο Σπύρος Ρισβάς από τον ΕΔΕΣ.²⁴²

3.2.2 Η Μάχη της Λυσιμαχίας ΕΛΑΣ εναντίον Ιταλών (5- 6 Ιουλίου 1943)

Η μάχη έλαβε χώρα στις αρχές Ιουλίου του 1943 και ενώ οι κάτοικοι είχαν θερίσει τα σιτάρια, η σοδειά ήταν καλή και μετά από δύο χρόνια φοβερής πείνας θα κατάφερναν να τη συλλέξουν. Στο πλαίσιο των επιχειρήσεων αποπροσανατολισμού και εξαπάτησης των Γερμανών και των Ιταλών για την περιοχή όπου θα λάμβανε χώρα η συμμαχική απόβαση δόθηκε διαταγή στον ΕΛΑΣ να χτυπήσει τους Ιταλούς του χωριού Λυσιμαχία (Μορστιάνου) το βράδυ της 5^{ης} Ιουλίου και να ανατινάξει τις γέφυρες Αγγελοκάστρου και Συκιάς.²⁴³ Η γέφυρα της Συκιάς συνέδεε τις δυο λίμνες του Νομού Τριχωνίδα και Λυσιμαχία.

Το χωριό Λυσιμαχία βρίσκεται σε παράκαμψη του δρόμου Αγρινίου-Μεσολογγίου, μετά τη στροφή στη θέση «Συκιά». Εκεί ήταν οχυρωμένη μια δύναμη Ιταλών (δילוχία ή τάγμα), η οποία είχε διπλή αποστολή: Έπρεπε να ελέγχει τη στενωπό της Κλεισούρας, τρία περίπου χιλιόμετρα από το χωριό, και να προστατεύει για λογαριασμό του στρατού Κατοχής την πλούσια παραγωγή δημητριακών της περιοχής Λυσιμαχίας-Αγγελοκάστρου από ενδεχόμενες επιδρομές ανταρτών. Πέραν της

²⁴² Μαραγιάννης, *ό.π.*, σσ. 238-242.

²⁴³ Αλέκος Τσατσούλης, *Λυσιμαχία-Μορστιάνου. Χθες-σήμερα*, Εκδόσεις Συλλόγου Λυσιμαχιωτών, Αθήνα 1992, σσ. 40-41.

διαταγής του Γενικού Στρατηγείου για παραπλάνηση των Ιταλών, υπήρχε και η ανάγκη να αποκομίσει ο ΕΛΑΣ μέρος των αποθεμάτων του χωριού σε καλαμπόκι και σιτάρι, για να ικανοποιήσει τις ανάγκες του. Ο ΕΛΑΣ τελικά κατάφερε να ανατινάξει τη γέφυρα της Συκιάς και να προξενήσει φθορές στη σιδηροδρομική γραμμή Αγγελοκάστρου.²⁴⁴

Με περίπου εξήντα με εβδομήντα αντάρτες, ο στρατιωτικός διοικητής Νίκος Κουμπλίτσας (Χελμός), με καπετάνιο τον Θάνο, ξεκίνησε το βράδυ από τα Κανάλια Γραμματικών. Ο ΕΛΑΣ γνώριζε καλά τα οχυρά και τις θέσεις των Ιταλών. Οι αντάρτες κατόρθωσαν να αιφνιδιάσουν τους Ιταλούς με μια καλά μελετημένη και οργανωμένη επίθεση. Στην αρχή σκότωσαν τον σκοπό και στη συνέχεια τοποθέτησαν τα τρία πυροβόλα που διέθεταν και άρχισαν να βάλουν εναντίον των ιταλικών θέσεων. Η μάχη συνεχίστηκε μέχρι το πρωί. Οι αντάρτες, ενθουσιασμένοι από την επιτυχή έκβαση της μάχης, δεν ήθελαν να αποχωρήσουν. Κινδύνεψαν όμως να πιαστούν, καθώς εν τω μεταξύ είχε ξεκινήσει ιταλική βοήθεια από το Αγρίνιο. Τις πρωινές ώρες αποχώρησαν τελικά και συγκεντρώθηκαν στην Παναγία Κλεισορευμάτων, απ' όπου θα αναχωρούσαν για την Παναγία Ματαράγκας. Όμως, τελικά κόστισε η καθυστερημένη αναχώρησή τους, καθώς εκεί τους έφτασε και έστρεψε τα πυρά εναντίον τους η ιταλική βοήθεια από το Αγρίνιο. Οι Ιταλοί τραυμάτισαν θανάσιμα τον Κώστα Παπαδάτο (Αετό) και τον Αντώνη Παντιώρα. Αρκετοί επίσης αντάρτες τραυματίστηκαν. Υπήρξαν απώλειες και μεταξύ του άμαχου πληθυσμού. Από τους Ιταλούς σκοτώθηκαν τρεις με τέσσερις και τραυματίστηκαν αρκετοί.²⁴⁵

3.2.3 Μάχη της Μυρτιάς ή Γουρίτσας: ΕΛΑΣ εναντίον Γερμανών 9-10 Ιουλίου 1943)

Η Μάχη της Μυρτιάς ή Γουρίτσας που έλαβε χώρα το καλοκαίρι του 1943 και συγκεκριμένα στις 10 Ιουλίου 1943, ήταν μια ένοπλη σύγκρουση μεταξύ των ανταρτών του ΕΛΑΣ και των Γερμανών. Στη σύγκρουση, νικήτριες αναδείχθηκαν οι

²⁴⁴ Θανάσης Κακογιάννης, *Μνήμες και σελίδες της Εθνικής Αντίστασης. Αγρίνιο-Δυτική Στερεά Ελλάδα*, Εκδόσεις Κωσταράκη, Αθήνα 1997, σσ. 236-237.

²⁴⁵ Τσατσούλης, *ό.π.*, σσ. 41-43.

δυνάμεις των ανταρτών. Υπήρξε μαζί με τη μάχη της Αμφιλοχίας μια από τις σημαντικότερες νικηφόρες μάχες του ΕΛΑΣ σε όλη την Ελλάδα.

Μέσα στο 1943, οι Γερμανοί άρχισαν να υιοθετούν όλο και πιο σκληρή στάση, που συνδέεται με την επανεμφάνιση και ενδυνάμωση του ένοπλου αντάρτικου, αλλά και με τις γενικότερες εξελίξεις στα πολεμικά μέτωπα. Υπήρχαν περιπολίες σε κεντρικές αρτηρίες και δεν έλειπαν οι βίαιες αρπαγές προϊόντων και κρεοπαραγωγών ζώων. Οι συνθήκες αυτές είχαν φέρει σε απόγνωση τους κατοίκους και προβληματίζαν τους ιθύνοντες της Αντίστασης. Στο στρατηγείο Τριχωνίδας είχαν αρχίσει να παίρνονται δραστικές αποφάσεις. Έπρεπε να εμποδιστεί το έργο της λεηλασίας και της βίας από τους Γερμανούς. Έτσι προγραμματίστηκαν δυναμικές επεμβάσεις των οργανωμένων ένοπλων ομάδων του ΕΛΑΣ.²⁴⁶

Έτσι, το καλοκαίρι του 1943 βρήκε τις αντάρτικες ομάδες του ΕΛΑΣ να μάχονται σε πολλά μέτωπα, στη Μακρυνεία, στη Λυσιμαχία (Μορσιάνου), στον Αχελώο και στη Μακριά Λογγά. Η κορύφωση των ενεργειών αυτών συνέβη με την επιχείρηση στη Γουρίτσα. Η νίκη της μάχης αυτής εκτός από λάφυρα, όπλα και πολεμοφόδια που προσέφερε στους αντάρτες, καθώς και τις απώλειες που προκάλεσε στους Γερμανούς, είχε ως κορυφαίο αποτέλεσμα την αποτροπή της εγκατάστασης των Γερμανών στο Θέρμο. Από τη θέση αυτή οι Γερμανοί είχαν σκοπό να εξουδετερώσουν τμήματα ανταρτών που κυριαρχούσαν στον ορεινό όγκο της Τριχωνίδας.²⁴⁷ Εκτός αυτού, τα σχέδια των Γερμανών έπρεπε οπωσδήποτε να αποτραπούν, μιας και η εγκατάσταση των Γερμανών στο Θέρμο σήμαινε κυρίως την αποκοπή του ανταρτικού τμήματος από τις βάσεις ανεφοδιασμού του, που κατά κύριο λόγο ήταν τα πλούσια καμποχώρια του Αγρινίου. Επιπλέον, οι αντάρτες θα έχαναν την πρόσβαση στη Μακρυνεία και στη Ναύπακτο. Με τον τρόπο αυτό θα διχοτομούταν η ορεινή Τριχωνίδα. Το Θέρμο με την εγκατάσταση των Γερμανών θα αποτελούσε μια σφήνα στον πυρήνα της ανταρτοκρατούμενης περιοχής.²⁴⁸

²⁴⁶ Αλπέντζος, *ό.π.*, σσ. 197-199.

²⁴⁷ Κακογιάννης, *ό.π.*, σ. 247.

²⁴⁸ Νίκος Ε. Σκιαδάς, *Καπετάν Επαμεινώνδας*, Εκδόσεις Ενωτικού Συνδέσμου Αιτωλοακαρνανών Αντιστασιακών, Αθήνα 1989, σσ. 157-158.

Στις 7 Ιουλίου 1943, λοιπόν, έφθασε σήμα στο Γενικό Αρχηγείο²⁴⁹ Δυτικής Στερεάς από την οργάνωση του ΕΑΜ στο Αγρίνιο, με το ακόλουθο περιεχόμενο: «Πληροφορία εξακριβωμένη: εντός των ημερών, τμήμα του κατοχικού στρατού θα μεταβεί στο Θέρμο για εγκατάσταση στρατιωτικής βάσεως. Παρακαλούμε να καταβληθεί κάθε προσπάθεια για ματαίωσή της». Η «διαρροή» της πληροφορίας προερχόταν από τη διερμηνέα των Γερμανών στο Αγρίνιο, Μαρία Δημάδη.²⁵⁰ Έτσι, ο καθοδηγητής Αποστόλης, έχοντας λάβει υπόψη του τις πληροφορίες από την Περιφερειακή Επιτροπή στο Αγρίνιο, συγκάλεσε στο χωριό Αγία Σοφία (Μόκιστα), δηλαδή στη θέση Γουρίτσα, σύσκεψη, στην οποία πήραν μέρος ο Επαμεινώνδας (Βασίλης Σκιαδάς),²⁵¹ στελέχη του Θέρμου, του εφεδρικού ΕΛΑΣ και ο Παντελής Ρόκος εκ μέρους της Π.Ε. Στη σύσκεψη αποφασίστηκε η επίθεση, το τελικό σχέδιο και οι διατάξεις των ομάδων που θα συμμετείχαν. Η όλη επιτελική προπαρασκευή της μάχης έγινε κυρίως από τον Επαμεινώνδα και η εκτέλεση της επιχείρησης έφερε τη σφραγίδα του.²⁵² Συνεργάτες του ήταν οι Θανάσης Ελεφάντης (Θρύλος) και Αντώνης Τσιαπούρης (Βάκχος).²⁵³ Το αρχηγείο κάλεσε και τον λόχο Μακρυνείας να λάβει μέρος στην επιχείρηση-σαμποτάζ. Το απόγευμα της 9ης Ιουλίου το ΕΛΑΝ της Άνω Μακρυνείας, τα Μπαρλαϊκά καϊκια, μετέφεραν Γαβαλιώτες εφεδροελασίτες και επονίτες στο χώρο της μάχης. Ο λόχος Μακρυνείας αριθμούσε τότε πάνω από διακόσιους εφεδροελασίτες και το ίδιο ο λόχος Τριγωνίδας.²⁵⁴

Ο χρόνος ήταν πολύ πειστικός. Έτσι το 2/39 Σύνταγμα του ΕΛΑΣ, αναχώρησε από την έδρα του με προορισμό τη Γουρίτσα (Μυρτιά). Καταυλίστηκε στο γνωστό μοναστήρι της Μυρτιάς και ξεκίνησε άμεσα την προετοιμασία, η οποία περιλάμβανε την αναγνώριση του χώρου και την επιλογή του σημείου της ενέδρας. Τελικά, ως σημείο ενέδρας επιλέχτηκαν οι στροφές πριν το χωριό της Μυρτιάς. Στη συνέχεια, σειρά είχε η οργάνωση του εδάφους με προπετάσματα από πέτρες, προκαλύμματα από κλαδιά και μικρά χαρακώματα και ο ορισμός των θέσεων. Επικεφαλής της

²⁴⁹ Το Γενικό Αρχηγείο είχε την έδρα του στον Άγιο Βλάση. Η απόσταση Άη-Βλάση-Γουρίτσας ήταν 14 με 15 ώρες πορείας.

²⁵⁰ <http://thehistoryofgreece.blogspot.gr/2016/07/7.html> (ημερομηνία ανάκτησης 4 Ιανουαρίου 2018).

²⁵¹ Ο Σκιαδάς καταγόταν από τον Άγιο Βλάση και είχε υπηρετήσει σαν υπίλαρχος στο Αλβανικό μέτωπο.

²⁵² Κακογιάννης, *ό.π.*, σ. 258.

²⁵³ Κακογιάννης, *ό.π.*, σ. 247.

²⁵⁴ Αλπέντζος, *ό.π.*, σσ. 197-199.

επιχείρησης αυτής ήταν ο έμπειρος πολεμιστής καπετάν-Επαμεινώνδας.²⁵⁵ Έγιναν τα σχέδια της επίθεσης και σημαδεύτηκαν οι θέσεις που θα πιάνονταν. Η μελέτη του Επιτελείου ολοκληρώθηκε με δυο ασκήσεις μάχης που έγιναν με όλη τη δύναμη που διέθετε για τη μάχη (60 άντρες). Έτσι, ο κάθε αντάρτης ήξερε από πριν τη θέση που θα έπιανε. Την παραμονή της μάχης πραγματοποιήθηκε ένας συναγερμός-άσκηση που είχε άριστα αποτελέσματα, πιστοποιώντας και αξιοποιώντας όλες τις δυνατότητες εκμετάλλευσης του εδάφους που υπήρχαν.²⁵⁶

Στις 10 Ιουλίου, οι αντάρτες του Μοναστηριού της Μυρτιάς ειδοποιήθηκαν τηλεφωνικά, ότι ξεκινούσε από το Αγρίνιο η φάλαγγα από δεκατέσσερα γερμανικά αυτοκίνητα και τρεις μοτοσυκλέτες με 120 Γερμανούς.²⁵⁷ Ο Δημήτριος Μπ. αφηγείται τη δική του εμπειρία από τη μάχη αυτή:

«Στη μάχη της Γουρίτσας ήμουν αντάρτης φρέσκος, πάω στο σπίτι του Παπαποστόλη ένα βράδυ, δίπλα από την εκκλησία στον Άγιο Χριστόφορου ήταν το σπίτι του. Έκρυβε κανά όπλο, τίποτα σφαίρες και τέτοια σ' ένα μνημείο που ήταν στην εκκλησία με μάρμαρο, ήτανε σαρκοφάγος δηλαδή, εκεί μέσα έβαζε όπλα σφαίρες ό,τι κονομούσε ο Παπαποστόλης και φάρμακα, χαπάκια και τέτοια για την ελονοσία και πήγαινα και τα έπαιρνα. Πήγα ένα βράδυ στο σπίτι, παραμονή που θα πήγαιναν στη Γουρίτσα, και βρίσκω τη Δημάδη μέσα με τον Παπαποστόλη και του λέει αύριο θα φύγει ένα τάγμα από την Πάτρα, έρχεται εδώ να μείνει το βράδυ και το πρωί φεύγει για να πάει στο Θέρμο να κάνει ουρανοξύστη να ελέγχει τους αντάρτες, ραντάρ δηλαδή, ραντάρ είναι ο ουρανοξύστης. Πήγα εκεί και η Δημάδη του 'λεγε να ειδοποιήσει εμένα κι εγώ έτυχε να πάω εκείνο το βράδυ, να ειδοποιήσει εμένα ότι ένα τάγμα Γερμανών φεύγει το πρωί και πάει στο Θέρμο να εγκαταστήσει έναν δορυφόρο. Την ρωτάει ο Παπαποστόλης πόσοι άντρες είναι, είναι περίπου 100 103 άντρες, λοιπόν, εκείνη την ώρα μπαίνω μέσα εγώ και ακούω τη συζήτηση όλη και μου τη λέει η Δημάδη πάλι όλη τη συζήτηση. Ήτανε απογευματάκι και τι να κάνω τώρα, άντρες δεν είχαμε δεν είχε

²⁵⁵ <http://thehistoryofgreece.blogspot.gr/2016/07/7.html> (ημερομηνία ανάκτησης 4 Ιανουαρίου 2018).

²⁵⁶ Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 158.

²⁵⁷ <http://www.epoxi.gr/memories18.htm> (ημερομηνία ανάκτησης 4 Μαΐου 2017).

γίνει ακόμα αντάρτικο σκληρό, ήταν καμιά 20 αντάρτες τς είχε ο μακαρίτης ο Βασίλης πως λεγότανε - πάω και ειδοποιάω τώρα εγώ ότι αύριο περνάνε Γερμανοί και πάνε στο Κεφαλόβρυσο να εγκαταστήσουν δορυφόρο, πόσοι είναι μου λέει ο Σκιαδάς; είναι 120 άντρες του λέω, θα κοιτάξω μέχρι το βράδυ να μάσω, τι θα μάσω. Μάζεψε 60 άντρες. Ο Βελουχιώτης δεν ήξερε, δεν είχε κάνει αντάρτικο ακόμα ήταν πάνω.

Λοιπόν, του λέω τι θα κάνουμε; μου λέει θα τς βαρέσουμε, μωρέ εμείς είμαστε 63 τ' λέω, παίρνουμε το Θέρμο τηλέφωνο θα σου στείλουμε 5 άντρες 5 επονήτες, ήμουνα εγώ είχα 43-4 άντρες που 'χα απ' δω Αγρινιώτες και τα' λέω εντάξει όσοι είναι θα πάμε να τους χτυπήσουμε. Σηκώνομαι τη νύχτα το βραδάκι και το πρωί θα 'ρχότανε αυτοί οι Γερμανοί, λοιπόν το βραδάκι πήγαμε εγκαταστήσαμε αποχώματα να μην μας χτυπάνε να χτυπάμε να μην μας χτυπάνε.»²⁵⁸

Περίπου στις 7 π.μ. οι Γερμανοί έφθασαν στις στροφές πριν το χωριό και σταμάτησαν. Παρατήρησαν το έδαφος και έστειλαν έναν μοτοσικλετιστή ανιχνευτή μπροστά να ερευνήσει το μέρος. Ο ανιχνευτής πέρασε σε όλες τις στροφές και όταν έφτασε στην Τούμπα του χωριού Μυρτιά, τους ειδοποίησε να προχωρήσουν, αφού δεν είχε καταφέρει να εντοπίσει κανένα εμπόδιο. Έτσι, η φάλαγγα των Γερμανών μπήκε στον κλοιό της ενέδρας. Όταν το τελευταίο αυτοκίνητο της φάλαγγας, το οποίο διέθετε φαρμακευτικό υλικό, μπήκε στον κλοιό, ο Επαμεινώνδας διέταξε τον σαλπικτή του Φ. Πολιτόπουλο να δώσει το σύνθημα της επίθεσης. Οι χειροβομβιστές έριχναν τις χειροβομβίδες, κυρίως mills, στα αυτοκίνητα που σταμάτησαν μπροστά τους και άλλοι με τα όπλα χτυπούσαν τους Γερμανούς, οι οποίοι προσπαθούσαν να κατέβουν. Τα οπλοπολυβόλα με τα πυρά διασταυρώσεως τους θέρισαν. Το αυτοκίνητο με τον ασύρματό του και με τον διοικητή του, λοχαγό Μπέτλερ, που εκτελούσε χρέη ταγματάρχη, στη μεγάλη στροφή, καταστράφηκε και χάθηκε η επαφή των Γερμανών με το Αγρίνιο και έτσι δεν στάλθηκε γερμανική ενίσχυση από εκεί. Η μάχη κράτησε περίπου σαράντα πέντε λεπτά.²⁵⁹

²⁵⁸ Αρχείο προφορικών μαρτυριών Κατερίνας Αντωνίου: Προφορική συνέντευξη από τον Δημήτριο Μπ., Αγρίνιο, 4 Φεβρουαρίου 2017.

²⁵⁹ <http://thehistoryofgreece.blogspot.gr/2016/07/7.html> (ημερομηνία ανάκτησης 4 Ιανουαρίου 2018).

Οι Γερμανοί που έλαβαν μέρος στη μάχη ήταν εκατόν είκοσι σύμφωνα με τις ομολογίες των αιχμαλώτων. Το αποτέλεσμα της μάχης, όπως αναφέρεται στον Σκιαδά, ήταν 117 νεκροί, από την πλευρά των Γερμανών, δυο τραυματίες που πιάστηκαν αιχμάλωτοι και ένας που κατάφερε να διαφύγει, να φθάσει στο Αγρίνιο και να ειδοποιήσει τη γερμανική διοίκηση. Επίσης, υπήρξαν 14 κατεστραμμένα αυτοκίνητα και λαφυραγωγήθηκε ολόκληρος ο οπλισμός του τμήματος. Όσον αφορά τα γερμανικά οχήματα, οι αντάρτες δεν μπόρεσαν να τα κρατήσουν αφού ένας μόνο αντάρτης, ο Ερμής (Γιώργος Παπατρέχας από το Ξηρόμερο) ήξερε να οδηγεί. Έτσι, έκαψαν επιτόπου τα δεκατέσσερα από τα δεκαπέντε αυτοκίνητα του εχθρού.²⁶⁰

Ο αριθμός των νεκρών Γερμανών, που αναφέρεται διογκωμένος τόσο μεγάλος στην τοπική βιβλιογραφία της Αντίστασης (117 Γερμανοί νεκροί και μόνο 3 διασωθέντες), πιθανότατα να μην ανταποκρίνεται πλήρως στην πραγματικότητα. Σε προφορική μαρτυρία τους κάτοικοι της περιοχής που έζησαν στη Μυρτιά την περίοδο αυτή αναφέρουν ότι αρκετοί από τους Γερμανούς κατάφεραν τελικά να σωθούν:

«Ερχόμενος εγώ με σούστα και έφερνα αλέσματα απ' το Παναιτώλιο, αλέσματα ξέρεις τι είναι? Πήγανα στο μύλο ήφερνα από 'κει κι βρίσκω τς αντάρτες ακριβώς σ' αυτή τη στροφή τη μεγάλη ιδώ απού κατ μεριά και μ' λένε τρέξε τρέξε λέει και πήγαναν να πιάσνε θέσεις αυτοί. Πράγματι το χτύπσα τ' άλογο, το ξαλάφρωσα σ' ένα σπίτ' , το οποίο κάηκε, πάει και το σπίτ' πάνε και τα σιτάρια. Λοιπόν [...] Και ερχόμενος αφήνω τη σούστα κατ' λοιπόν πήγα τακτοποίησα κατ' αφήνω τ' άλογα κι ήρθε ο πρώτος μοτοσικλετιστής [...] καιμίλαγε μ' αυτόν που είχε το σπίτ', έναν γέρο, τον Αγγελόπουλο [...] λοιπόν εν του μεταξύ παρουσιάζουμαι κι εγώ από πάν' εγώ τώρα, να 'ρθω κι εγώ να παροκολουθήσω τ' μάχ. Λοιπόν, βγαίνοντας στο δρόμο εγώ έρχουνταν άλλος μ' ένα μπόγο κι σκοινί όχι με λουρίδα. Λοιπόν, τον είδε ο Αγγελόπουλος φεύγα μωρέ τράβα, φεύγα μωρε λέει (γελάει) έλεγε μη με σκοτώσ' αλλά ο Γερμανός τίποτα, ο Γερμανός κάνει κατ' απου δω κι βγαίνει σ' ένα καραούλι το πρώτο καραούλι που λέμε και κατεβαίνει κατυθείαν κατ', αυτός γλίτωσε αυτός γλίτωσε, εάν πήγαινε λίγο πιο πέρα ήτανε ο Θανάης ο Νικουλαού ο οποίος τφέκαγε μια ομάδα που 'χε φύγει απ' τ' αυτοκίνητο και πήγα πό

²⁶⁰ Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 163.

δω κι αυτοί τρέκσανε το θείο αυτού που 'χει τα ρολόγια του Υφαντή, του Σωκράτη Υφαντή. Λοιπόν, αυτός ήτανε ακριβώς απέναντι από κείνο το σημείο κι ήτανε φανερός κι αυτοί κατέβηκαν κατ οι Γερμανοί και χτυπούσαν από 'κει και τον τρέκσανε και τον σκοτώσανε. Γιατί σκοτωθήκανε 5 εδώ. Λοιπόν, ένας απ' το Αιτωλικό, πως τον έλεγαν αυτόν [...], σκοτωθήκανε στη μάχη 5, ναι ένας απ' το Παναιτώλιο αυτός που έχει στο πέρα μέρος το βενζινάδικο στη γέφυρα, πως λέγονται αυτοί που' χουνε αυτά τα μέρη εκεί [...] απ' το Παναιτώλιο, λοιπόν ο Σωκράτης δυο, ο Αιτωλικιώτης τρεις και δε θυμάμαι ποιοι άλλοι τώρα ήτανε.

-Εσείς τυχαία βρεθήκατε εκείνη την ώρα εκεί;

Εγώ τυχαία βρέθηκα, τυχαία, λοιπόν, και ο Γερμανός αυτός έφυγε κι έγινε η μάχ, παν τ' αυτοκίνητα τς έβαλαν φωτιά, τ' αυτοκίνητα τα κάψανε τ' αυτοκίνητα, ο κόσμος πήρε πολλά πυρομαχικά, ανταλλακτικά απ' τα αυτοκίνητα κτλ. Δεν έγινε τίποτα, δεν μας όκαναν ζμιά, όμως βγήκανε κατόπιν στ' Δογρή χτύπσανε την εκκλησία και το σπίτι τ' Κατσαρού.

-Οι Γερμανοί σκοτώθηκαν όλοι;

Όχι, όχι είπανε τότε ότι σκοτωθήκανε 80, δεν ξέρω ακριβώς, εγώ δεν ξέρω δεν μέτρησα, εκείνο που πέρασα μετά εγώ με τ' σουστά, είχαμ' αγελάδες απάν στ' ράχη, στην Αετόπετρα, και πήγαιναμ' και έπαιρναμ' το τριφύλλι από δω και το πήγαιναμ' απάν και θυμάμαι ότι βρώμαγε ο τόπος, προπαντός εκεί που' ναι η γέφυρα η πρώτη η γέφυρα στου Καρασούδα π' λέμε αυτή η γέφυρα σ' αυτό το σημείο σκοτώθηκαν οι περισσότεροι γιατί εκεί τς δόθηκε η ευκαιρία απ' το πέρα μέρος όσοι ήτανε από κει και προς τα κατ' φύγανε, δεν ξέρω αν με καταλαβαίνεις τι λέω, όσοιν ήταν απ' τα πρώτα απ' το πρώτο αυτοκίνητο το τελευταίο αυτοκίνητο ήταν σ' αυτό το παλιόσπιτο που είναι εκεί ανάμεσα στις στροφές, δεν είναι ένα παλιό; Ακριβώς εκεί ήταν το τελευταίο αυτοκίνητο 11 αυτοκίνητα ήτανε και μοτοσικλέτα, ήταν η πρωτ', ήρθε ο μοτοσικλετιστής εδώ, όχι με τη μοτοσικλέτα καπ' τν άφησε τη μοτοσικλέτα απέναντι και ήρθε απάν', τον αφήσανε γιατί εδώ στο σταυρό ήτανε κι εδώ χτυπούσανε και όταν ήρθα εγώ από δω και πέρασα στου

δρόμου κι ανέβκα, ήθελα να ανεβού κι εγώ, να παρακολουθήσω τ' μαχ', δεν μ' άφησαν να πάω απού δω, πήγα λιγάκι πιο κατ, κι έφτασα στο νοσοκομείο που 'ναι εδώ, έστριψα από εκεί απάν γιατί η μάχ' ήταν φάτσα για να πάου απού δω κι όπως πάηνα εγώ δεν καταλάβαιναμ τι περπάταγαμ, κατάλαβες μπόρηγαν, να μας σκουτώσνε κιόλας τζάμπα, λοιπόν και φώναξε ο Δηλιγιώργης κάτ' κάτ' [...] Οι Γερμανοί αυτοί που ήτανε απ' το τελευταίο αυτοκίνητο και απού πάν', αυτοί πρέπει να φύγανε, γιατί σκότωσαν, εκεί που είναι η αποθήκη του Νικολίτσα, έναν, Ντουντούνης λέγοταν [...]»²⁶¹

«Τώρα ο πρώτος εδώ μοτοσυκλετιστής ήτανε πέρα εκεί στου Αγγελόπουλου, όταν άρχισε το τουφεκίδ' παρατάει τη μοτοσυκλέτα και φεύγει από κει και πάει εδώ στο ύψωμα αυτό. Εδώ ήταν ένας γέροντας με ένα τηλέφωνο από κείνα ξέρς τα βρου βρου βρου..και ωπ μόλις τον είδε ο γέροντας φοβήθηκε και λέει μεταξύ μας θα σκοτωθούμε ξέρω 'γω τι του πε κει ο γέρος..δεν του 'κανε τίποτα και φεύγει από δω κατ και βγήκε στο νεκροταφείο από κει και κάτω είναι γκρεμός πιάστηκε από τα σχίνα εκεί και απ' τα πουρνάρια. Κατέβηκε κάτω στην πεδιάδα είχε στο μυαλό του τη λίμνη προχώρησε βρήκε κάποιον εκεί στη λίμνη του έβαλε το πιστόλι και λέει θα με πας; ξέρω γω.. και τον πήρε αυτός με τη βάρκα τον έβαλε μέσα και τον πήγε στο Παναιτώλιο και γλίτωσ' αυτός. Επίσης, γλιτώσανε και πολλοί Γερμανοί περίπου όσοι ήτανε στο τελευταίο αυτοκίνητο, διότι το τελευταίο αυτοκίνητο δεν είχε μπει καλά μέσα στην ενέδρα όταν έδωσε το σήμα [...] από κει γλύτωσαν αρκετοί, από το τελευταίο γλιτώσανε πολλοί. Τώρα αν γλύτωσε και κανένας απ' το πιο προτελευταίο και απ' το τρίτο [...] Όχι δε σκοτώθηκαν όλοι... Λένε ότι ήταν συνολικά, έτσι ξέρω εγώ, γύρω στους 110. Τώρα δε νομίζω να σκοτωθήκανε μόνο 80. Παραπάν' παραπάν' [...]»²⁶²

Οι ελληνικές απώλειες ήταν πέντε νεκροί αντάρτες κι οι τραυματίες ήταν ελάχιστοι. Οι νεκροί ήταν ο Μπάμπης Χαμαμτζής (Παυσανίας) απ' το Αργίνιο, ο Σωτήρης

²⁶¹Αρχείο προφορικών μαρτυριών Κατερίνας Αντωνίου: Προφορική συνέντευξη με τον Κωνσταντίνο Ζ., Άνω Μυρτιά, 30 Αυγούστου 2018.

²⁶²Αρχείο προφορικών μαρτυριών Κατερίνας Αντωνίου: Προφορική συνέντευξη με τον Μάνθο Ζ., Άνω Μυρτιά, 30 Αυγούστου 2018.

Παπουτσή από το Αγγελόκαστρο, ο Σπύρος Γαρδέλης (εφεδροελασίτης) από το Θέρμο, ο Δημήτρης Υφαντής (εφεδροελασίτης) από το Θέρμο και ο Παπαδονάσιος ή Κωνσταντίνος Νασαρή από τη Αμβρακία.²⁶³ Οι τραυματίες ήταν λίγοι, μεταξύ των οποίων ένας από την Αμβρακία που τελικά υπέκυψε στα τραύματά του (δεν είναι γνωστό το όνομά του) και ένας περαστικός, ο Γιάννης Φλωρόπουλος.²⁶⁴

Τα αντίποινα δεν είχαν την ίδια έκταση με όσα οι Γερμανοί εφάρμοσαν στη συνέχεια σε άλλες περιοχές της κατεχόμενης Ελλάδας. Το πυροβολικό των Γερμανών έφτασε στο σημείο και άρχισε να το σφυροκοπά. Στο μεταξύ, όμως, οι αντάρτες είχαν απομακρυνθεί. Την άλλη ημέρα αεροπλάνα βομβάρδισαν το χωριό. Οι απώλειες πολύ μικρές: μια γωνιά ενός σπιτιού και ένα μουλάρι. Τις επόμενες ημέρες, όμως, η απάντηση των Γερμανών ήταν η πυρπόληση της Μυρτιάς και της Μόκιστας καθώς και ο πολλαπλασιασμός των επιδρομών τους στην επαρχία.

Η μάχη της Γουρίτσας ήταν η πρώτη σύγκρουση του ΕΛΑΣ με τους Γερμανούς. Μέχρι τότε οι αντάρτες δεν είχαν πολεμήσει μαζί τους. Είχαν προηγηθεί συγκρούσεις και μικροσυμπλοκές μόνο με τους Ιταλούς. Ο αρχικός της στόχος επιτεύχθηκε. Ματαιώθηκε οριστικά η εγκατάσταση των Γερμανών στο Θέρμο. Όσες φορές ανέβηκαν στο Θέρμο, το έκαναν πλέον με ισχυρές δυνάμεις. Το πολεμικό και ιατροφαρμακευτικό υλικό που συγκέντρωσαν ως λάφυρα οι αντάρτες ήταν τεράστιο. Οι αντάρτες οπλίστηκαν με γερμανικά όπλα, ιδιαίτερα με μυδράλια.²⁶⁵ Ο διοικητής των Συμμαχικών Δυνάμεων Μέσης Ανατολής Wilson, εξέφρασε στο Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ την ευαρέσκειά του για την πλήρη επιτυχία της μάχης, με την είδηση να μεταδίδεται από το ραδιοφωνικό σταθμό Καΐρου στις 20 Ιουλίου 1943 και της Μόσχας. Παρόλα αυτά στα βιβλία τους οι Eddie Myers και Chris Woodhouse δεν αναφέρουν τίποτε για το γεγονός αυτό. Στο ύψωμα της μεγάλης στροφής της Μυρτιάς στήθηκε ιστορικό μνημείο αυτής της μάχης και κάθε χρόνο διοργανώνονται εκεί τελετές μνήμης.²⁶⁶

²⁶³ Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 164.

²⁶⁴ <http://thehistoryofgreece.blogspot.gr/2016/07/7.html> (ημερομηνία ανάκτησης 4 Ιανουαρίου 2018).

²⁶⁵ Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 164.

²⁶⁶ «Η Μυρτιά Αιτωλοακαρνανίας είναι από τα πιο όμορφα χωριά, με ιστορία πάνω από 1000 χρόνια!», βλ. <https://radioetos.com> (ημερομηνία ανάκτησης 25 Ιουλίου 2017).

3.2.4 Η βάση του Αχελώου

Στο αρχηγείο Βάλτου του ΕΔΕΣ ως πρώτη αποστολή ανατέθηκε η επίθεση κατά της οχυρωμένης ιταλικής θέσεως «Γέφυρα Αχελώου». Η συγκεκριμένη θέση λόγω της μεγάλης στρατηγικής της σημασίας είχε οχυρωθεί εξαρχής. Διπλά συρματοπλέγματα περιέφραζαν τα εκατέρωθεν της γέφυρας αντερείσματα, ως τις όχθες του ποταμού. Στους λοφίσκους δεξιά της γέφυρας, στα βορειοδυτικά, είχαν κατασκευαστεί μπετόν αρμέ πολυβολεία και ολμοβολεία. Και στα τέσσερα άκρα της γέφυρας υπήρχαν οχυρωμένα πολυβολεία με διασταυρούμενες κατευθύνσεις πυρών. Επίσης, τα οικήματα βορειοδυτικά της γέφυρας είχαν και αυτά πλήρη οχύρωση. Η όλη οχυρωματική διάταξη της γέφυρας με χαρακώματα και ορύγματα επικοινωνίας είχε γίνει με μεγάλη προσοχή. Η επίθεση εναντίον της βάσης αυτής είχε οριστεί για τη νύχτα της 21ης προς την 22 η Ιουνίου 1943.²⁶⁷

Η αποστολή αυτή, όπως και η μάχη της Λυσιμαχίας και του Μακρυνόρους, εντάσσονται στην παραπλανητική επιχείρηση «Animals», δηλαδή σε μια σειρά επιχειρήσεων του Ιουλίου του 1943, που είχε ως στόχο να παραπλανηθούν οι δυνάμεις του Άξονα για την περιοχή της συμμαχικής απόβασης και να θεωρήσουν πως θα γίνει στην Ελλάδα αντί της Σικελίας, όπου και πραγματοποιήθηκε. Στη συνέχεια, αφού θα άρχιζε η επίθεση των συμμάχων από τις 10 Ιουλίου, η αποστολή των ανταρτών ήταν να παρεμποδίσουν τις εχθρικές δυνάμεις να κινηθούν προς Σικελία. Ημερομηνία έναρξης της επιχείρησης Animals αρχικά ορίστηκε η 21^η Ιουνίου 1943. Η διαταγή να είναι όλα έτοιμα για δράση στις 20 Ιουνίου δόθηκε από τον Ταξίαρχο Eddie Myers, αρχικά κατά προτεραιότητα στο στρατηγείο Βάλτου αφού από εκεί διερχόταν η στρατηγική, για την περίπτωση αυτή, οδός Αθήνας Ηπείρου Αλβανικών Λιμένων προς Ιταλία μέσω Αγρινίου και Άρτας.²⁶⁸

Στις 16 Ιουνίου ο Χούτας έφτασε με τον επιτελάρχη του συνταγματάρχη Μενέλαο Παντελίδη και τους διοικητές των τμημάτων, στα βορειοανατολικά υψώματα της γέφυρας Αχελώου. Από το σημείο αυτό, πραγματοποιήθηκε η αναγνώριση του εδάφους, η αναγνώριση των οχυρωματικών έργων της εχθρικής βάσης, η εκτίμηση της τακτικής καταστάσεως και η σύλληψη του σχεδίου δράσης. Συγχρόνως, οι

²⁶⁷ Στυλιανός Θ. Χούτας, *Η μάχη του Μακρυνόρους (14-22 Ιουλίου 1943)*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρη, Αθήνα 1983, σσ. 12-13.

²⁶⁸ Χούτας, *ό.π.*, σσ. 11-12.

επικεφαλής των ομάδων καταστροφών του Αρχηγείου έκαναν αναγνώριση των άλλων τεχνικών έργων της οδού προς το Αγρίνιο και την Αμφιλοχία. Την επόμενη ημέρα, στις 17 Ιουνίου, καταρτίστηκε σχέδιο και ανακοινώθηκε στους διοικητές των μονάδων και εκδόθηκε διαταγή κινήσεώς τους. Την ίδια όμως ημέρα ο Ζέρβας κοινοποίησε στον Χούτα έγγραφο αναβολής της επιχείρησης μετά από διαταγή του Γενικού Στρατηγείου Μέσης Ανατολής. Αποτέλεσμα τη αναβολής αυτής ήταν να προδοθεί η επιχείρηση και ο εχθρός να ενισχύσει τα μέτρα άμυνάς του, κάτι που δυσκόλεψε τους αντάρτες και τους στοίχισε περισσότερους νεκρούς.²⁶⁹

Μετά την αναβολή η επιχείρηση ορίστηκε για τη νύχτα της 4^{ης} προς 5^η Ιουλίου. Το απόγευμα της 4^{ης} Ιουλίου τα κύρια υπεύθυνα για την επίθεση τμήματα έφτασαν σε δασώδη περιοχή δυτικά του χωριού Καστράκι, ενώ άλλα μικρότερης ευθύνης τάγματα βρισκόταν απέναντι, στην αριστερή όχθη του Αχελώου. Η καταστροφή των τηλεφωνικών και τηλεγραφικών γραμμών είχε ανατεθεί στις εφεδρικές ομάδες της περιοχής. Τέλος σε μικρές ομάδες καταστροφών ανατέθηκαν οι ανατινάξεις των μικρών γεφυρών Πλατονορέματος και Ματσουκίου στην εθνική οδό προς Αγρίνιο και Αμφιλοχία αντίστοιχα.

Περίπου στις 22.00 μ.μ. τα τμήματα του ΕΔΕΣ που ήταν εφοδιασμένα με ειδικές ψαλίδες και κλινοστρωμένες προς υπερπήδηση των συρματοπλεγμάτων τέθηκαν σε κίνηση για την επίθεση. Μετά από περίπου 2,5 ώρες ανυπόδητοι με τα παπούτσια αναρτημένα στις ζώνες είχαν καταφέρει να φτάσουν αθόρυβα στις προκαθορισμένες θέσεις τους. Συγχρόνως, ο Χούτας με τον Μ. Παντελίδη και τη διμοιρία διευθύνσεως του Αρχηγείου είχαν φτάσει προ της πύλης του οχυρού στη δημόσια οδό από Γέφυρα προς Καστράκι. Υπήρχε απόλυτο σκοτάδι και δεν ακουγόταν κανένας θόρυβος. Τα τμήματα ήταν έτοιμα μετά από λίγα λεπτά να υπερπηδήσουν τα συρματοπλέγματα. Εκείνη τη στιγμή και ενώ δίνονταν οι τελευταίες οδηγίες, ρίφθηκε φωτοβολίδα και στη συνέχεια πυροβολισμός από το οίκημα της εχθρικής διοίκησης. Οι προβολείς άρχισαν να φωτίζουν όλη τη περιοχή μέσα και γύρω από τις οχυρώσεις. Ταυτόχρονα τέθηκε σε λειτουργία όλο το αμυντικό σύστημα πυρός της βάσης. Όλα τα όπλα του εχθρού άρχισαν να βάλουν εναντίον των ανταρτών. Πολλοί αντάρτες έπεσαν νεκροί και άλλοι τραυματίστηκαν. Η επιχείρηση είχε προδοθεί και έτσι είχε χαθεί το στοιχείο του ανεφοδιασμού. Γι' αυτό τον λόγο ο Χούτας έδωσε αμέσως το έντονο και συνεχές

²⁶⁹ Χούτας, *ό.π.*, σσ. 14-19.

σύνθημα «Προχωρείτε προχωρείτε». Ακολούθησε πολύ σκληρή μάχη. «Μία αληθινή κόλαση» όπως την περιγράφει ο ίδιος ο Χούτας στο βιβλίο του.²⁷⁰

Αμέσως μετά την επιχείρηση του Αχελώου, αφού τάφηκαν οι νεκροί και έγινε προώθηση των τραυματιών προς το χωριό Σταθάς, όπου βρισκόταν ένα υποτυπώδες νοσοκομείο των ανταρτών, μπήκε σε εφαρμογή το δεύτερο σκέλος του σχεδίου. Το δεύτερο σκέλος περιελάμβανε την παρεμπόδιση των ιταλικών δυνάμεων, που βρίσκονταν στην Ελλάδα από το να φτάσουν στη Σικελία μέσω της εθνικής και στρατηγικής τότε οδού Αθηνών - Ηπείρου.

3.2.5 Η Μάχη στο Μακρυνόρος: ΕΔΕΣ εναντίον Γερμανών (14-22 Ιουλίου 1943)

Στα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στην περιοχή της Τριχωνίδας πρωταγωνίστησε κυρίως το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Η μάχη, όμως, του Μακρυνόρους αποτελεί την κορυφαία αντιστασιακή δράση εκ μέρους του ΕΔΕΣ. Το στρατηγείου του Βάλτου με επικεφαλής τον Στυλιανό Χούτα αποτελούσε τον πυρήνα της οργάνωσης και πρόξενος των γεγονότων του ΕΔΕΣ Αιτωλοακαρνανίας.²⁷¹

Η Μάχη του Μακρυνόρους²⁷² ήταν μία από τις βασικές μάχες της επιχείρησης «Animals» που διεκπεραιώθηκαν με επιτυχία. Όπως είχε επισημάνει ο εκ των επικεφαλής της βρετανικής στρατιωτικής αποστολής στην Ελλάδα Chris Woodhouse, μιλώντας σε εκδήλωση στην Αθήνα, στις 31 Οκτωβρίου 1984, με αφορμή την 40ή επέτειο της απελευθέρωσης:

«[...] Η επιχείρηση "Ζώα" ήλθε σε πέρας. Υπήρξε απολύτως επιτυχής - πιο επιτυχής από τον Γοργοπόταμο, γιατί η χρονική εφαρμογή της ήταν πιο ακριβής. Εκ των υστέρων ξέρουμε ότι ήταν επιτυχής γιατί οι επιχειρησιακές οδηγίες του Χίτλερ που διασώθηκαν δείχνουν αποφασιστικά ότι ήταν πεπεισμένος πως η Ελλάδα ήταν ο συμμαχικός στόχος. Διέταξε να μεταφερθούν έξι μεραρχίες από το ρωσικό μέτωπο

²⁷⁰ Χούτας, *ό.π.*, σσ. 23-24.

²⁷¹ Αλπέντζος, *ό.π.*, σσ. 207-213.

²⁷² Τη μάχη και όλες οι συνθήκες στις οποίες εκτυλίχθηκαν τα γεγονότα περιγράφει αναλυτικά ο Στυλιανός Χούτας στο βιβλίο του με τίτλο «Η Μάχη του Μακρυνόρους».

στα Βαλκάνια και έστειλε τον στρατηγό Ρόμελ να αναλάβει την ανώτατη διοίκηση στη Θεσσαλονίκη».

Πρόσθεσε επίσης:

«Σε μια μάχη [...] που κράτησε περισσότερο από μία εβδομάδα στη διάβαση του Μακρυνόρους γερμανικές και ιταλικές δυνάμεις που προσπαθούσαν να φθάσουν στην Άρτα από την Αμφιλοχία στην ουσία ακινητοποιήθηκαν από μια δύναμη 450 ανθρώπων υπό τον Στυλιανό Χούτα και υπέστησαν απώλειες σχεδόν χιλίων ανδρών. Στην περιοχή του ΕΔΕΣ πέντε συνολικά μεγάλες οδικές γέφυρες καταστράφηκαν και δύο εχθρικές μεραρχίες, μία γερμανική και μία ιταλική, από περίπου 7.000 άνδρες». ²⁷³

Η μεραρχία Brennero έσπευσε από την Αττική να φτάσει στην Ιταλία μέσω της δυτικής Ελλάδας και της Ηπείρου.²⁷⁴ Ο διοικητής του ιταλικού συντάγματος που έδρευε στην Αμφιλοχία είχε πληροφορήσει τον Μέραρχο ότι τα στενά του Μακρυνόρους κατέχονται από αντάρτες. Ο Μέραρχος υποτίμησε την πληροφορία, άλλωστε μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν είχε ενοχληθεί η μεραρχία του από τις κατά τόπους δυνάμεις των ανταρτών. Οι αντάρτες όμως του Μακρυνόρους κατάρτισαν γρήγορα τα σχέδιά τους. Η μάχημη δύναμή τους ανερχόταν σε τριακόσιους πενήντα αξιωματικούς και άνδρες. Είχαν στη διάθεσή τους δυο βαριά πολυβόλα, δώδεκα οπλοπολυβόλα, τέσσερα αντιαρματικά τουφέκια, αρκετά όπλα και νάρκες ξηράς (παγίδες). Οι δυνάμεις των ανταρτών έλαβαν τις κατάλληλες θέσεις κατά τη διάρκεια της νύχτας και ο δρόμος ναρκοθετήθηκε στα πιο κεντρικά σημεία.²⁷⁵

Μέχρι τις 4 π.μ. της 14^{ης} Ιουλίου όλα ήταν έτοιμα για την «υποδοχή» της Μεραρχίας Brennero. Στις 5.30 η Μεραρχία ξεκίνησε για τον προορισμό της. Με βαριά τροχοφόρα διέσχισε την πεδιάδα, καλύπτοντας τον δρόμο προς το Μακρυνόρος σε έκταση οκτώ χιλιομέτρων. Προπορευόταν μια ομάδα μοτοσικλετιστών, ακριβώς

²⁷³ <http://www.epoxi.gr/memories17.htm> (ημερομηνία ανάκτησης 4 Μαΐου 2017).

²⁷⁴ Προορισμός της ήταν πλέον η ενίσχυση του ιταλικού μετώπου, όπου από τις 10 Ιουλίου είχε πραγματοποιηθεί η συμμαχική απόβαση. Οι υπόλοιπες αντάρτικες ομάδες δεν ενόχλησαν την πορεία της Brennero από την Αττική προς τη Δυτική Ελλάδα, ενώ, όπως έγινε εκ των υστέρων γνωστό, η Brennero επρόκειτο κατά μήκος της πορείας της να παραλάβει και τη γερμανική μεραρχία Edelweiss, βλ. Αγγ. Κωβαίος, «Μάχη του Μακρυνόρους (22 Ιουλ 1943)»: <https://stratistoria.wordpress.com/1901-1950/9-ww2/ethniki-antistasi-1941-1944/19430722-makrinoros/> (ημερομηνία ανάκτησης 4 Απριλίου 2019).

²⁷⁵ Χούτας, *ό.π.*, σ. 33.

από πίσω της ακολουθούσαν τέσσερα τανκς. Περίπου στις 7 π.μ. έφτασε η κεφαλή της φάλαγγας στη θέση Κατάφορκο και οι μοτοσικλετιστές ανηφόρισαν προς την είσοδο της στενωπού. Για λίγο δεν πάτησαν την πρώτη νάρκη των ανταρτών. Για να μην πάει χαμένη, όπως θεώρησαν οι αντάρτες, η πρώτη νάρκη για τόσους λίγους, δόθηκε εντολή να χτυπηθούν αμέσως και τους εξόντωσαν με οπλοπολυβόλα. Η κίνηση αυτή έδωσε και το έναυσμα της μάχης. Κανόνια, όλμοι, πολυβόλα και ντουφέκια αντήχησαν σε όλη τη περιοχή. Σύντομα τον πιο δυνατό θόρυβο μαζί με μία μεγάλη λάμψη δημιούργησε το πρώτο τανκ της Brennero. Καθώς προχωρούσε, βάλλοντας, έπεσε σε νάρκη των ανταρτών και ανατινάχτηκε. Ο δρόμος είχε φράξει και η Μεραρχία είχε αποκλειστεί. Ταυτόχρονα τα πρώτα οχήματά της πλήττονταν με δραστικά πυρά κατά μέτωπο από το ύψωμα Κατάφορκο και πλευρικά από το ύψωμα Ν. Παλιοκούλια, όπου βρισκόταν και ο Σταθμός Διοίκησης του Αρχηγείου.²⁷⁶

Πολλοί από τους Ιταλούς στρατιώτες σκοτώθηκαν και άλλοι εγκατέλειψαν τα οχήματα και προσπάθησαν με όποιο τρόπο μπορούσαν να προφυλαχθούν. Ο Ιταλός επικεφαλής διέταξε, τότε, την κάθοδο τμημάτων από τα πίσω αυτοκίνητα που ήταν εκτός βολής, και την ανάληψη επίθεσης. Σε λίγη ώρα, τα πολυβόλα, οι όλμοι και το πυροβολικό των Ιταλών έβαλαν κατά των υψωμάτων. Το πεζικό τους, με το 231 σύνταγμα με τον συνταγματάρχη Felice Arthuro, επιτιθόταν κατά των θέσεων Κατάφορκο και Ν. Παλιοκούλια. Η επίθεση αυτή αποκρούστηκε μετά από τριώρη σκληρή μάχη, με σημαντικές απώλειες για τον εχθρό. Ακόμη ανατράπηκε και η επίμονη προσπάθεια άλλης εχθρικής δύναμης να καταλάβει τα νοτιότερα υψώματα Σφέτες και Λόλα Λάκκα, προκειμένου να υπερφαλαγγίσει από εκεί την αριστερή πλευρά των Εδεσιτών.²⁷⁷

Η μάχη συνεχίστηκε και την 15^η Ιουλίου ως αργά το βράδυ, χωρίς επιτυχία για τον εχθρό. Το ίδιο βράδυ ο Ιταλός Μέραρχος διέταξε τη σύλληψη είκοσι χωρικών και μαζί με αυτούς και μιας γυναίκας, της Γιούλας Γαλαζούλας. Από αυτούς εκτελέστηκαν οι τρεις για εκφοβισμό των υπολοίπων. Τα ονόματά τους ήταν Κοτσάνης, Κολοκυθάς και Κωστάκης. Τους υπόλοιπους μαζί με τη γυναίκα, τους έβαλαν την άλλη ημέρα μπροστά από τη φάλαγγα μαζί με μερικές αγελάδες και διέταξαν να προχωρούν, τρέχοντας μαζί με τα ζώα. Σκοπός ήταν να πέσουν αυτοί

²⁷⁶ Χούτας, *ό.π.*, σσ. 33-34.

²⁷⁷ Χούτας, *ό.π.*, σσ. 34-36.

πάνω στις νάρκες και να περάσει η φάλαγγα ακίνδυνα. Όμως οι αντάρτες του ΕΔΕΣ πληροφορήθηκαν το σχέδιο το προηγούμενο βράδυ και έλαβαν τα μέτρα τους. Το συνεργείο καταστροφών του αρχηγείου Βάλτου έλαβε διαταγή από τον Χούτα να αφαιρέσει τις νάρκες από το αρχικό τμήμα του δρόμου. Την ίδια στιγμή, σε μια στροφή του δρόμου ανάμεσα στις θέσεις «Χάνι Κατσούλα» και «Χάνι Τόλια», το συνεργείο δημιούργησε ένα μεγάλο ρήγμα. Γύρω από αυτό είχαν τοποθετηθεί επίλεκτοι αντάρτες. Ταυτόχρονα, δόθηκε εντολή στα πρώτα τμήματα να αφήσουν να περάσουν οι Ιταλοί χωρίς μεγάλη αντίσταση.²⁷⁸

Οι Ιταλοί ξεκίνησαν το πρωί από τη θέση Κατάφορκο και γρήγορα έφτασαν στο ρήγμα. Εκεί σταμάτησαν αφού ο δρόμος ήταν κομμένος. Τότε άρχισαν να ρίπτονται χειροβομβίδες και σφαίρες από τους αντάρτες. Οι Ιταλοί πανικοβλήθηκαν και προσπάθησαν να προφυλαχθούν και να αμυνθούν. Οι όμηροι σώθηκαν εκτός από τη γυναίκα και έναν από τους άντρες. Ο αγώνας συνεχίστηκε μέχρι τις βραδινές ώρες, οπότε οι Ιταλοί οπισθοχώρησαν στις βάσεις τους έχοντας υποστεί πανωλεθρία. Οι αντάρτες άρχισαν την περισυλλογή των λαφύρων, μέσα σ' αυτά και ένα συρόμενο πυροβόλο σε άριστη κατάσταση. Η επόμενη ημέρα, η 17^η Ιουλίου ήταν ήρεμη και συνεχίστηκε η μεταφορά των λαφύρων. Επίσης, ο Χούτας, εν όψει της νέας μάχης που θα ακολουθούσε, έστειλε διαταγές να προσέλθουν όλες οι εφεδρικές μονάδες Βάλτου. Στάλθηκαν ακόμη έγγραφα στους αρχηγούς των ομάδων Ξηρομέρου και Τριγωνίδας, καθώς και έγγραφο στην Βρετανική Αποστολή ζητώντας επίμονα να του στείλουν άμεσα πυρομαχικά. Την 18^η Ιουλίου οι Ιταλοί κινήθηκαν προς τα υψώματα του Μακρυνόρους, για μια επιθετική αναγνώριση και με τα πρώτα πυρά υποχώρησαν. Μέχρι το βράδυ κατέφθασαν οι εφεδρικές ομάδες του ΕΔΕΣ.²⁷⁹

Το πρωί της 19^{ης} Ιουλίου ξεκίνησε η νέα φάση της μάχης. Μεγάλες εχθρικές δυνάμεις επιτέθηκαν εναντίον του ΕΔΕΣ και από τις δυο κατευθύνσεις του Μακρυνόρους, νότια από τη θέση Κατάφορκο και βόρεια από τη θέση Αννίνου-Λαγκάδα. Ταυτόχρονα, φάλαγγα από 120 περίπου αυτοκίνητα και με επικεφαλής δύο τεθωρακισμένα, κατέφθασε από τη μεριά της Αμφιλοχίας και συμπλήρωσε την πρώτη που βρισκόταν ακινητοποιημένη στον κάμπο. Οι Ιταλοί είχαν πλέον πολύ χαμηλό ηθικό. Όλες οι επιθέσεις του πεζικού τους αποκρούστηκαν και η φάλαγγα των

²⁷⁸ Χούτας, *ό.π.*, σσ. 37- 38.

²⁷⁹ Χούτας, *ό.π.*, σσ. 38- 43.

οχημάτων βλήθηκε με επιτυχία από τα ιταλικά πυροβόλα που είχαν ως λάφυρα στα χέρια τους πλέον οι αντάρτες του ΕΔΕΣ. Ολόκληρη η νύχτα της 19^{ης} προς την 20^η Ιουλίου οι αντάρτες συνέχισαν τις επιδρομές, καταστρέφοντας και λεηλατώντας τα ακινητοποιημένα ιταλικά οχήματα.²⁸⁰

Την επόμενη ημέρα το πρωί ξεκίνησε και πάλι ο αγώνας με νέες επιθέσεις των Ιταλών. Μέχρι το μεσημέρι όμως δεν είχαν πετύχει τίποτε. Τα τμήματα του ΕΔΕΣ αμύνονταν σταθερά στις θέσεις τους. Τις πρώτες όμως απογευματινές ώρες κατέφθασαν νέα οχήματα από το Ανοιξιάτικο, τα οποία μετέφεραν γερμανικές δυνάμεις από Βόνιτσα και Λευκάδα για να βοηθήσουν τους συμμάχους τους. Ένα ισχυρό ιταλογερμανικό απόσπασμα κατάφερε να φτάσει απαρατήρητο στη θέση «Μαύρο Κούτσουρο» στη ράχη του Μακρυνόρους και να βάλλει εναντίον του ταγματάρχη Μπούρου και των λιγιστών ανδρών του. Ένας αντάρτης έπεσε νεκρός, ενώ οι υπόλοιποι υπό τον Μπούρο συμπύχθηκαν προς τα υψώματα μακριά από το πεδίο της μάχης.²⁸¹

Έτσι, πριν οι υπόλοιποι αντιληφθούν το ρήγμα αυτό οι Ιταλοί κατόρθωσαν να διοχετεύσουν κι άλλες δυνάμεις στο σημείο. Από εκεί εξαπέλυσαν πλευρική επίθεση κατά των θέσεων του ΕΔΕΣ στα βόρεια υψώματα. Οι ελληνικές δυνάμεις αναστατώθηκαν, σύντομα όμως κατάφεραν να ανασυνταχθούν και να αντεπιτεθούν απομακρύνοντας την εχθρική δύναμη. Συνεπώς η ιταλογερμανική φάλαγγα δεν κατόρθωσε ούτε την 20^η Ιουλίου να περάσει τη στενωπό και να προχωρήσει βόρεια. Περιορίστηκε στη φρούρηση του προωθημένου τμήματός της και στον βομβαρδισμό του Μακρυνόρους.²⁸²

Στη συνέχεια, εφόσον δεν ήταν γνωστό το πότε θα έληγαν οι επιχειρήσεις, ο Χούτας εξέδωσε διαταγή στους διοικητές των τμημάτων, με την οποία συνιστούσε κάθε δυνατή οικονομία στα πυρομαχικά. Επίσης, με νέα διαταγή ζήτησε να παραμείνουν οι άντρες στις θέσεις τους για ανάπαυλα, ώστε να συνεχίσουν την επομένη. Πριν ξημερώσει η 21η Ιουλίου, βρίσκονταν όλοι στις θέσεις τους. Η μάχη συνεχίστηκε και ο εχθρός, παρά τις απώλειές του, συνέχισε να επιτίθεται με σφοδρότητα. Παρόλα αυτά οι αντάρτες συνέχισαν να αποκρούουν τις επιθέσεις και

²⁸⁰ Χούτας, *ό.π.*, σ. 47.

²⁸¹ Χούτας, *ό.π.*, σ. 48.

²⁸² Χούτας, *ό.π.*, σσ. 48- 49.

για μια ακόμη μέρα εμπόδισαν τη διέλευση του εχθρού από τα στενά του Μακρυνόρους.²⁸³

Όμως την ίδια ημέρα ο Χούτας έλαβε τηλεγράφημα από τη Αρχηγείο της Συμμαχικής Αποστολής πως είχε επιτύχει πλήρως η απόβαση στη Σικελία και επομένως έπρεπε να συμπυκθούν άμεσα στις βάσεις τους οι αντάρτες. Ο Χούτας εξέδωσε διαταγή να λήξουν οι επιχειρήσεις και να αποχωρήσουν τα τμήματα των ανταρτών. Η αποχώρηση έγινε τη νύχτα ως τις πρώτες πρωινές ώρες της 22^{ης} Ιουλίου. Η Brennero μόλις διαπίστωσε ότι η δίοδος ήταν ελεύθερη μετακινήθηκε προς την Άρτα, όπου παρέμεινε ως τις 26 Ιουλίου. Οι εχθρικές δυνάμεις είχαν μεγάλες έμψυχες απώλειες, αλλά και σε πολεμικό υλικό και κυρίως σε οχήματα. Η αποστολή των ελληνικών δυνάμεων είχε ολοκληρωθεί με επιτυχία.²⁸⁴

3.2.6 Η μάχη του Αγγελοκάστρου: ΕΛΑΣ εναντίον Γερμανών (9 Απριλίου 1944)

Την 9^η Απριλίου 1944, μεταξύ των χωριών Σταμνάς και Αγγελοκάστρου τμήματα του ΕΛΑΣ ανατίναξαν την αμαξοστοιχία που κινούταν από το Κρυονέρι προς το Αγρίνιο και μετέφερε πολεμικό υλικό και καύσιμα, συνοδευμένη από Γερμανούς στρατιώτες, προκαλώντας μεγάλες απώλειες στους Γερμανούς.²⁸⁵

Πιο συγκεκριμένα, στις 9 Απριλίου 1944, κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό Σταμνάς (στα βόρεια του Αιτωλικού), στη γραμμή που συνέδεε το Μεσολόγγι με το Αγρίνιο, έχασαν τη ζωή τους πέντε Γερμανοί στρατιώτες και κάποιοι Έλληνες «συνταξιδιώτες» που ο αριθμός τους παραμένει άγνωστος, μετά από επίθεση του ΕΛΑΣ. Πέντε βαγόνια με καύσιμα πήραν φωτιά. Ακολούθησε μάχη σώμα με σώμα και αποκρούστηκε ο ΕΛΑΣ. Σκοτώθηκαν σ' αυτήν δέκα αντάρτες, ενώ άλλοι τριάντα οκτώ έχασαν τη ζωή τους σε άλλη μάχη τρεις ημέρες αργότερα.²⁸⁶

Στη μάχη αυτή του Αγγελοκάστρου συμμετείχαν και άνδρες του ΕΛΑΝ Αστακού και η ανατίναξη έγινε με διαταγή του Κοινού Γενικού Στρατηγείου στο Περούλι

²⁸³ Χούτας, *ό.π.*, σσ. 53- 54.

²⁸⁴ Χούτας, *ό.π.*, σσ. 54- 66.

²⁸⁵ Κακογιάννης, *ό.π.*, σ. 308.

²⁸⁶ Μάγερ, *Αιματοβαμμένο Εντελβάις. Η 1^η Ορεινή Μεραρχία , Το 22^ο ορεινό σώμα στρατού και η εγκληματική τους δράση στην Ελλάδα. 1943-1944*, σ. 223.

Τρικάλων και με διαταγή του Στέφανου Σαράφη και του Αντρέα Τζίμα. Οι απώλειες των Γερμανών σε πολεμικό υλικό ήταν μεγάλες, καθώς το τρένο μετέφερε βενζίνη για τα στούκας του αεροδρομίου στο Αγρίνιο. Οι αντάρτες του ΕΛΑΣ αιχμαλώτισαν επίλεκτους άνδρες των Γερμανών, τους οποίους προώθησαν στο χωριό Δρυμόνα, όπου βρισκόταν το Γενικό Αρχηγείο και στην Αετόπετρα, όπου ήταν ο Σταθμός της πολιτοφυλακής του Δρυμόνα. Τα αντίποινα των παραπάνω γεγονότων από τους Γερμανούς οδήγησαν στις εκτελέσεις της Μ. Παρασκευής, για τις οποίες έχει γίνει λόγος σε προηγούμενο κεφάλαιο.²⁸⁷

3.2.7 Η Μάχη της Αμφιλοχίας: ΕΛΑΣ εναντίον Γερμανών (12^η προς 13^η Ιουλίου 1944)

Όπως έχει ήδη αναφερθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο, το καλοκαίρι του 1944 η κατάσταση στην Ήπειρο και την Αιτωλοακαρνανία είχε μεταστραφεί σχεδόν ολοκληρωτικά, συγκριτικά με την προηγούμενη χρονιά, εξαιτίας κυρίως των ενδοελληνικών συγκρούσεων μεταξύ των δύο μεγαλύτερων αντιστασιακών οργανώσεων, του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ.²⁸⁸ Συγχρόνως, οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ πολλαπλασίασαν τα χτυπήματα εναντίον των Γερμανών, κατά μήκος του δρόμου από το Αγρίνιο προς την Ήπειρο και κυρίως σε όλη τη διαδρομή του Μακρυνόρους. Επιπλέον, όπως περιγράφει ο Γιώργος Παπαλάκης:

«Υστερα από τα συνεχή χτυπήματα του ΕΛΑΣ σε όλη την Ελλάδα το Γερμανικό Επιτελείο ανησύχησε και άρχισε τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις από τις 2/7/1944 έως 22/7/1944 στη βόρεια Πίνδο, Δυτική Μακεδονία, με το 22 Σώμα Στρατού βαριά εξοπλισμένο, δηλαδή στο χώρο που δρούσαν οι VIII και IX Μεραρχίες του ΕΛΑΣ. Ακόμα σε άσχημη κατάσταση βρέθηκαν και τα 15 και 85 Συν/τα της VI Ταξιαρχίας που απειλούνταν με ολοκληρωτική καταστροφή. Το Γενικό Στρατηγείο για την ανακούφιση των πιεζόμενων τμημάτων του και για την κυρίευση πολεμικού υλικού, ανέθεσε στην VIII Μεραρχία να εκπονήσει σχέδιο για

²⁸⁷ Μαραγιάννης, *Το Αγρίνιο. Μια περιδιάβαση στον τόπο. Μια προσέγγιση σε πρόσωπα και γεγονότα*, ό.π., σσ. 463-464.

²⁸⁸ Τζούκας- Φλιτούρης, «Η μάχη της Αμφιλοχίας (1944) από τη σκοπιά της χωροφυλακής. Πολιτικές της συνεργασίας, πρακτικές ενοποίησης του 'εθνικόφρονος' χώρου», σσ. 90-91.

την επίθεση και εξόντωση των Γερμανικών δυνάμεων στο χώρο Ρίβιο – Μοναστηράκι – Κρίκελο – Άρτα με κύριο στόχο την κατάληψη της κωμόπολης Αμφιλοχίας.»²⁸⁹

Έτσι, κατά τη διάρκεια της εκστρατείας των Γερμανών στην Πίνδο, μεταξύ 3 - 22 Ιουλίου 1944, η 8η Μεραρχία του ΕΛΑΣ, εκμεταλλευόμενη την αραίωση της εχθρικής διάταξης στην περιοχή Ηπείρου και Δυτικής Στερεάς, αποφάσισε την άμεση εφαρμογή σχεδίου επιχείρησης για την κατάληψη της Αμφιλοχίας, που είχε εκπονηθεί έπειτα από διαταγή και οδηγίες του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ. Η επιχείρηση ξεκίνησε με ταυτόχρονες επιθετικές ενέργειες κατά της Αμφιλοχίας και των γειτονικών γερμανικών φρουρών Μοναστηρακίου, Ριβίου, Κρικέλου. Το σχέδιο της επιχείρησης εκτελέστηκε με μεγάλη επιτυχία. Ύστερα από σκληρό αγώνα, ο οποίος πήρε τη μορφή οδομαχιών, η αντίσταση του εχθρού κάμφθηκε. Ο ΕΛΑΣ κυριάρχησε στην πόλη, όπου παρέμεινε ένα 24ωρο.²⁹⁰ Η μάχη της Αμφιλοχίας υπήρξε μία από τις μεγαλύτερες και αιματηρότερες μάχες του ΕΛΑΣ σε κατοικημένο χώρο.

Με εντολή, λοιπόν, του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ η VIII Μεραρχία ανέθεσε στη VII Ταξιαρχία την επιχείρηση κατά της Αμφιλοχίας και των οχυρωμένων φυλακίων των Γερμανών στον δρόμο από Αγρίνιο προς Αμφιλοχία και από Αμφιλοχία προς Άρτα. Η Αμφιλοχία αποτελούσε ισχυρό κόμβο γερμανικών δυνάμεων στην περιοχή της Δυτικής Στερεάς και της Ηπείρου. Η επίθεση εναντίον της συγκεντρωμένης αυτής δύναμης είχε στόχο την παρεμπόδιση των γερμανικών δυνάμεων και την ανακούφιση των έντονα πιεζόμενων δυνάμεων της VI Ταξιαρχίας και της IX Μεραρχίας.²⁹¹ Αξίζει να σημειωθεί, ότι στη διάρκεια του πρώτου εξαμήνου του 1943 η περιοχή της Αμφιλοχίας βρισκόταν στα όρια της περιοχής που ήλεγχε ο ΕΔΕΣ, ενώ πιο νότια μονάδες του ΕΛΑΣ είχαν έντονη παρουσία. Παράλληλα, ο ισχυρός και συγκροτημένος σχηματισμός του Χούτα στην περιοχή αναγκάστηκε να καταφύγει στις περιοχές ελέγχου του Ζέρβα μετά από μεγάλη πίεση που δέχτηκε από τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ, κατόπιν της επίθεσής του τον Οκτώβριο του 1943. Έτσι ολόκληρη η περιοχή της Ακαρνανίας πέρασε στον έλεγχο του ΕΛΑΣ,

²⁸⁹ Γιώργος Παπαλάκης «Η δράση του ΕΛΑΣ στη Δ. Στερεά, Η μάχη της Αμφιλοχίας 12-7-1944/13-7-1944», εφημερίδα Ελεύθερος, φ. 976- 981, 1995.

²⁹⁰ <http://thehistoryofgreece.blogspot.gr/2016/07/7.html> (ημερομηνία ανάκτησης 4 Ιανουαρίου 2018).

²⁹¹ Κακογιάννης, *ό.π.*, σ. 338.

με εξαίρεση τις πόλεις και τα μεγάλα χωριά, όπου υπήρχαν γερμανικές φρουρές, σταθμοί της χωροφυλακής και ένοπλες αντικομμουνιστικές ομάδες²⁹²

Οι γερμανικές δυνάμεις διέθεταν φυλάκια και στρατιωτικές δυνάμεις σε όλη τη διαδρομή από Αγρίνιο προς Άρτα. Στην Άρτα υπήρχαν περίπου 400 άνδρες. Στο χωριό Κομπότι, στα νότια της Άρτας, βρισκόταν φυλάκιο με 50 άνδρες και νοτιότερα στο χωριό Μενίδι, στη βόρεια είσοδο της στενωπού του Μακρυνόρους, οι Γερμανοί διέθεταν 100 άνδρες, με δύο πεδινά κανόνια, ενώ στη νότια έξοδο, στο Κρίκελο, υπήρχαν 80 έως 90 άντρες με πλήρη οχύρωση (συρματοπλέγματα, νάρκες, πολυβόλα). Στο φυλάκιο Αράπης, δύο χιλιόμετρα βορειοδυτικά του Κρικέλου, υπήρχαν περίπου 30 Γερμανοί. Μέσα στην Αμφιλοχία βρίσκονταν περίπου 260 Γερμανοί, από αυτούς οι 75 ήταν τοποθετημένοι σε τρία φυλάκια στις εισόδους της πόλης, δηλαδή στους δρόμους από Άρτα, Αγρίνιο και Βόνιτσα. Στο φυλάκιο του Ρίβιου, νοτιότερα της Αμφιλοχίας, υπήρχε δύναμη 80 Γερμανών. Αυτοί προστάτευαν τη γέφυρα του Ρίβιου που βρισκόταν πάνω στο στενό μέρος της Αμβρακίας. Τέλος, στο Μοναστηράκι, νοτιοανατολικά της Βόνιτσας, η γερμανική δύναμη έφτανε τους 180 άντρες.²⁹³

Το 2/39 σύνταγμα και η Ταξιαρχία με διοικητή τον Στάθη Αρέθα και καπετάνιο τον Θωμά (Γιάννη Χατζηπαναγιώτου), αργότερα καπετάνιος ορίστηκε ο Δημήτρης Σούφρας, οργάνωσε και έφερε σε πέρας την επιχείρηση. Το τρίτο τάγμα με επικεφαλής τον Επαμεινώντα ανέλαβε το μεγαλύτερο μέρος της επίθεσης. Σκοπός της επιχείρησης ήταν η εξόντωση της ισχυρής γερμανικής φρουράς, η οποία στρατωνιζόταν σε διάφορα σημεία της πόλης, και συγχρόνως η εξουδετέρωση των φυλακίων και των φρουρών (στο Ρίβιο, λίγα χιλιόμετρα πριν από την Αμφιλοχία προς Αγρίνιο, στο Μοναστηράκι Βόνιτσας και του φυλακίου και της φρουράς στον Αράπη, στο Κρίκελο, στο δρόμο από την Αμφιλοχία προς την Άρτα, στο Μακρυνόρος).²⁹⁴

Τη νύχτα της 12^{ης} προς την 13^η Ιουλίου 1944, όπως ορίστηκε, το 2/39 Ευζώνων και το 24^ο Σύνταγμα Πεζικού της VII Ταξιαρχίας του ΕΛΑΣ, συνεργαζόμενο με τμήματα του εφεδρικού ΕΛΑΣ, με μια έφιππη ομάδα, με τις διμοιρίες καταστροφών και διαβιβάσεων, αλλά και με τη συμμετοχή εθελοντικών μονάδων, επιτέθηκαν στην

²⁹² Τζούκας- Φλιτούρης, «Η μάχη της Αμφιλοχίας (1944) από τη σκοπιά της χωροφυλακής. Πολιτικές της συνεργασίας, πρακτικές ενοποίησης του 'εθνικόφρονος' χώρου», σ. 91.

²⁹³ Μοσχάτος, *ό.π.*, σσ. 40-41.

²⁹⁴ Κακογιάννης, *ό.π.*, σ. 339.

πόλη της Αμφιλοχίας. Την επιχείρηση βοήθησε και το 3/40 Σύνταγμα του ΕΛΑΣ. Σύνθημα-παρασύνθημα της μάχης ήταν η φράση: «φσέκι στους φασίστες» και ώρα έναρξης της μάχης η 24:00, της 12ης προς 13η Ιουλίου 1944.²⁹⁵

Η επίθεση στην Αμφιλοχία συνοδεύτηκε από ταυτόχρονη εξουδετέρωση της γερμανικής φρουράς στο Μοναστηράκι και αυτοκινητοπομπής στη Γέφυρα στο Λουτράκι.²⁹⁶ Στο Ρίβιο οι αντάρτες έφτασαν σε απόσταση είκοσι μέτρων, αλλά λόγω των πυκνών πυρών, κατόρθωσαν μόνο να ακινητοποιήσουν τους Γερμανούς. Οι απώλειές τους ήταν πολύ μεγαλύτερες από αυτές των ανταρτών.²⁹⁷ Οι επιχειρήσεις στο Κρίκελο και στον Αράπη δεν στέφθηκαν με επιτυχία. Με επανειλημμένες επιθέσεις κατόρθωσαν μόνο να εξουδετερώσουν το φυλάκιο Τσούκας και να υποχρεώσουν τους Γερμανούς να περιορίσουν τα πυροβόλα σε οχυρωμένο χώρο όπου δεν μπορούσαν να βάλουν.²⁹⁸ Η μάχη που ξεκίνησε στην πόλη τα μεσάνυχτα συνεχίστηκε ως το απόγευμα της 13^{ης} Ιουλίου. Οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ εκεί εξολόθρευσαν τη γερμανική δύναμη, τους λίγους άνδρες της χωροφυλακής, καθώς και μέλη του ΕΔΕΣ από την πόλη της Αμφιλοχίας.²⁹⁹

Στη μάχη της Αμφιλοχίας απέναντι στις δυνάμεις του ΕΛΑΣ, και εκτός από τους Γερμανούς, βρέθηκαν η Χωροφυλακή, αλλά και στελέχη του ΕΔΕΣ με μεγάλη επιρροή στην περιοχή.³⁰⁰ Ο Γεράσιμος Παπατρέχας σε άρθρο του σημειώνει:

«Ωρα 7 οι δικές μας απώλειες είχαν ανέβει στους 40 νεκρούς και τραυματίες. Δυστυχώς αντιμετωπίζαμε και πυρά ελληνικά! Ναι, ελληνικά! [...] Οι χωροφύλακες παροτρυνόμενοι και φανατιζόμενοι από τον επικεφαλής του ανθυπομοίραρχο Γούρζη, σάρωναν με τα πυρά τους όλη σχεδόν την παραλιακή ζώνη.[...] Ηχούν ακόμα στα αφτιά μου οι συνεχείς εκκλήσεις του τηλεβόα: «Χωροφύλακες, μη μας χτυπάτε! Είστε

²⁹⁵ Θέμης Μοσχάτος, *Η μάχη της Αμφιλοχίας*, Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1986, σσ. 46-48.

²⁹⁶ Τζούκας- Φλιτούρης, «Η μάχη της Αμφιλοχίας (1944) από τη σκοπιά της χωροφυλακής. Πολιτικές της συνεργασίας, πρακτικές ενοποίησης του 'εθνικόφρονος' χώρου», σ. 93.

²⁹⁷ Γιώργος Παπαλάκης «Η δράση του ΕΛΑΣ στη Δ. Στερεά, Η μάχη της Αμφιλοχίας 12-7-1944/13-7-1944», φ. 976- 981.

²⁹⁸ Κακογιάννης, *ό.π.*, σ. 348.

²⁹⁹ Τζούκας- Φλιτούρης, «Η μάχη της Αμφιλοχίας (1944) από τη σκοπιά της χωροφυλακής. Πολιτικές της συνεργασίας, πρακτικές ενοποίησης του 'εθνικόφρονος' χώρου», σ. 93.

³⁰⁰ Τζούκας- Φλιτούρης, «Η μάχη της Αμφιλοχίας (1944) από τη σκοπιά της χωροφυλακής. Πολιτικές της συνεργασίας, πρακτικές ενοποίησης του 'εθνικόφρονος' χώρου», σ. 90.

κι σείς Έλληνες! Ήρθαμε για τους Γερμανούς, μη μας χτυπάτε! Θυμούμαι όμως και την, χωρίς υπερβολή, ανατριχιαστική απάντηση: «Κατσικοκλέφτες θα σας πιάσουμε! Έχουμε ένταλμα για όλους σας!»³⁰¹

Στο τέλος των επιχειρήσεων και στα τέσσερα μέτωπα τις μάχης (στην πόλη, στο Ρίβιο, στο Κρίκελο- Αράπη και στο Μοναστηράκι οι απώλειες ήταν σημαντικές και για τις δύο πλευρές, κυρίως όμως για τους Γερμανούς.³⁰² Οι Γερμανοί είχαν απώλειες περίπου 400 με 450 νεκρούς, γύρω στους 60 τραυματίες και 37 αιχμαλώτους. Ο ΕΛΑΣ έχασε γύρω στους 80 με 85 αντάρτες και είχε περίπου τον ίδιο αριθμό σε τραυματίες. Ο ΕΛΑΣ αποκόμισε πλούσια λάφυρα.³⁰³ Κατά τη διάρκεια της επιχείρησης του ΕΛΑΣ στην Αμφιλοχία, σε παράλληλη επιχείρηση, πλοιάρια του ΕΛΑΝ συνέλαβαν ένα γερμανικό πλοιάριο φορτωμένο με 5.000 νάρκες ξηράς που κατευθυνόταν προς την Αμφιλοχία.³⁰⁴

Η μάχη της Αμφιλοχίας ήταν η τελευταία μεγάλη μάχη στην περιοχή. Κιόλας από την επομένη της μάχης κι ιδιαίτερα από τον Αύγουστο του 1944 άρχισε η αντίστροφη μέτρηση για την παραμονή των γερμανικών στρατευμάτων στην Ελλάδα.³⁰⁵

3.2.8 Η Μάχη του Δοκιμίου: ΕΛΑΣ εναντίον του Τάγματος Ασφαλείας Αγρινίου (12 Σεπτεμβρίου 1944)

Στις 12 Σεπτεμβρίου 1944 τμήμα του 36^{ου} Συντάγματος του ΕΛΑΣ επιτέθηκε εναντίον τμήματος του Τάγματος Ασφαλείας Αγρινίου στην περιοχή του Δοκιμίου. Ο αριθμός των ανταρτών ανερχόταν περίπου στους 300 άντρες, ενώ των Ταγματασφαλιτών σε 65 με 70 άντρες με επικεφαλής τον υπολοχαγό Γρηγόρη Παπούτση. Η μάχη διήρκησε όλη τη νύχτα και το Τάγμα υποχώρησε προς το Αγρίνιο περίπου στις 5 το πρωί. Στη μάχη αυτή έχασαν τη ζωή τους οι εφεδροελασίτες Γ.

³⁰¹ Κακογιάννης, *ό.π.*, σσ. 345-346.

³⁰² Οι αριθμοί βέβαια των απωλειών και για τις δύο πλευρές δίνονται με επιφύλαξη, καθώς οι πηγές διαφέρουν μεταξύ τους και σύμφωνα με τον Κακογιάννη μέρος του αρχείου του ΕΛΑΣ χάθηκε ή υπέστη μετέπειτα παρεμβάσεις.

³⁰³ Κακογιάννης, *ό.π.*, σ. 386.

³⁰⁴ <http://thehistoryofgreece.blogspot.gr/2016/07/7.html> (ημερομηνία ανάκτησης 4 Ιανουαρίου 2018).

³⁰⁵ Σκιαδάς, *ό.π.*, σσ. 293-301.

Κλιάφας, Σ. Λαζαρίνης και ένας αντάρτης αγνώστων στοιχείων και οι Ταγματاسφαλίτες Γ. Αρμυράς και Γ. Ζαρκάδας.³⁰⁶

3.3 Η αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων από το Αγρίνιο

Από τις αρχές Σεπτεμβρίου 1944 είχε αρχίσει βαθμιαία η αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων από τη Δυτική Στερεά. Οι Γερμανοί έχαναν τον πόλεμο και οι μονάδες τους ξεκίνησαν την σύμπτυξή τους προς το βορρά. Ενόψει της αποχώρησής τους, για να καλύψουν τα νώτα τους, οι τοπικές γερμανικές διοικήσεις είχαν έρθει σε συνεννόηση με τις δυνάμεις των Ταγμάτων Ασφαλείας, στην Αιτωλοακαρνανία στις πόλεις του Αγρινίου και της Ναυπάκτου, καθώς και στην Πάτρα, οι οποίες έμελλαν να διαδραματίσουν τον ρόλο οπισθοφυλακής.³⁰⁷

Ύστερα από τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις που διενήργησαν οι Γερμανοί, στις αρχές του Αυγούστου 1944, ξεκίνησαν τη σύμπτυξή τους και την αποχώρησή τους από το Αγρίνιο προς την Αμφιλοχία και την Άρτα. Στην πόλη άφησαν το Τάγμα Ασφαλείας, που προηγουμένως είχαν εφοδιάσει με επαρκή οπλισμό, πυρομαχικά και τρόφιμα για πολυήμερη άμυνα. Το Τάγμα είχε οχυρωθεί σε διάφορα σημεία της πόλης. Κέντρα αντίστασής του ήταν οι καπναποθήκες Παναγώπουλου, Παπαστράτου, Παπαπέτρου και ξενοδοχεία της πόλης (Εμπορικό, Εθνικό, Αθήναι και Μεγάλη Βρετανία).³⁰⁸ Επίσης, είχαν οχυρώσει τον σιδηροδρομικό σταθμό, δίπλα στις αποθήκες Παπαπέτρου.³⁰⁹

Στις 12 Σεπτεμβρίου η περιοχή γύρω από το Αγρίνιο ήταν περικυκλωμένη από δυνάμεις του ΕΛΑΣ, εν αναμονή της εισόδου τους στην πόλη. Η διάταξη των δυνάμεων βόρεια ξεκινούσε από τον Άγιο Κωνσταντίνο κι έφτανε δυτικά προς το χωριό Δοκίμι. Βορειοανατολικά η διάταξη άρχιζε από τις παρυφές της Βελάουστας κι έφτανε ανατολικά κοντά στο χωριό Αβόρανη. Νοτιοανατολικά καλυπτόταν ο δρόμος

³⁰⁶ Μαραγιάννης, *Το Αγρίνιο., Μια περιδιάβαση στον τόπο Μια προσέγγιση σε πρόσωπα και γεγονότα*, ό.π., σ. 459.

³⁰⁷ Κακογιάννης, ό.π, σσ. 417-421.

³⁰⁸ Κακογιάννης, ό.π, σσ. 417-421.

³⁰⁹ Θόδωρος Καλλίνος, *Η απελευθέρωση του Αγρινίου, 14 Σεπτέμβρη 1944*, Εκδόσεις Δήμου Αγρινίου, Αγρίνιο 1985, σ. 12.

Αγρινίου-Θέρμου. Στη νότια πλευρά υπήρχαν τμήματα στο δρόμο Αγρινίου-Μεσολογγίου και τέλος νοτιοδυτικά ελεγχόταν η σιδηροδρομική γραμμή.³¹⁰

Μπροστά στον κίνδυνο μιας σφοδρής σύγκρουσης εντός της πόλης ο Αρχιμανδρίτης Αποστόλης Φαφούτης, ο Αριστείδης Παρθένης και ο Ιωάννης Παπαθανασίου (απόστρατος στρατηγός) έκαναν έκκληση για την παράδοση του Αγρινίου. Η απάντηση του ΕΛΑΣ ήταν πως, αν οι Ταγματασφαλίτες δεν παραδίνονταν και δεν παρέδιδαν τον οπλισμό τους, θα καταλάμβαναν δια εφόρου την πόλη. Ύστερα από πολλές διαβουλεύσεις αποφασίστηκε συνάντηση των αντιπροσώπων του ΕΛΑΣ Θεόδωρο Καλλίνο (Αρμάμπεη, καπετάνιο της XIII μεραρχίας) και Θανάση Χατζή (γραμματέα του ΕΑΜ Δυτικής Στερεάς) με τον επικεφαλής του Τάγματος Ασφαλείας, Τολιόπουλο. Για λόγους ασφαλείας καθορίστηκε και το δρομολόγιο που θα ακολουθούσαν οι αντιπρόσωποι του ΕΛΑΣ για την είσοδό τους στην πόλη: Οδοί Παπαστράτου-Μπαϊμπά-Κεντρική Πλατεία.³¹¹

Το απόγευμα της 13^{ης} Σεπτεμβρίου εμφανίστηκε στην οδό Καρπενησίου το αυτοκίνητο με τους εκπροσώπους του ΕΛΑΣ. Εκατέρωθεν στους μασπιέδες του αυτοκινήτου στηρίζονταν δύο αντάρτες που αποτελούσαν την ομάδα ασφαλείας. Το αυτοκίνητο σταμάτησε μπροστά στο σπίτι του Σκαλίγκου (στην κεντρική πλατεία του Αγρινίου), εκεί όπου θα γίνονταν οι τελικές διαπραγματεύσεις για την παράδοση-απελευθέρωση της πόλης του Αγρινίου. Στο σπίτι βρίσκονταν ήδη ο Τολιόπουλος με τον υπασπιστή του Γεωργόπουλο, ο Πέτρος Κλάδος, ο Σπύρος Καββαδίας, ο Παπαποστόλης Φαφούτης, ο Φώτης Καρασούλος, ο Λέων Ξυνόπουλος, ο Αριστείδης Παρθένης, ο κατοχικός δήμαρχος Μιλτιάδης Τζάνης, ο ειρηνοδίκης Πολυμερίδης, ο αντιδήμαρχος δικηγόρος Νίκος Καρμανίδης, ο καπνέμπορος Ιωάννης Ροντήρης, ο διοικητής της Χωροφυλακής Γεώργιος Τζωρτζάκης και οι αξιωματικοί του Τάγματος Ασφαλείας Αριστείδης Αρσένης, Παυλής και Σταματίου.³¹²

Πρώτος πήρε το λόγο ο Θόδωρος Καλλίνος, λέγοντας πως ο ΕΛΑΣ διέθετε αρκετές δυνάμεις για να εισέλθει στην πόλη και πως, αν την παρέδιδαν οι άντρες του Τάγματος Ασφαλείας χωρίς αντίσταση μαζί με όλο τον οπλισμό και τα εφόδιά τους, τότε η κατάσταση θα εξελισσόταν ομαλά. Συνέχισε, λέγοντας πως σε περίπτωση

³¹⁰ Κακογιάννης, *ό.π.*, σσ. 420-421.

³¹¹ Δημήτριος Μπαλωμένος, *Το ημερολόγιο ενός αγωνιστή*, Αυτοέκδοση, Αγρίνιο 2011, σ. 167.

³¹² Μπαλωμένος, *ό.π.*, σσ.168-170.

σύγκρουσης θα έφεραν εκείνοι την ευθύνη για όσα θα συνέβαιναν στον άμαχο πληθυσμό, για τις καταστροφές και για τυχόν αντεκδικήσεις από συγγενείς των θυμάτων. Ο Τολιόπουλος, αφού συνεννοήθηκε με τους υπασπιστές του, απάντησε πως δέχονταν τους όρους αρκεί να τηρούνταν οι υποσχέσεις. Ο Καλλίνος ανέλαβε την ευθύνη και εγγυήθηκε για την τήρηση των δεσμεύσεών του. Ο Χατζής από την πλευρά του ζήτησε να αφεθούν ελεύθεροι οι κρατούμενοι. Ο Καλλίνος στη συνέχεια διατύπωσε τους όρους της συμφωνίας: οι αντάρτες θα έμπαιναν στο Αγρίνιο το πρωί της 14^{ης} Σεπτεμβρίου 1944 από την ανατολική πλευρά, στη διασταύρωση των δρόμων Καμαρούλας και Νέας Αβόρανης. Ο οπλισμός και τα πολεμοφόδια του Τάγματος θα συγκεντρώνονταν σε αποθήκες και να παραδίδονταν στον ΕΛΑΣ.³¹³

Κατόπιν, κατά τις πρώτες βραδινές ώρες, άλλοι αντιπρόσωποι του ΕΛΑΣ και μια δύναμη ανταρτών που είχε εισέλθει στην πόλη κατευθύνθηκαν στο ξενοδοχείο Ήλιον Παλλάς, όπου είχαν ήδη συγκεντρωθεί τα μέλη της Επιτροπής, Καλλίνος και Χατζής, και ο Τολιόπουλος μαζί με τον διοικητή της Χωροφυλακής Τζωρτζάκη. Εκεί, όταν ολοκληρώθηκαν οι διαπραγματεύσεις, υπογράφηκε το «Πρωτόκολλο Παράδοσης» της πόλης του Αγρινίου στον ΕΛΑΣ και ένα δεύτερο Πρωτόκολλο «Λεπτομερειών, βάσει του υπογραφέντος Βασιικού Πρωτοκόλλου».³¹⁴ Η 14^η Σεπτεμβρίου 1944 βρήκε το Αγρίνιο ελεύθερο.³¹⁵

³¹³ Μπαλωμένος, *ό.π.*, σσ.170-171.

³¹⁴ «Πρωτόκολλο αναίμακτης Παράδοσης της πόλης του Αγρινίου από τους υπεύθυνους του Τάγματος Ασφαλείας στον ΕΛΑΣ.», βλ. Μπαλωμένος, *ό.π.* και Παράρτημα εικ. 13, 14.

³¹⁵ Κακογιάννης, *ό.π.*, σσ. 430-435.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΜΝΗΜΗ

4.1 Το θεωρητικό πλαίσιο

Όλα τα γεγονότα της κατοχικής περιόδου που μελετήθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια έχουν περάσει στη συλλογική μνήμη της πόλης και αποτελούν ένα σημαντικό κομμάτι της τοπικής ιστορίας της. Οι τόποι αναφοράς, η διερεύνηση της βιωμένης εμπειρίας και της μνήμης της περιόδου 1941 – 1944 και των συγκροτούμενων πολιτισμικών και τοπικών ταυτοτήτων, επικεντρωμένα στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας και ειδικότερα στην πόλη του Αγρινίου παρουσιάζονται μέσα από το πρίσμα του παρόντος. Παράλληλα, παρατίθεται μια θεωρητική ανάλυση των όρων Συλλογική Μνήμη, Συλλογική Ταυτότητα, Πολιτισμική Μνήμη, Τραυματική και Διαιρεμένη Μνήμη και Λήθη. Η μνήμη και η διαχείρισή της από τους κατοίκους της πόλης αναλύονται παρακάτω και στη συνέχεια στο επόμενο κεφάλαιο μελετάται ο τρόπος με τον οποίο όλα αυτά μπορούν να αποτελέσουν μέρος της εκπαιδευτικής διαδικασίας σε μια σχολική τάξη για να είναι δυνατό να τα διαχειριστεί η νέα γενιά.

4.1.1 Ατομική, Συλλογική Μνήμη και Συλλογική Ταυτότητα

Η μνήμη αποτελεί εργαλείο και πεδίο έρευνας, μέσον δηλαδή, και στόχο μελέτης μιας κοινωνίας. Ακόμη και η ατομική μνήμη δεν είναι απλώς μια μνήμη προσωπική. Οι μνήμες που συγκροτούν την ταυτότητα του καθενός και παρέχουν ένα πλαίσιο για τη σκέψη και τη δράση του δεν είναι μονάχα δικές του· τις έχει μάθει, τις έχει δανειστεί και τις έχει, κατά κάποιον τρόπο, κληρονομήσει μέσα από την οικογένεια, τις κοινότητες και τις πολιτισμικές παραδόσεις.³¹⁶

Η ιστορία αποτελεί προϊόν και πηγή κοινωνικής μνήμης. Η προσπάθεια να οριστεί ο ρόλος της κοινωνικής μνήμης αναφορικά με την ανάπλαση του παρελθόντος και την κατανόησή του συνιστά μια επίπονη ενασχόληση, παρόμοια με τη ματαιοπονία

³¹⁶ Κ. Θεολόγος, «Η Αξία της Μνήμης για μια Κοινωνία», *Intellectum*, 3 (2007), 54.

να αποδώσει κάποιος μια μορφή, χρησιμοποιώντας υδράργυρο.³¹⁷ Η έννοια μνήμη κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες έχει πολλαπλασιαστεί στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών, γεγονός που έχει χαρακτηριστεί ως «έκρηξη μνήμης». Υπάρχει μία πληθώρα θεματικών σχετικά με τη μελέτη της: μνήμη και ταυτότητα, ιστορική μνήμη, έμφυλη, ενσωματωμένη, κοινωνική και συλλογική μνήμη.³¹⁸

Ο Halbwachs εισήγαγε στη μελέτη της μνήμης τον όρο «συλλογική μνήμη».³¹⁹ Για τον ίδιο τα άτομα είναι αυτά που θυμούνται, ως μέλη μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας.³²⁰ Η ομάδα αυτή πρέπει να είναι οριοθετημένη στον χώρο και στον χρόνο. Η μνήμη των ανθρώπων εξαρτάται από τα «κοινωνικά πλαίσια» στα οποία εντάσσονται (οικογένεια, κοινωνική ομάδα, επάγγελμα). Με αυτόν τον τρόπο κατά τον Halbwachs προκύπτει η συλλογική τους μνήμη. Η συλλογική μνήμη αποτελεί μία «κατασκευή» του παρελθόντος «υπό το φως του παρόντος». Σύμφωνα με την άποψη αυτή, οι συλλογικές αναπαραστάσεις που προκύπτουν από τη μνήμη των ατόμων μιας κοινωνίας δεν συνιστούν μία αντικειμενική πραγματικότητα του παρελθόντος.³²¹

Στο πλαίσιο αυτό, γίνεται λόγος για υποκειμενικότητα της ιστορίας που προκύπτει από τη μελέτη της συλλογικής μνήμης μιας κοινωνίας. Βέβαια, η συλλογική μνήμη πραγματώνεται μέσα από την εξατομικευμένη μνήμη του κάθε υποκειμένου, όντας το τελευταίο στο ειδικό κοινό πλαίσιο που προαναφέρθηκε, δηλαδή ενταγμένο σε κάποια ομάδα. Η μνήμη από την άλλη πλευρά δεν λειτουργεί ως μηχανική αποθήκευση του παρελθόντος, αλλά αναπλάθεται από το παρόν, επομένως η μνήμη κατασκευάζεται από τη σκοπιά του παρόντος. Το πώς και τί θυμόμαστε, επηρεάζεται πάντα από τον κοινωνικό μας περίγυρο. Μέσα από τη μεταφορά της μνήμης μας καθώς και του τρόπου με τον οποίο θυμόμαστε, ερχόμαστε σε επικοινωνία με άλλα άτομα και δημιουργούμε μια περιοχή του «Κοινού», του «Συλλογικού». Έτσι, όσο περισσότερο αυξάνουν οι προσωπικές καταθέσεις, τόσο περισσότερο επηρεάζεται η

³¹⁷ Θεολόγος, «Η Αξία της Μνήμης για μια Κοινωνία», 54.

³¹⁸ Οδυσσέας Τσιντσιράκος, «Η έννοια «Μνήμη» και η «Συλλογική» μνήμη», 2011 στο http://melivoiaanthropology.blogspot.com/2013/01/blog-post_2842.html. (ημερομηνία ανάκτησης 25 Αυγούστου 2018)

³¹⁹ Maurice Halbwachs, *Η συλλογική μνήμη*, μετάφρ. Πλυτά Τίνα, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2013, σ. 23.

³²⁰ Halbwachs, *ό.π.*, σ. 73.

³²¹ Halbwachs, *ό.π.*, σσ. 27-37.

συλλογική μνήμη.³²² Τα δεδομένα της παρούσας έρευνας, εκτός από τη βιβλιογραφία, αντλούνται και από καταγραμμένες ιστορίες ζωής και από προφορικές μαρτυρίες ανδρών και γυναικών που βίωσαν την εμπειρία του πολέμου, της Κατοχής και της Αντίστασης.

Συνεπώς, οι προσωπικές μαρτυρίες αποτελούν χωρίς αμφιβολία κομμάτι της συλλογικής μνήμης και, καθώς αυτή διέρχεται συνεχώς μέσα από διεργασίες συλλογικότητας και κοινωνικοποίησης, έτσι και το καθένα από τα μέλη-υποκείμενα συμμετέχει σε αυτές. Η κοινωνικοποίηση των ατόμων συμβάλλει σχεδόν καταλυτικά στο να κατανοήσουμε πόσο σχετική είναι τελικά η ερμηνεία της υποκειμενικότητας του ατόμου και της μνήμης μέσα από την κατάθεση της γραπτής μαρτυρίας, όταν και τα δύο ανιχνεύονται και ερμηνεύονται αυτόνομα και ανεξάρτητα από τη συλλογική μνήμη και χωρίς τη χρονική αντανάκλαση στο παρόν.³²³

Έτσι, λοιπόν, μέσα από την εργασία αυτή επιχειρείται να παρουσιαστεί, στο βαθμό που είναι δυνατό, πως οι μνήμες της κατοχικής περιόδου έχουν εξελιχθεί, πως έχουν περάσει από τους παλιότερους στους νεότερους και τα «αποτυπώματα» που έχουν αφήσει οι ατομικές μνήμες αυτών που έζησαν τα γεγονότα στη συλλογική μνήμη της πόλης.

Αντίστοιχα και η έννοια της ταυτότητας είναι πολυδιάστατη. Χρησιμοποιείται στην ανάλυση πολλών και ανόμοιων αντικειμένων, από το να αναλυθεί η δόμηση της προσωπικότητας του παιδιού έως το να δοθούν ερμηνείες της σύγκρουσης ανάμεσα σε λαούς. Με άλλα λόγια, εκφάνσεις της ταυτότητας παραπέμπουν στο άτομο, την ομάδα ή την κοινωνία. Δεν είναι βέβαια ανεξάρτητες και διαχωρισμένες οι διεργασίες που επιτελούνται στο επίπεδο του ατόμου από αυτές που επιτελούνται στο επίπεδο της ομάδας και της κοινωνίας. Οι υπαγωγές των ατόμων στις διάφορες κοινωνικές ομάδες επηρεάζονται από τις διομαδικές σχέσεις και τα προσωπικά χαρακτηριστικά. Η εικόνα που έχουμε για τον εαυτό μας, οι συλλογικές ή οι πολιτικές μας ταυτότητες είναι αντικείμενο επεξεργασίας τόσο από το ίδιο το άτομο όσο και από τις ομάδες και τις ιδεολογίες τους. Ο Erikson, από τους πρώτους θεωρητικούς σε θέματα ταυτότητας τη δεκαετία '50-'60, υπογραμμίζει ότι η «ταυτοτική» διεργασία συντελείται

³²² Halbwachs, *ό.π.*, σσ. 27-37.

³²³ Θωμάς Κυριάκης «Μεθοδολογικά ζητήματα» Κωνσταντίνα Μπάδα - Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2010, σ. 328.

ταυτόχρονα στην καρδιά του ατόμου και στην καρδιά της κουλτούρας της κοινότητας όπου ανήκει.³²⁴ Οι σύγχρονοι επιστήμονες, κοινωνιολόγοι, ψυχολόγοι, φιλόσοφοι έχουν γράψει χιλιάδες σελίδες για να εξηγήσουν τη διαδικασία συγκρότησης του εγώ, της ταυτότητάς μας, ατομικής και συλλογικής.

Μια συλλογική ταυτότητα, όπως η εθνική ή η ταξική ταυτότητα, είναι η συνισταμένη ενός πλήθους ατομικών ταυτοτήτων. Κάθε μέλος ενός συνόλου, εθνικού ή ταξικού ή άλλου, έχει την δική του ιδέα για το περιεχόμενο της ταυτότητας αυτής και τον δικό του ιδεολογικό τρόπο να την αντιλαμβάνεται. Η συλλογική ταυτότητα είναι η συνισταμένη αυτών των ιδεών και αντιλήψεων του κάθε ξεχωριστού μέλους του συνόλου. Στην έννοια της ταυτότητας ενυπάρχει κάτι το παράδοξο: υπονοείται το ίδιο, το ταυτόσημο και παράλληλα το ακριβώς αντίθετο, δηλαδή το ξεχωριστό, το μοναδικό.³²⁵

Ο εαυτός οικοδομείται σε σχέση με το περιβάλλον και τους άλλους. Η ταυτότητα κατασκευάζεται στο πλαίσιο των ομάδων, μικρών ή μεγαλύτερων, θεσμισμένων ή αυθόρμητων. Η ομάδα λειτουργεί ως προνομιακός καταλύτης για τις προσωπικές ταυτίσεις. Κοινωνικοποιεί το άτομο, το οποίο παράλληλα ταυτίζεται μαζί της. Πρόκειται, όπως υποστηρίζει ο Lipiansky, για μια συνολική δυναμική διεργασία όπου τα διαφορετικά στοιχεία ατόμου και συνόλου αλληλοδιαπλέκονται στη συμπληρωματικότητά τους ή στην αντιπαράθεσή τους.³²⁶

Στο επίπεδο της δόμησης της ταυτότητας του υποκειμένου, όπου το όμοιο συνδιαλέγεται με το διαφορετικό, έτσι και στο επίπεδο του σχολείου χρειάζεται η παράλληλη κίνηση ενσωμάτωσης των διαφορετικών μαθητών, με ταυτόχρονη την αναγνώριση του δικαιώματος στη διαφορά και στη διατήρηση των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων.³²⁷

³²⁴ Θάλεια Δραγώνα, *Κλειδιά και Αντικλειδιά*, Εκδόσεις ΥΠΕΠΘ Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2007, σ. 20.

³²⁵ «Συλλογική ταυτότητα και πολιτική χρήση». <https://anarmodios.wordpress.com/2014/09/28/1-586/> (ημερομηνία ανάκτησης 28 Αυγούστου 2018).

³²⁶ Δραγώνα, *ό.π.*, σσ. 23-25.

³²⁷ Δραγώνα, *ό.π.*, σ.31.

4.1.2 Πολιτισμική Μνήμη

Η μνήμη μπορεί ακόμη να γίνει κατανοητή ως ένα πολιτισμικό φαινόμενο και η «πολιτισμική μνημόνευση» είναι μια διαδικασία που λαμβάνει χώρα στο παρόν μέσα από τις διαρκείς αναδιαπραγματεύσεις του παρελθόντος. Έτσι, η μνημονική διαδικασία μέσω της πολιτισμικής μνήμης συνδέει το παρόν με το παρελθόν και το μέλλον και εμπλέκει σε αυτή τη διαδικασία τα υποκείμενα και τις μνημονικές κοινότητες. Σύμφωνα με τον Jan Assmann, ενώ η επικοινωνιακή μνήμη έχει βιωσιμότητα ογδόντα με εκατό χρόνια –μιας και κυρίως αφορά την άμεσα μεταδιδόμενη, βιωμένη εμπειρία–, η πολιτισμική μνήμη περιλαμβάνει κείμενα, τελετές, έθιμα, μνημεία, εικόνες, τα οποία αποτελούν διαύλους μετάδοσης των συλλογικών μνημών και της συλλογικής ταυτότητας. Η μνήμη δεν αποτελεί ένα κλειστό σύστημα, αλλά διασταυρώνεται, επαναπροσδιορίζεται, δυναμώνει μέσω της αλληλόδρασης με άλλες μνήμες στο κοινωνικό περιβάλλον, αλλά και με τη δυναμική της λήθης.³²⁸

Οι μελέτες των Aleida και Jan Assmann³²⁹ επαναπροσδιόρισαν και τον όρο «συλλογική μνήμη». Έτσι σηματοδότησαν μια στροφή στις μνημονικές σπουδές και απόκλιση από τις γνωστές έννοιες της συλλογικής και κοινωνικής μνήμης. Ο όρος «πολιτισμική μνήμη» προϋποθέτει μια σύνθετη και ετερογενή διαδικασία διαμεσολάβησης των μνημών: εκδηλώνεται από την επικοινωνία των ατόμων και προϋποθέτει αναστοχασμό. Η πολιτισμική μνήμη δομείται και αναδομείται μέσα από δημόσιες δράσεις μνήμης (public acts of remembrance) που δε θα μπορούσαν να υπάρξουν χωρίς τους μνημονικούς τόπους. Ενώ ο Halbwachs περιορίζει τη μεταφορά της συλλογικής μνήμης από γενιά σε γενιά, οι Assmann με την πολιτισμική μνήμη διευρύνουν το πλαίσιο με κεντρικό σημείο τον τόπο μνήμης και τον διαμεσολαβητικό του ρόλο στη μακρά διάρκεια.³³⁰

Η βασική διαδικασία παραγωγής της πολιτισμικής μνήμης είναι οι μνημονικές πρακτικές (memorial practices) μέσα από τις οποίες παράγονται οι μοιραζόμενες

³²⁸ Άννα Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της Λήθης: Ίχνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2014, σ. 91.

³²⁹ Οι πρώτοι που έκαναν λόγο για την «πολιτισμική μνήμη» είναι οι Aleida και ο Jan Assmann και τη σκιαγράφησαν ως τελετουργίες και αντικείμενα στα οποία εκδηλώνονται ορισμένες στρατηγικές με κάποια συγκεκριμένη διάρκεια.

³³⁰ Δρουμπούκη, *ό.π.*, σσ. 91- 92.

μνήμες. Πρόκειται για μια ζωντανή σχέση με το παρελθόν που επαναδραστηριοποιεί την ιστορία και έρχεται σε αντίθεση με την «αρχαιακή μνήμη» (archival memory) που λειτουργεί σαν αποθετήριο μνημών, προορισμένων να μείνουν άθικτες και ανενεργές. Αντίθετα η πολιτισμική μνήμη μοιάζει με τη λειτουργική μνήμη (working memory) που προϋποθέτει τις επιτελέσεις της μνήμης και την ενεργοποίησή της μέσα από διάφορες μορφές μνημονικών πρακτικών. Βασικό ρόλο στη διαδικασία παραγωγής της πολιτισμικής μνήμης κατέχει ο τόπος μνήμης, ο οποίος αποτελεί το συμβολικό πεδίο επιτέλεσης της μνήμης, καθώς σωματοποιεί τις μνήμες και τις πρακτικές των μνημονικών κοινοτήτων.³³¹

Επίσης, οι αναπαραστάσεις αποτελούν βασικό χαρακτηριστικό της πολιτισμικής μνήμης. Η πολιτισμική μνήμη βρίσκεται ανάμεσα στην «αρχαιακή» και τη «λειτουργική» μνήμη, ανάμεσα στη μνήμη και τη λήθη. Η Aleida Assmann αναφέρει εύστοχα ότι «είμαστε όσα θυμόμαστε και όσα ξεχνάμε». Η πολιτισμική μνήμη, σύμφωνα με τους Assmann, λοιπόν, διαμορφώνεται με τον καιρό και όταν η ζωντανή μνήμη δεν υπάρχει πια.³³²

Όπως περιγράφει και η Κωνσταντίνα Μπάδα σε σχετικό της άρθρο, η μνήμη της Κατοχής, της Αντίστασης -και έμμεσα του εμφυλίου- αποτελούν τα κατεξοχήν επαναλαμβανόμενα και κοινά μνημονικά στοιχεία, τα οποία μετατρέπονται σε πεδία δράσης που συμμετέχουν στη διαδικασία συγκρότησης των ταυτοτήτων των υποκειμένων, γυναικείων και ανδρικών, πάντα σε σχέση με την κοινωνική, την πολιτική και ευρύτερη πολιτισμική τους ταυτότητα. Βέβαια η χωρική αναφορά αποτελεί το συστατικό και απαραίτητο στοιχείο της οργάνωσης της μνήμης στις ιστορίες ζωής, η διάσταση του χώρου που εμφανίζεται ως μια κοινωνική διαδικασία στη συγκρότηση των κοινωνικών πολιτισμικών ταυτοτήτων και συνιστά τον ορατό δεσμό του παρόντος με το παρελθόν.³³³

Το αστικό τοπίο του Αγρινίου επανέρχεται με έμφαση στις αφηγήσεις. Τα καπνοχώραφα, οι καπναποθήκες που μετατράπηκαν σε τόπους εγκλεισμού, φυλακής

³³¹ Δρουμπούκη, *ό.π.*, σ. 92.

³³² Δρουμπούκη *ό.π.*, σσ. 92- 93.

³³³ Κωνσταντίνα Μπάδα, «Η μνήμη της δεκαετίας 1940 – 1950 στη διαδικασία συγκρότησης παροντικών πολιτισμικών ταυτοτήτων», στο https://www.eens.org/EENS_congresses/2010/Bada.pdf (ημερομηνία ανάκτησης 10 Σεπτεμβρίου 2019).

και βασανιστηριών³³⁴, οι σιδηροδρομικές γραμμές, οι πλατείες, το πάρκο, η Αγία Τριάδα ως χώρος συνδεδεμένος με τη φυλακή και τις μαζικές εκτελέσεις, τα Παπαστράτεια Εκπαιδευτήρια, η οδός Παπαστράτου ως ο κεντρικός άξονας της πόλης, ή οι συμβολές οδών, τα επώνυμα καταστήματα, τα καφενεία της πόλης, όλα οριοθετούν γεγονότα, πλαισιώνουν αναφορές, γίνονται χωροθέτες της μνήμης και συνθέτουν το σκηνικό για την περιγραφή γεγονότων που συντάραξαν την κοινωνία της πόλης ή καταγράφηκαν ως σημαντικές προσωπικές εμπειρίες.³³⁵

Προσεκτικότερη ανάλυση του υλικού αποκαλύπτει ότι η ανεπίσημη συλλογική-κοινωνική μνήμη της πόλης προσδιορίζεται πολύ βαθιά από συγκεκριμένα γεγονότα που έλαβαν χώρα στο Αγρίνιο και στη γύρω περιοχή κατά το τελευταίο έτος της γερμανικής κατοχής (1944), όπως η μαζική εκτέλεση των 120 (Μεγάλη Παρασκευή) τον Απρίλιο του '44, ο απαγχονισμός των τριών από αυτούς στην κεντρική πλατεία της πόλης και η εκτέλεση της Μαρίας Δημάδη λίγο πριν την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων στις 31 Αυγούστου 1944. Για τα γεγονότα αυτά η μνήμη άμεσα ή έμμεσα εμπλέκει την συνεργασία κάποιων με τους Γερμανούς και τη δράση των Ταγμάτων Ασφαλείας. Στην ατομική-συλλογική μνήμη αυτοί οι θάνατοι παίρνουν τον χαρακτήρα και το νόημα της αντίστασης και της θυσίας (ειδικότερα στις ιστορίες ζωής των γυναικών) και υπό αυτήν τη νοηματοδότηση μετατρέπονται σε πεδία δράσης που συμμετέχουν στη συγκρότηση διάφορων όψεων της πολιτισμικής ταυτότητας των ατόμων.³³⁶

³³⁴ «Η συλλογική μνήμη και οι προφορικές αφηγήσεις αναφέρονται στις καπναποθήκες-"φυλακές" Παναγοπούλου, όπου κρατήθηκαν και βασανίστηκαν φοβερά εκατοντάδες αντιστασιακοί. Η υπέργηρη (2008) καπνεργάτρια Δέσποινα Γιακουμίδου αναφέρει σχετικά: «Τα μεγαλύτερα βασανιστήρια έγιναν τ'ς αποθήκες τ' Παναγόπουλου. Κι όταν μετά ξαναπιάσαμε δουλειά, το αίμα "ήταν νωπό ακόμα!». Ως προσφιλείς μέθοδοι βασανισμού αναφέρονται: οι άγριοι ξυλοδαρμοί, η «φάλαγγα» και οι «γάτες». Μαρία Αγγέλη, «Αποθήκες Αφών Παναγοπούλου», στο <http://www.epoxi.gr/memories37.htm> (ημερομηνία ανάκτησης 19 Οκτωβρίου 2019).

³³⁵ Μπάδα, «Η μνήμη της δεκαετίας 1940 – 1950 στη διαδικασία συγκρότησης παροντικών πολιτισμικών ταυτοτήτων».

³³⁶ Μπάδα, «Η μνήμη της δεκαετίας 1940 – 1950 στη διαδικασία συγκρότησης παροντικών πολιτισμικών ταυτοτήτων».

4.1.3 Τραυματική και Διαιρεμένη Μνήμη

Εξαιρετικά σημαντικό είναι και το κομμάτι της τραυματικής μνήμης και της επεξεργασίας της. Η διαχείριση ενός δύσκολου παρελθόντος ώστε να γίνει βιώσιμο το παρόν (Vergangenshebewältigung)³³⁷ μπορεί να είναι τόσο ατομική, όσο και συλλογική διαδικασία. Στη δεύτερη περίπτωση βρισκόμαστε στο πεδίο των «πολιτικών της μνήμης». Σε κάθε περίπτωση η μνήμη δε μελετάται πλέον ως μια δεξαμενή πληροφοριών, αλλά ως «ένα αεικίνητο ποτάμι, το οποίο έχει σταθερά σημεία την κοίτη (το νοητικό υπόστρωμα), την πηγή (αρχική εμπειρία) και την εκβολή (την αφήγηση).³³⁸

Το ιστορικό αφήγημα, το οποίο αφορά ένα τραυματικό γεγονός οφείλει να δίνει απαντήσεις σε ερωτήματα που αφορούν: τη φύση και το αίτιο της συλλογικής οδύνης, την αναγνώριση του θύματος ή της θυματοποιημένης ομάδας, τη σχέση του θύματος με το ευρύτερο κοινό και τη μερική ή καθολική σημασία που έχει το τραυματικό γεγονός, την αναγνώριση του θύτη, τον καταλογισμό των ποινών και τον επιμερισμό των ευθυνών.³³⁹

Πιο συγκεκριμένα, στην περίπτωση του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, παρατηρούμε ότι συχνά οι τοπικές κοινωνίες που υπέστησαν τη γερμανική θηριωδία διχάζονται, αδυνατούν να διαχειριστούν το συναισθηματικό βάρος της τραγωδίας και παράλληλα προσπαθούν να κατανοήσουν τα αίτια της καταστροφής, αποδίδοντας ευθύνες όχι μόνο στους κατακτητές, αλλά και στις ομάδες Ελλήνων που ήταν ενταγμένοι στην Αντίσταση. Έτσι, η επίδραση των ακραίων τραυματικών γεγονότων στις κοινωνίες προσεγγίζεται με τρόπο που να αφορά την ενασχόληση με το ιστορικο-πολιτισμικό τραύμα και με το ατομικό τραύμα και τη διαχείρισή του, λαμβάνοντας υπόψη και τις προφορικές μαρτυρίες. Συνεπώς, οι μνήμες κατασκευάζονται σε μεγάλο βαθμό στο

³³⁷ Vergangenheitsbewältigung: αντιμετώπιση, διαχείριση του παρελθόντος.

³³⁸ Ρίκη Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 1997, σσ. 211-212.

³³⁹ Ζέτα Παπανδρέου, «Διδακτικές προσεγγίσεις σε επίμαχα και τραυματικά γεγονότα: Η σφαγή του Δίστομου», Γιώργος Κόκκινος - Δημήτρης Μαυροσκούφης (επιμ.), *Το τραύμα, τα συγκρουσιακά θέματα και οι Ερμηνευτικές Διαμάχες στην Ιστορική Εκπαίδευση*, Εκδόσεις Ρόδον, Περιστερί (Αθήνα) 2015, σσ. 299-300.

παρόν. Η κοινωνική μνήμη δημιουργεί κοινωνικές αναπαραστάσεις του παρελθόντος.³⁴⁰

Στην περίπτωση του Αγρινίου η εκτέλεση των 120 είναι ένα γεγονός που σημάδεψε την τοπική κοινωνία. Όλοι οι συνεντευξιαζόμενοι το γνώριζαν και αναφέρονταν σ' αυτό με δέος. Μαζί με τις εκτελέσεις στα Καλύβια και στη Μεγάλη Χώρα (Ζαπάντι) αποτελεί το κύριο μέρος της τραυματικής μνήμης της πόλης. Φυσικά, η πόλη έχει αποδώσει και τις ανάλογες ευθύνες για τα γεγονότα αυτά. Πέρα από την κύρια γερμανική υπαιτιότητα, για την εκτέλεση των 120 κυρίως, αλλά και για τις εκτελέσεις στα Καλύβια και στο Ζαπάντι, η ευθύνη που αποδίδουν οι Αγρινιώτες στους Ταγματασφαλίτες είναι μεγάλη και είναι αυτή που τους στοίχισε πολύ περισσότερο. Το Τάγμα Ασφαλείας Αγρινίου είχε συμμετοχή σε όλες τις παραπάνω εκτελέσεις, είτε στην επιλογή κρατουμένων προς εκτέλεση από τις φυλακές της Αγίας Τριάδας, όπως έγινε στην περίπτωση των 120 στο Αγρίνιο και των 59 στα Καλύβια, αλλά και στην επιτήρηση της διαδικασίας, είτε στην επίθεση στους Ελασίτες στην περίπτωση του Ζαπαντίου, όπου οι Ταγματασφαλίτες μαζί με τους Γερμανούς τους περικύκλωσαν και τους επιτέθηκαν.

Τα συγκρουσιακά ιστορικά γεγονότα γεννούν συγκρουσιακές αναγνώσεις του παρελθόντος, συγκροτούν «διαιρεμένες μνήμες», και συμπυκνώνουν αντιθετικές βουλευτικές σκοπεύσεις και βιωματικές εμπειρίες ανταγωνιστικών συλλογικών υποκειμένων (νικητών και ηττημένων, θυτών και θυμάτων), τοπικών κοινωνιών ή και ατομικών ιστορικών πρωταγωνιστών. Η επώδυνη ανέλκυση τραγικών και αποτρόπαιων ιστορικών γεγονότων από τους βυθούς της λήθης και κυρίως η διερεύνηση των αιτιών τους, η πολλαπλή επεξεργασία τους και ο υπό όρους καταλογισμός ευθυνών με βασικό πλαίσιο την κριτική ιστοριογραφία κοινωνική ορατότητα, την ιστορικοποίηση και τη δημόσια επεξεργασία των συλλογικών τραυμάτων δηλαδή, θα έπρεπε να συνιστά μία από τις θεμελιώδεις πρακτικές διαμόρφωσης κριτικής και αναστοχαστικής σκέψης και συνείδησης, αλλά και πεδίο δημοκρατικής πολιτικής διαπαιδαγώγησης.³⁴¹

³⁴⁰ Παπανδρέου, «Διδακτικές προσεγγίσεις σε επίμαχα και τραυματικά γεγονότα: Η σφαγή του Δίστομου», σσ. 301-302.

³⁴¹ Γιώργος Κόκκινος, Παναγιώτης Γατσώτης, «Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο ιστορικό γεγονός και το τραύμα», Γιώργος Κόκκινος - Δημήτρης Μαυροσκούφης (επιμ.), *Το τραύμα, τα συγκρουσιακά*

Εάν το τραυματικό γεγονός ή επίμαχο ιστορικό γεγονός απεικονιστεί στη γλώσσα, περιγραφεί και αναλυθεί, τότε το άτομο ή ομάδα-φορέας της τραυματικής μνήμης που διχάζεται ανάμεσα στην απόλυτη ταύτιση με το ιστορικό γεγονός και την ανάγκη κριτικής αποστασιοποίησης και ένταξης του γεγονότος στα ιστορικά του συγκείμενα, γίνεται πιο ικανό να επεξεργαστεί ψυχικά και διανοητικά τις μελανές σελίδες της ιστορίας του. Η συγκρότηση μιας βούλησης επεξεργασίας του ιστορικού τραύματος λειτουργεί από μόνη της ως καλός αγωγός για την άρθρωση μιας συνειδησιακής ροής με σκοπό την κριτική και την ιστορικοποιημένη ενσωμάτωση του παρελθόντος στο παρόν.³⁴² Αυτό ακριβώς επιχειρείται μέσα από μία διδακτική προσέγγιση ιστορικών γεγονότων, να μπορέσουν τα παιδιά να κατανοήσουν, να αποδεχτούν και να διαχειριστούν τις τραυματικές μνήμες του παρελθόντος.

4.1.4 Λήθη

Μνήμη και ιστορία, ακόμη κι αν αποτελούν παράλληλα φαινόμενα, τέμνονται μεταξύ τους, γιατί και οι δύο ανήκουν στην ιστορική κουλτούρα, μια και δίνουν νόημα στο παρελθόν και τα κατάλοιπά του. Παρόλα αυτά το τι και γιατί οι κοινωνίες θυμούνται ή ξεχνούν είναι κάτι που έχει να κάνει με τη πολιτική ταυτοτήτων, τη διαχείριση των αξιών και τον σχεδιασμό του μέλλοντος. Μεταξύ της απώλειας και της διατήρησης υπάρχει η απόφαση του τι «αξίζει» να διασωθεί. Μια απόφαση για την οποία σημαντική ευθύνη έχουν οι ιστορικοί και η ιστορική εκπαίδευση. Γιατί εκτός από τη φυσική λήθη υπάρχει και η διαστροφή της, η κατασκευασμένη λήθη, η κοινωνική αμνησία, η οποία επειδή καθιστά τους ανθρώπους ανίκανους να συνδεθούν με το παρελθόν, συνιστά παθολογικό φαινόμενο.³⁴³

Η λήθη δεν αποτελεί αναγκαστικά το αντίθετο της μνήμης. Δεν είναι μόνο το ότι η μνήμη μπορεί να είναι δοτή ή «επεισοδιακή», δηλαδή να αναφέρεται σε ένα παρελθόν με εντελώς διαφορετικό τρόπο απ' ότι στο παρόν, μπορεί ακόμη και να έχει

Θέματα και οι Ερμηνευτικές Διαμάχες στην Ιστορική Εκπαίδευση, Εκδόσεις Ρόδου, Περιστερί (Αθήνα) 2015, σσ. 14-21.

³⁴² Κόκκινος - Γατσώτης, «Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο ιστορικό γεγονός και το τραύμα», σσ. 20-21.

³⁴³ Δημήτρης Μαυροσκούφης, «Το άξενο παρόν ενός άφαντου παρελθόντος: Έλληνες Εβραίοι και ιστορική μνήμη», Γιώργος Κόκκινος - Δημήτρης Μαυροσκούφης (επιμ.), *Το τραύμα, τα συγκρουσιακά Θέματα και οι Ερμηνευτικές Διαμάχες στην Ιστορική Εκπαίδευση*, Εκδόσεις Ρόδου, Περιστερί (Αθήνα) 2015, σ. 250.

τη μορφή της κατηγορικής προσταγής, πράγμα που αποτελεί εμπόδιο στην ιστορία και στρεβλώνει την ιστορική συνείδηση. Είναι και η διαπίστωση ότι η λατρεία της μνήμης μπορεί να συνυπάρχει με την ανικανότητα ή την απροθυμία να θυμόμαστε, αφού η υπερμνησία οδηγεί στη βιομηχανοποίηση της μνήμης. Με τη σειρά της η τελευταία παράγει ουσιαστικά αμνησία ή καταλήγει σε μία εντελώς φανταστική ανακατασκευή του παρελθόντος, ένα καταναλωτικό υβρίδιο που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μνημοϊστορία. Άλλωστε, μνήμη και λήθη αποτελούν για τον Freud μορφές του ίδιου μηχανισμού, ενώ η πρώτη όντας πάντοτε επιλεκτική, ανέχεται την απώλεια των άλλων μνημών.³⁴⁴

Ενώ στον εσωτερικό μας κόσμο υπάρχουν τα ίχνη των γεγονότων έχουν εν τω μεταξύ παρεμβληθεί οι συνειδητές και ασυνειδήτες επανεξετάσεις του παρελθόντος. Άρα φαίνεται ότι οι αναμνήσεις μας επανεγγράφονται και αντιδιατάσσονται στην πορεία του χρόνου με αποτέλεσμα να καλύπτουν τις ανάγκες του παρόντος μας. Η διαδικασία αυτή δε συνεπάγεται ακύρωση της ύπαρξης ιστορικής αλήθειας ή αντικατάστασής της από μνήμες-κατασκευές που καλύπτουν το κενό μεταξύ του συμβάντος, της επελθούσας λήθης και της επικρατούσας εκδοχής. «Οι μνήμες αποτελούν μια κατάληξη κατασκευαστικών διεργασιών, αλλά επηρεάζονται από την ‘ιστορική αλήθεια’, που σημαίνει ότι οι διεργασίες που ιστορικά προηγήθηκαν, για παράδειγμα αυτές που ήρθαν σαν απάντηση στην πρωταρχική τραυματική κατάσταση, θέτουν περιορισμούς στην επανα-κατηγοριοποίηση των νέων, ανάλογων καταστάσεων. Με την έννοια αυτή, οι μετέπειτα κατηγοριοποιήσεις είναι πάντα συναφείς με το πρότερο τραύμα».³⁴⁵

Τα κύρια γεγονότα που συνέβησαν στο Αγρίνιο και στην ευρύτερη περιοχή του και αποτέλεσαν τραυματικές εμπειρίες, είναι οι εκτελέσεις στα Καλύβια, στο Ζαπάντι και κυρίως η μεγάλη εκτέλεση των 120 στην Αγία Τριάδα και την πλατεία Μπέλλου. Τις εκτελέσεις αυτές ο λαός τις διατηρεί έντονα στη μνήμη του και έχουν δημιουργηθεί μνημεία γι’ αυτές. Κάθε χρόνο τις τιμά με εκδηλώσεις για την επέτειο των γεγονότων στους μνημονικούς τόπους που υπάρχουν στην περιοχή.

³⁴⁴ Μαυροσκούφης, «Το άξενο παρόν ενός άφαντου παρελθόντος: Έλληνες Εβραίοι και ιστορική μνήμη», σ. 250.

³⁴⁵ Χάρις Χατζή, Λίτσα Πατεράκη, «Η μνήμη στην Ψυχανάλυση και στην Νευροεπιστήμη: Οι εκλεκτές συγκλίσεις τους μέσα από ερωτήματα του τραύματος και της ιστορικής αλήθειας», *Οιδίπους*, 2 (2009), Εκδόσεις Ποταμός, Αθήνα, σ. 491.

4.2 Σημερινές Δράσεις και Μνημεία

Η μνήμη διατηρείται ζωντανή κυρίως μέσα από τις τελετές που ανακαλούν τα γεγονότα και λειτουργούν ως συνδετικός κρίκος μιας κοινότητας.³⁴⁶ Κάθε χρόνο γιορτάζεται η επέτειος των εκτελέσεων στην Αγία Τριάδα και την κεντρική πλατεία του Αγρινίου και στα Καλύβια.

Το πρόγραμμα των εκδηλώσεων του Δήμου Αγρινίου περιλαμβάνει εκδηλώσεις μνήμης για τις δύο αυτές επετείους. Για τη επέτειο της εκτέλεσης των 120 αρχικά γίνεται επιμνημόσυνη δέηση στον Ιερό Ναό της Αγίας Τριάδας, έπειτα τρισάγιο στο μνημείο που βρίσκεται στο πίσω μέρος του προαύλιου χώρου του ναού, εκφωνούνται λόγοι και ακολουθεί κατάθεση στεφάνων. Ξεχωριστό αφιέρωμα και δεύτερη κατάθεση στεφάνων γίνεται και στο μνημείο της κεντρικής πλατείας.³⁴⁷

Η επέτειος της εκτέλεσης των 59 στα Καλύβια περιλαμβάνει συνήθως ένα πλούσιο τριήμερο ή τετράημερο πρόγραμμα εκδηλώσεων. Το πρόγραμμα ξεκινά με αθλητικές δραστηριότητες την πρώτη ημέρα, συνεχίζει τη δεύτερη με παραστάσεις χορευτικών συγκροτημάτων και μουσική βραδιά και την επόμενη με θεατρική παράσταση ή θέατρο σκιών στην πλατεία του χωριού. Την τελευταία ημέρα γίνεται το αποκλειστικό αφιέρωμα στην εκτέλεση των 59. Αρχικά, τελείται επίσημο μνημόσυνο στον Ι.Ν. Αγίου Νικολάου Καλυβίων και επιμνημόσυνη δέηση στον τόπο θυσίας. Ακολουθεί ομιλία από επίσημο πρόσωπο και χαιρετισμοί από εκπροσώπους αντιστασιακών οργανώσεων. Τέλος, γίνεται κατάθεση στεφάνων και αποδίδονται τιμές και από τη φιλαρμονική του Δήμου Αγρινίου.³⁴⁸

Οι επέτειοι μνήμης των εκτελέσεων έχουν ξεκινήσει αρκετά χρόνια πριν. Στα αρχεία του Δήμου, στα Πρακτικά των Συνεδριάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου υπάρχουν σχετικές αναφορές για τον καθορισμό των εκδηλώσεων για τις επετείους μνήμης. Βρέθηκε πρακτικό για τον Μάρτιο του 1966 του Δήμου Αγρινίου όπου

³⁴⁶ Δρουμπούκη ό.π, σ. 98.

³⁴⁷ Πρόσκληση του Δήμου Αγρινίου που περιγράφει το πρόγραμμα των εκδηλώσεων στην Αγία Τριάδα υπάρχει στο Παράρτημα, εικ. 18.

³⁴⁸ Πρόσκληση του Δήμου Αγρινίου που περιγράφει το πρόγραμμα των εκδηλώσεων στα Καλύβια υπάρχει στο Παράρτημα, εικ 19.

γίνεται αναφορά και ορίζεται το μνημόσυνο για τους 120 χωρίς όμως περισσότερες λεπτομέρειες.³⁴⁹

Πιο συγκεκριμένα, στη διάρκεια του Εμφυλίου, με το γεγονός της εκτέλεσης των 120 ακόμα νωπό στη μνήμη, ο δήμαρχος Αγρινίου Σεβαστιανός Καρβούνης (1946-1950) μετέφερε τα οστά των 120 από τον τόπο της εκτέλεσης, όπου είχε πραγματοποιηθεί η ταφή τους, στο δημόσιο νεκροταφείο της πόλης. Μετά το τέλος του Εμφυλίου τη διαχείριση της μνήμης ανέλαβε η Αριστερά. Στη συνέχεια και για είκοσι χρόνια, η μαζική εκτέλεση της Μεγάλης Παρασκευής του 1944 «ξεχνιέται». Τη δεκαετία του 1960, όμως, ο δήμαρχος Τάσος Παναγόπουλος (1964-1967), πρώην αντάρτης του ΕΛΑΣ, ευκατάστατος έμπορος καπνών και λόγιος, με εισήγησή του και απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου, οργάνωσε μνημόσυνο για τους εκτελεσμένους και πρότεινε την ίδρυση μνημείου.³⁵⁰

Την περίοδο αυτή δημοσιεύτηκε, όχι στον τοπικό αλλά στον αθηναϊκό Τύπο (Αυγή, 18 Απριλίου 1964), και το πρώτο αφιέρωμα για τους 120, γραμμένο από τον Θανάση Κακογιάννη και τον Σπύρο Γερολυμάτο. Την ίδια εποχή έγινε και η πρώτη «ποιητική μνεία». Πρόκειται για ένα ποίημα με τίτλο «Στου Κρανίου τον τόπον», εμπνευσμένο από την εκτέλεση των 120, το οποίο γράφτηκε το 1964 από τον Πάνο Χατζόπουλο και ανήκει στη μοναδική ποιητική συλλογή του *Αιτωλικά* από τις Εκδόσεις Ελληνικό Βιβλίο. Η συλλογή δημοσιεύτηκε μερικά χρόνια αργότερα, το 1967, λίγες ημέρες πριν την δικτατορία των Συνταγματαρχών (1967-1974). Η έκδοση δεν πρόλαβε να κυκλοφορήσει. Το βιβλίο απαγορεύτηκε από τη Χούντα και ο συγγραφέας, όπως και ο δήμαρχος, εξορίστηκαν. Η δημόσια μνήμη της Μεγάλης Παρασκευής του 1944 ενταφιάστηκε μαζί με τη δημοκρατική άνοιξη των πρώτων χρόνων της δεκαετίας του 1960.³⁵¹

Το θέμα επέστρεψε στο προσκήνιο αφού πέρασε ξανά ένα διάστημα «αμνησίας». Το 1980 ο δήμαρχος Αγρινίου Στέλιος Τσιτσιμελής (1975-1986) τέλεσε επίσημο μνημόσυνο της Δημοτικής Αρχής για τους 120, όπου ο ποιητής Γιάννης Ρίτσος, μέλος

³⁴⁹ Δήμος Αγρινίου, Πρακτικά των Συνεδριάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου, Αρ. Πρακτικού 93, Αγρίνιο, 2 Μαρτίου 1966, βλ. Παράρτημα εικόνες 11, 12.

³⁵⁰ Τασούλα Βερβενιώτη, Χρυσούλα Σπυρέλη, «Τόποι Μνήμης και Αμνησίας στην Εμφυλιοπολεμική Αιτωλοακαρνανία: Η Μεγάλη Παρασκευή του 1944, Οι Φυλακές «Κρυονερίου» και η Παιδόπολις «του Σωτήρος» Αγρινίου», *"Κλειώ"*, 6 (Σεπτ. 2012), σελ. 67-100.

³⁵¹ Βερβενιώτη, Σπυρέλη, «Τόποι Μνήμης και Αμνησίας στην Εμφυλιοπολεμική Αιτωλοακαρνανία: Η Μεγάλη Παρασκευή του 1944».

του ΚΚΕ, απήγγειλε το κατά παραγγελία γραμμένο ποίημά του με τίτλο «Αναστάσιμο Μνημόσυνο» και αφιέρωσε το καλλιγραφημένο χειρόγραφο του στο Δήμο Αγρινίου. Στη διάρκεια της δημαρχίας του Τσιτσιμελή ανεγέρθηκε επίσης και το μνημείο της Αγίας Τριάδας. Τη δεκαετία του 1980 εκδίδονται και αρκετές αυτοβιογραφικές ή μη μαρτυρίες για την Κατοχή και την Αντίσταση στην περιοχή, καθώς και ποίηση-μνήμη από ποιητές που έζησαν σε περίοδο σύγχρονη με τα γεγονότα. Παρόλα αυτά, στον τοπικό Τύπο, από το 1980 έως το 2007, σε σύνολο 140 δημοσιευμάτων με θέμα την Κατοχή και την Αντίσταση, μόνο τα 20 αναφέρονταν στη Μεγάλη Παρασκευή και τα περισσότερα άρθρα έφεραν την υπογραφή τεσσάρων με πέντε τοπικών λογίων.³⁵²

Από την άλλη, σε καθημερινή εφημερίδα της Αθήνας, (*Ελευθεροτυπία*, 6 Μαΐου 1983) ο Αγρινιώτης Σ. Γερολυμάτος δημοσίευσε μια πρώτη κατάσταση με τα ονόματα των εκτελεσθέντων. Ο ίδιος, νωρίτερα, αμέσως μετά τη Μεταπολίτευση, είχε δραστηριοποιηθεί ώστε να ανεγερθούν μνημεία, όχι μόνο για τους 120 στο Αγρίνιο, αλλά και για τους εκτελεσθέντες στα Καλύβια. Στα τέλη της δεκαετίας του 1990 η ιστορική μνήμη της Μεγάλης Παρασκευής ξεκίνησε να προσελκύει το ενδιαφέρον για πολιτιστικές εκδηλώσεις διαφόρων φορέων της πόλης. Στον τοπικό Τύπο και σε έντυπα τοπικών συλλόγων τα δημοσιεύματα πολλαπλασιάστηκαν. Οι τοπικοί δημοσιογράφοι και λόγιοι κατέγραψαν μνήμες «απλών» ανθρώπων, τους οποίους αναζήτησαν ως «μάρτυρες» των γεγονότων. Το τοπικό πανεπιστημιακό τμήμα οργάνωσε Συνέδριο με θέμα τη μνήμη, όπου έγιναν ανακοινώσεις και για τη Μεγάλη Παρασκευή.³⁵³

Στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, είκοσι χρόνια μετά την ανέγερση του μνημείου στην Αγία Τριάδα και με δήμαρχο τον Θύμιο Σώκο (1995-2006), με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου τοποθετήθηκε στην κεντρική πλατεία του Αγρινίου ορειχάλκινη στήλη στη μνήμη των τριών απαγχονισθέντων, στην οποία αναγράφονται τα ονόματά τους. Το ίδιο διάστημα εκδόθηκε μια νέα, πιο ολοκληρωμένη, κατάσταση των εκτελεσθέντων, επιπλέον προστέθηκαν οι

³⁵² Βερβενιώτη, Σπυρέλη, «Τόποι Μνήμης και Αμνησίας στην Εμφυλιοπολεμική Αιτωλοακαρνανία: Η Μεγάλη Παρασκευή του 1944».

³⁵³ Βερβενιώτη, Σπυρέλη, «Τόποι Μνήμης και Αμνησίας στην Εμφυλιοπολεμική Αιτωλοακαρνανία: Η Μεγάλη Παρασκευή του 1944».

ληξιαρχικές πράξεις θανάτου από το Δήμο Αग्रινίου, καθώς και μαρτυρίες από τους επιγόνους τους. Αξίζει να αναφερθεί εδώ πως η μελέτη της μνήμης δε σχετίζεται μόνο με το τι θυμούνται οι άνθρωποι, αλλά και με το πως το θυμούνται ή καλύτερα με το πως επιθυμούν να το θυμούνται. Στην περίπτωση της Μεγάλης Παρασκευής δίνεται έμφαση στον χαμό όλων αυτών των ανθρώπων, λόγω των αντιποίνων των γερμανικών στρατευμάτων Κατοχής, ενώ επίσημα αποσιωπάται η δράση των Ελλήνων συνεργατών τους. Αντίθετα, από τις προφορικές μαρτυρίες κρατουμένων ή αυτοπτών μαρτύρων προκύπτει ότι τα Τάγματα Ασφαλείας της περιοχής είχαν ενεργό δράση σε συλλήψεις, βασανιστήρια και εκτελέσεις.³⁵⁴

Συνολικά λοιπόν, εκτός από τις ημέρες μνήμης, έχουν ανεγερθεί από το Δήμο Αग्रινίου και τα αντίστοιχα μνημεία στους μνημονικούς αυτούς τόπους, αφιερωμένα στα γεγονότα της περιόδου της Κατοχής. Τα κυριότερα μνημεία της περιοχής είναι τα εξής: το Μνημείο της εκτέλεσης των 120 που βρίσκεται πίσω από το ναό της Αγίας Τριάδας Αग्रινίου, το δεύτερο μνημείο στην κεντρική πλατεία του Αग्रινίου, καθώς εκεί απαγχονίστηκαν οι Σούλος, Αναστασιάδης και Σαλάκος, το μνημείο στα Καλύβια για την εκτέλεση των 59. Αξίζει όμως να σημειωθεί, ότι πέρα από τα μνημεία των εκτελέσεων, σημαντικό μνημείο υπάρχει επίσης και στην Άνω Μυρτιά αφιερωμένο στους πεσόντες στη μάχη της Μυρτιάς ή Γουρίτσας στις 9-10 Ιουλίου 1943.³⁵⁵ Επιπλέον, από την εκτέλεση των 120 στην Αγία Τριάδα και από τη συνολική προσφορά όσων συμμετείχαν στα γεγονότα της περιόδου αυτής και «έπεσαν» για την ελευθερία της περιοχής και της χώρας, το δημοτικό συμβούλιο της πόλης έδωσε όνομα σε πολλούς δρόμους για να διατηρήσει τη μνήμη τους.

4.3 Οδωνύμια

Στην πόλη του Αग्रινίου πολλοί από τους δρόμους έχουν πάρει το όνομά τους από τους αγωνιστές της περιόδου της Κατοχής, πράγμα που φανερώνει τη μεγάλη τους συμβολή και την έντονη δραστηριότητά τους την περίοδο αυτή.

³⁵⁴ Βερβενιώτη, Σπυρέλη, «Τόποι Μνήμης και Αμνησίας στην Εμφυλιοπολεμική Αιτωλοακαρνανία: Η Μεγάλη Παρασκευή του 1944».

³⁵⁵ Βλ. Παράρτημα εικόνες 15, 16, 17.

Χαρακτηριστικές και με ιδιαίτερο ενδιαφέρον οι οδοί *Αβραάμ Αναστασιάδη*, *Χρήστου Σαλάκου* και *Πάνου Σούλου*. Δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι και οι τρεις ξεκινούν από την πλατεία Δημοκρατίας την τότε πλατεία «Μπέλλου» που αποτελεί την κεντρική πλατεία του Αγρινίου. Οι Αναστασιάδης, Σαλάκος και Σούλος, ενεργά μέλη της Αντίστασης, απαγχονίστηκαν εκεί τη Μεγάλη Παρασκευή του 1944. Αυτοί ήταν οι τρεις από τους 120 που επιλέχθηκαν από τις φυλακές της Αγίας Τριάδας για να εκτελεστούν ξεχωριστά στο κεντρικότερο σημείο της πόλης.

Η οδός *Κωστάκη Αυγούλη* είναι δρόμος αφιερωμένος στον αγωνιστή της Εθνικής Αντίστασης Κωστάκη Αυγούλη. Ο Αυγούλης υπήρξε πρωτεργάτης του Εαμικού κινήματος στο Αγρίνιο. Η γερμανική Κατοχή τον βρήκε οργανωμένο στην Οργάνωση Κομμουνιστικής Νεολαίας Ελλάδος (Ο.Κ.Ν.Ε.). Ήταν ο πρώτος που οργάνωσε το αντιστασιακό κίνημα στην περιοχή του Αγρινίου. Έχοντας συμπαραστάτες μία ομάδα νέων της πόλης δημιούργησε τις πρώτες αντιστασιακές ομάδες από τις οποίες ξεπήδησαν σε σύντομο χρονικό διάστημα σημαντικά και ικανά στελέχη του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ). Καθοδήγησε τις αντάρτικες ομάδες που δημιουργήθηκαν στην περιοχή και έχοντας μεγάλη απήχηση στους νέους της εποχής κατάφερε να τους εντάξει στον αγώνα κατά του κατακτητή. Η συμβολή του υπήρξε μεγάλη. Τελικά, καταδικάστηκε σε θάνατο την περίοδο της εμφύλιας διαμάχης από το Στρατοδικείο που, όπως αναφέρει ο Γερολυμάτος, στηρίχθηκε σε σκευωρίες και ψεύτικες καταθέσεις. Η εκτέλεση ήταν ομαδική και πραγματοποιήθηκε στο Μεσολόγγι. Μαζί εκτελέστηκαν και οι Αγρινιώτες Κώστας Καζατζής (διακεκριμένο στέλεχος του ΕΑΜ) και Πάνος Αλεξιάς (σημαντικός αγωνιστής και στέλεχος της ΕΠΟΝ).³⁵⁶

Κοντά στο κέντρο της πόλης βρίσκεται η οδός *Θεόδωρου Δασκαλόπουλου*. Ο Θεόδωρος Δασκαλόπουλος γεννήθηκε στο Αγρίνιο 1917 και κατατάχθηκε στη σχολή υπαξιωματικών της πολεμικής αεροπορίας απ' όπου αποφοίτησε το 1941 με την ειδικότητα ασυρματιστή. Το φθινόπωρο του 1942 εντάχθηκε στις τάξεις του ΕΛΑΣ ορεινής Ναυπακτίας. Ο Δασκαλόπουλος με το αντάρτικο ψευδώνυμο Γρίβας, θεωρείται ο πρώτος αντάρτης του ΕΛΑΣ στην περιοχή της Τριχωνίδας που «έπεσε» όχι από εχθρικό βόλι, αλλά από βόλι συμπατριώτη. Το Μάιο του 1943 όταν αποφασίστηκε από τον ΕΛΑΣ η διάλυση της ομάδας του Παπαϊωάννου στο Θέρμο

³⁵⁶ Γεράσιμος Γερολυμάτος, *Αγρίνιο. Δρόμοι που γράφουν ιστορία*, Εκδόσεις Δέσποινα Μαυρομάτη, Αθήνα 1994, σσ. 45- 46.

Τριγωνίδας, οι αντάρτες του ΕΛΑΣ ενημέρωσαν τους αντάρτες του ΕΔΕΣ πως θα έστελναν αγγελιοφόρο με γραπτές προτάσεις για να τις μελετήσουν και να αποφευχθεί η αιματοχυσία. Ο αγγελιοφόρος αυτός ήταν ο Θεόδωρος Δασκαλόπουλος. Στην πορεία του προς τους Εδεσίτες, όμως, δέχτηκε θανάσιμη ριπή από τον οπλοπολυβολητή του ΕΔΕΣ Αριστοτέλη Τσιτσέλη.³⁵⁷

Από την οδό Αλ. Βλαχόπουλου ξεκινάει η *οδός 14^{ης} Σεπτεμβρίου*. Η οδός είναι αφιερωμένη στην ημέρα απελευθέρωσης της πόλης του Αγρινίου με την αποχώρηση των Ταγματασφαλιτών. Η διοίκηση της 13^{ης} Μεραρχίας του ΕΛΑΣ ανέθεσε στον καπετάνιο της, υπολοχαγό Θόδωρο Καλλίνο- Αμάρμπεη, καθώς και στον γραμματέα του Γραφείου περιοχής Στερεάς του Κ.Κ.Ε., Θανάση Χατζή, να εισβάλλουν στο Αγρίνιο και να αναγκάσουν το Τάγμα του Τολιόπουλου να παραδοθεί και έτσι να απελευθερωθεί η πόλη. Εν τω μεταξύ επιτροπή πολιτών με επικεφαλής τον Παπαποστόλη Φαφούτη, Νίκο Καρμανίδη, Αριστείδη Παρθένη, Φώτη Καρασούλο, τον ειρηνοδίκη Πολυμερρίδη και τον απόστρατο συνταγματάρχη Βασιλόπουλο, μεσολάβησε, ώστε ο Τολιόπουλος να διαπραγματευτεί ειρηνικά την παράδοση της πόλης με τον ΕΛΑΣ. Ο Τολιόπουλος δέχτηκε με μοναδικό όρο την δική του ασφάλεια, άλλα και των αντρών του. Έτσι, την 14^η Σεπτεμβρίου το Αγρίνιο παραδόθηκε ελεύθερο στον ΕΛΑΣ.³⁵⁸

Η *οδός Καπετάν Δία* είναι αφιερωμένη στον αντάρτη του ΕΛΑΣ Αντώνη Παπαϊωάννου. Ο Αντώνης Παπαϊωάννου γεννήθηκε το 1897 στον Αβαρικό, χωριό της επαρχίας Τριγωνίδας νοτιοανατολικά του Θέρμου. Το 1941, έχοντας απολυθεί από τον στρατό, μετέβη στην Αθήνα όπου και οργανώθηκε στο ΕΑΜ. Η δράση του ενόχλησε τους Γερμανούς και τον επικήρυξαν. Έφυγε κυνηγημένος από την Αθήνα και με πλαστά χαρτιά πέρασε στη Ναύπακτο και από εκεί στον Αβαρικό, όπου και συνέχισε την αντιστασιακή δράση του. Τον Ιανουάριο του 1943 κατατάχθηκε στον ΕΛΑΣ, στην ομάδα του Αγησίλαου (Αντώνη Μίχου) στην Αράχωβα. Συμμετείχε στις μάχες της Μυρτιάς, του Θέρμου, της Συκιάς, της Μακρυνείας, του Κρυονερίου, του Αγίου Βλασίου, του Πετροχωρίου και της Σκουτεσιάδας. Μετά από επιχείρηση στην Κεφαλονιά πιάστηκε αιχμάλωτος μαζί με τους Βάκχο και Στάθη. Ταυτόχρονα εκείνη την περίοδο είχε γίνει και η επίθεση ανταρτών στα Καλύβια, όπου ανατίναξαν ένα

³⁵⁷ Γερολυμάτος, *ό.π.*, σσ. 98-101.

³⁵⁸ Γερολυμάτος, *ό.π.*, σσ. 101-108.

φορτηγό που μετέφερε Γερμανούς στρατιώτες. Σε αντίποινα οι Γερμανοί εκτέλεσαν 59 στρατιώτες από τις φυλακές της Αγίας Τριάδας. Μέσα στον κατάλογο των 59 που ζήτησαν οι Γερμανοί ο Τολιόπουλος πρόσθεσε και τα ονόματα των Βάκχο και Δία.³⁵⁹

Στο κέντρο της πόλης βρίσκεται και η *Οδός Γεωργίου Καραπαπά*. Ο Γεώργιος Καραπαπάς γεννήθηκε στο Αγρίνιο το 1913. Το 1929 γράφτηκε στη Νομική Αθηνών, αλλά εξαιτίας του ξαφνικού θανάτου του πατέρα του δεν κατάφερε να ολοκληρώσει τις σπουδές του. Καθώς όμως υπήρξε ένας νέος με ιδανικά, δημιούργησε μια ομάδα τους «Άνεργους Εγγράμματους», η οποία υπήρξε μια πρώτη μαγιά για τη μετέπειτα δημιουργία της ΟΚΝΕ. Το καλοκαίρι του '41 στο Αγρίνιο, πίσω από το εκκλησάκι του πάρκου μαζί με τους φίλους του Κωστάκη Αυγούλη, Σπύρο Μαστρογιωργόπουλο και Λεωνίδα Μπουσμπουρίδη, συγκρότησαν την πρώτη αγρινιώτικη ομάδα αντίστασης, που είχε στόχο την οργάνωση του λαού της περιοχής. Ο Καραπαπάς υπήρξε πρωτοπόρος σε όλες τις εκδηλώσεις που είχαν σκοπό την αντίσταση του λαού εναντίον του κατακτητή. Αναδείχθηκε πρώτος γραμματέας του ΕΑΜ Αιτωλοακαρνανίας.³⁶⁰

Από την οδό Καλαβρύτων, ξεκινά η *Οδός Θανάση Λουρόπουλου ή (Καλαμπόκα)* με την οποία τιμάται η μνήμη του αγωνιστή της Εθνικής Αντίστασης Θανάση Λουρόπουλου ή Καλαμπόκα, τον οποίο κρέμασαν οι Ταγματασφαλίτες στα Υψηλά Αλώνια της Πάτρας στις 3 Ιουλίου 1944. Ο Λουρόπουλος γεννήθηκε στο Αγρίνιο το 1921. Το 1941 μετά την εγκατάσταση των Γερμανών στο Αγρίνιο, οργανώθηκε στο ΕΑΜ Νέων της περιοχής. Αρκετές φορές χρησιμοποιήθηκε ως σύνδεσμος με την «ελεύθερη Ελλάδα του βουνού», μεταφέροντας έγγραφα και διάφορα υλικά στις αντάρτικες ένοπλες μονάδες του ΕΛΑΣ. Κινηγήθηκε από τους Γερμανούς για τη δράση του και έτσι έφυγε στο βουνό ως σύνδεσμος του Νομαρχιακού Συμβουλίου της ΕΠΙΟΝ Δυτικής Στερεάς. Το Μάιο του 1944 κατατάχθηκε στο 36^ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ, με το οποίο στις 29 Ιουνίου έλαβε μέρος στη μάχη της Ναυπάκτου, όπου τραυματίστηκε και πιάστηκε αιχμάλωτος από τους Ταγματασφαλίτες. Οδηγήθηκε στην Πάτρα, όπου και κρεμάστηκε.³⁶¹

³⁵⁹ Γερολυμάτος, *ό.π.*, σσ. 150-157.

³⁶⁰ Γερολυμάτος, *ό.π.*, σσ. 173-177.

³⁶¹ Γερολυμάτος, *ό.π.*, σσ. 209-210.

Η οδός *Πυθαγόρα Παπασταματίου* είναι η πρώτη κάθετος της οδού Γρηγορίου Ξενόπουλου και βρίσκεται πίσω ακριβώς από τη βορειοδυτική πλευρά του πάρκου. Ο Πυθαγόρας γεννήθηκε το 1930 στο Αγρίνιο. Υπήρξε γνωστός ως στιχουργός, αλλά σχεδόν άγνωστος για τη δράση του την περίοδο της Κατοχής. Το 1944, μαθητής ακόμα της 4^{ης} τάξης του Γυμνασίου, έλαβε μέρος στο αντάρτικο του ΕΛΑΣ, όπου παρέμεινε έως το τέλος της Κατοχής.³⁶²

Τέλος, η οδός *Βασίλη Σκιαδά (Επαμεινώνδα)* είναι ο δρόμος που ξεκινά από την πλατεία Άρη Βελουχιώτη και καταλήγει στην οδό Πατριάρχου Καλλινίκου. Ο Βασίλης Σκιαδάς υπήρξε μια από τις σημαντικότερες μορφές της αντίστασης του λαού της Αιτωλοακαρνανίας εναντίον των Γερμανών κατακτητών. Με το ψευδώνυμο Επαμεινώνδας, υπήρξε επικεφαλής στις σπουδαιότερες μάχες που διεξήχθησαν στο αιτωλοακαρνανικό πεδίο κατά τη χρονική περίοδο 1941-1945. Ο ίδιος γεννήθηκε το 1912 στην περιοχή του Αγίου Βλασίου στο χωριό Αμπέλια Τριχωνίδας. Ξεκίνησε το γυμνάσιο στο Αγρίνιο και τελείωσε στο Κεφαλόβρυσο του Θέρμου. Το 1931 επιχείρησε να σταδιοδρομήσει ως εθελοντής στο στρατό, αλλά απορρίφθηκε. Παρόλα αυτά, την επόμενη χρονιά όταν κλήθηκε κανονικά τον έστειλαν στη σχολή Εφέδρων Αξιωματικών Ιππικού στη Χαλκίδα. Ήταν πολύ καλός στην αναγνώριση του εδάφους, μπορούσε να αναγνωρίσει λεπτομέρειες σε οποιοδήποτε άγνωστο έδαφος, όπως το που μπορεί να υπάρχουν περάσματα, πηγές νερού ή ποιες θα μπορούσε να ήταν οι καταλληλότερες θέσεις για άμυνα, επίθεση, ενέδρα, εξόρμηση, ακόμη και οπισθοχώρηση αν χρειαζόταν. Το 1940 πολέμησε τους Ιταλούς στην Αλβανία και το 1943 βγήκε αντάρτης στον ΕΛΑΣ ως στρατιωτικός καθοδηγητής στην επαρχία Τριχωνίδας και διοικητής λόχου. Οι επιτυχίες του στις μάχες της Γουρίτσας και της Αμφιλοχίας, ανέδειξαν την στρατιωτική του οξυδέρκεια. Υπήρξε κυρίαρχη μορφή στο χώρο της δράσης του. Δολοφονήθηκε τον Αύγουστο 1946.³⁶³

³⁶² Γερολυμάτος, *ό.π.*, σσ. 259- 262.

³⁶³ Γερολυμάτος, *ό.π.*, σσ. 271-275.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ ΤΟΠΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

«Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΑΙΤΩΛΟΛΟΚΑΡΝΑΝΙΑ»

5.1 Θεωρητικό πλαίσιο

5.1.1 Ιστορία, Τοπική Ιστορία και εκπαίδευση

Η διδασκαλία της ιστορίας απολαμβάνει από τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα τους καρπούς μιας διανοητικής, πολιτισμικής και κοινωνικής ευαισθησίας που έχει σημασία γι' αυτήν, μιας κίνησης ιδεών και προβληματισμών που την ορίζει ως σημαντική για τη διαμόρφωση της ταυτότητας των υποκειμένων, στο πλαίσιο που διαμορφώνεται από τη συλλογική μνήμη και την ιστοριογραφία και συνδιαμορφώνει την ιστορική νοοτροπία μιας κοινωνίας.³⁶⁴

Ως ιστορία ορίζεται η συστηματική μελέτη του παρελθόντος εστιασμένη κυρίως στην ανθρώπινη δραστηριότητα έως την παρούσα εποχή. Το Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών της ιστορίας, θέτει ως βασικό σκοπό της διδασκαλίας της ιστορίας την ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης και της ιστορικής συνείδησης. Το μάθημα της ιστορίας αποτελεί ένα σημαντικό μέσο για την επίτευξη ευρύτερων σκοπών της αγωγής και της εκπαίδευσης. Οι μαθητές πρέπει να είναι σε θέση να κατανοήσουν τα ιστορικά γεγονότα εξετάζοντας τα αίτια και τα αποτελέσματα και να κατανοήσουν τη συμπεριφορά των ανθρώπων σε συγκεκριμένες καταστάσεις. Με αυτόν τρόπο επιδιώκεται να διαμορφώσουν αξίες και στάσεις, να οδηγηθούν σε υπεύθυνη συμπεριφορά στο παρόν και στο μέλλον, να αντιληφθούν ότι ο σύγχρονος κόσμος αποτελεί συνέχεια του παρελθόντος και ότι ο ιστορικός ορίζοντας συνδέεται άμεσα με τη ζωή τους.³⁶⁵

Όπως σχολιάζει η Βαϊνά, «όλες οι μαθησιακές διαδικασίες γύρω από την Ιστορία οφείλουν να υπηρετούν το γενικό σκοπό του αυτοπροσδιορισμού και του συμπροσδιορισμού του ατόμου». Οι μαθησιακές δραστηριότητες, που σχετίζονται με

³⁶⁴ Μαρία Ρεπούση, «Διδακτική της ιστορίας. Στοχασμοί, διεργασίες και ζητούμενα 1880-1980. Η ιστορική γνώση ως ιστορική σκέψη.», *Τα Ιστορικά*, 33 (2000), 319.

³⁶⁵ Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών Ιστορίας, σ. 184, στο http://ebooks.edu.gr/info/cps/9deppsaps_Istorias.pdf.

την ιστορική γνώση δεν πρέπει να λαμβάνονται υπόψη ως ανεξάρτητες, αλλά οφείλουν να συμβάλλουν στην αυτοκατανόηση του ατόμου μέσα στο πλαίσιο των συνανθρώπων του, ώστε να οικοδομηθεί η κριτική στάση του μαθητή ως πολίτη και η ευαισθητοποίησή του μέσα από τη διδασκαλία στο να δρα μετά από περίσκεψη και όχι να μένει στην επιφάνεια των πραγμάτων.³⁶⁶

Έτσι, η ιστορία συμβάλλει στην ανάπτυξη δεξιοτήτων που οδηγούν τόσο στη ουσιαστικότερη γνώση του εαυτού μας όσο και του περιβάλλοντος μας.³⁶⁷ Σύμφωνα με τις θεωρητικές και μεθοδολογικές προτάσεις που εισηγείται η «Νέα Ιστορία», προτεραιότητα δεν έχει η ιστορική πληροφόρηση, αλλά οι ερευνητικές και διδακτικές διαδικασίες και πρακτικές που οδηγούν στην καλλιέργεια και την ανάπτυξη προσωπικών κριτηρίων προσέγγισης του υλικού της ιστορίας, ώστε αυτό να συμβάλλει στην ανάπτυξη των μαθητών και της δεξιότητας αναγνώρισης των χαρακτηριστικών της ταυτότητάς τους στον σύγχρονο κόσμο.³⁶⁸

Οι μαθητές, δηλαδή, έχοντας ως έναυσμα εμπειρίες του παρόντος επιδιώκεται να είναι σε θέση να ανατρέξουν σε αντίστοιχες ενέργειες των ανθρώπων στο παρελθόν, ώστε να μπορέσουν να ερμηνεύσουν τα γεγονότα του παρελθόντος, κατανοώντας την πραγματικότητα στο παρόν.

Η διδακτική της ιστορίας πρέπει να στοχεύει στο να υπερβεί την απλή θέαση και αντιμετώπιση των ιστορικών φαινομένων και στο να οδηγεί τους μαθητές στην ανάπτυξη εκείνων των δεξιοτήτων, που θα τους βοηθήσουν να αντιληφθούν γιατί τα πράγματα έγιναν με έναν συγκεκριμένο τρόπο στο παρελθόν, εξετάζοντας τις συνθήκες που διαμορφώθηκαν. «Σκοπός της διδασκαλίας της ιστορίας είναι η ερμηνεία της σημασίας και του πεδίου δράσης της ανθρώπινης ύπαρξης τόσο στο παρόν όσο και στο παρελθόν».³⁶⁹

³⁶⁶ Μαρία Βαϊνά, *Θεωρητικό πλαίσιο διδακτικής της Τοπικής Ιστορίας για τον εικοστό πρώτο αιώνα*. Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997, σσ.16-17.

³⁶⁷ Γεώργιος Λεοντσίνης, «Τοπική ιστορία και διδακτική της ιστορίας στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση», σ. 3-19, στο www.viokliron.gr (ημερομηνία ανάκτησης 10 Φεβρουαρίου 2019)

³⁶⁸ Γεώργιος Λεοντσίνης, Μαρία Ρεπούση, *Η Τοπική Ιστορία ως Πεδίο Σπουδής στο Πλαίσιο της Σχολικής Παιδείας*, Εκδόσεις ΟΕΔΒ, Αθήνα 2001, σ. 27.

³⁶⁹ Γεώργιος Λεοντσίνης, *Διδακτική της Ιστορίας. Γενική – τοπική ιστορία και περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1996, σ. 159.

Επιπλέον, όπως αναφέρει η Νάκου, αντικείμενο της διδακτικής της ιστορίας είναι η εισαγωγή των παιδιών στην ιστορία, στο γνωστικό αντικείμενο, στη μέθοδο, στους σκοπούς και τους στόχους, ώστε να την κατανοήσουν, να δομήσουν τη βασική ιστορική γνώση, να καλλιεργήσουν την ιστορική σκέψη και δεξιότητες ιστορικής ερμηνείας και να κατανοούν-επαναπροσδιορίζουν τον εαυτό τους και τους άλλους, τόσο στο παρόν όσο και στο μέλλον.³⁷⁰

Στο χώρο της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης επιχειρείται, τα τελευταία χρόνια, μια συγκροτημένη απόπειρα αξιοποίησης και της τοπικής ιστορίας στις διδακτικές πρακτικές των εκπαιδευτικών. Συνδέεται με μια σειρά από θεσμικές και εκπαιδευτικές προϋποθέσεις που αφορούν πρόσφατες εκπαιδευτικές καινοτομίες, όπως η διαθεματικότητα και η Ευέλικτη Ζώνη, αλλά και με το ισχύον ΔΕΠΠΣ, το οποίο παρέχει ένα ευνοϊκότερο θεσμικό πλαίσιο για τη διερεύνηση και κατανόηση της ανθρώπινης δράσης στο παρελθόν σε τοπικό επίπεδο.³⁷¹

Όπως αναφέρει και η Ρεπούση, η σχολική τοπική ιστορία έχει εισαχθεί σχετικά πρόσφατα στα αναλυτικά προγράμματα λόγω των προσπαθειών που γίνονται για να ανανεωθεί το μάθημα της ιστορίας. Η σχολική τοπική ιστορία φέρει πλούσιες διδακτικές εμπειρίες και ποικίλες προβληματικές. Με στόχο την ιστορική κατανόηση, μεταβάλλει την παραδοσιακή εκπαιδευτική διαδικασία και απαιτεί ένα νέο διδακτικό περιβάλλον που ξεπερνά πολλές φορές το χώρο του σχολείου και απαιτεί νέες μεθοδολογικές και οργανωτικές συμβάσεις.³⁷²

Συγκεκριμένα, με τον όρο τοπική ιστορία ορίζεται η συνολική (κοινωνική, οικονομική, πολιτισμική, πολιτική) ιστορία ενός συγκεκριμένου τόπου, συσχετίζοντάς τον με τον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο, στον οποίο βρίσκεται, αλλά και με την εθνική και την παγκόσμια ιστορία. Τα θέματα της τοπικής ιστορίας αποτελούν και αντικείμενο διαθεματικής προσέγγισης. Με τη μελέτη της τοπικής ιστορίας, ο μαθητής μαθαίνει να σέβεται τον τόπο του, ευαισθητοποιείται για τα

³⁷⁰ Ειρήνη Νάκου, «Διδακτική της Ιστορίας, υλικός πολιτισμός και μουσεια», Γιώργος Κόκκινος-Ειρήνη Νάκου (επιμ.), *Προσεγγίζοντας την Ιστορική Εκπαίδευση στις αρχές του 21^{ου} αιώνα*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σσ. 280-281.

³⁷¹ Κώστας Κασβίκης «Τοπική Ιστορία και διδακτικές πρακτικές στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση: θεσμικές προϋποθέσεις, εκπαιδευτικές παράμετροι και ερευνητικές διαπιστώσεις», Πρακτικά του 8ου Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδας: *Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική έρευνα*, Ιωάννινα 2012, (υπό δημοσίευση).

³⁷² Μαρία Ρεπούση, «Διδακτικές Προσεγγίσεις της Τοπικής Ιστορίας», *Φιλολόγος*, 102 (2000), 590-591.

προβλήματα της τοπικής κοινωνίας, εξοικειώνεται στην παρατήρηση και στην έρευνα, κατανοεί τη σημασία του φυσικού και του ιστορικού περιβάλλοντος της περιοχής του, αποβάλλει τυχόν αισθήματα μειονεξίας και συνειδητοποιεί τη συμβολή των ανθρώπων του τόπου του, και κατ' επέκταση και τη δική του, στη δημιουργία της ιστορίας. Έτσι, δίνεται η δυνατότητα στον μαθητή να αποκτήσει μια πιο ολοκληρωμένη προσωπική, κοινωνική και εθνική ταυτότητα.³⁷³

Η τοπική ιστορία διαγράφει ένα πεδίο που διαπερνά το σύνολο των θεματικών της γενικής ιστορίας και φέρει έντονα το τοπικό στοιχείο. Παρουσιάζει έναν πλούτο πιο παλιών αλλά και νεότερων προσεγγίσεων, αντλώντας τόσο από την ιστοριοδιφία και τη λόγια ιστοριογραφία όσο και από τις μεθόδους της «Νέας Ιστορίας». Η ιστορία του τόπου είναι η ιστορία των σπουδαίων στιγμών του τόπου ή η ιστορία του τόπου στη μακρά της διάρκεια. Ως τόπος της τοπικής ιστορίας ορίζεται ο τόπος επιλογής του υποκειμένου της έρευνας και συχνά όχι όμως απαραίτητα ταυτίζεται με τον τόπο καταγωγής, γέννησης και διαμονής.³⁷⁴

Η επιτόπια μελέτη και έρευνα αποτελούν τις βασικές μεθόδους προσέγγισης των προγραμμάτων σπουδών της τοπικής ιστορίας.³⁷⁵ Οι μαθητές ωθούνται στη διαδικασία αναζήτησης του ιστορικού υλικού και εξοικειώνονται με τη συλλογή και την επεξεργασία του, καθώς και την εξαγωγή συμπερασμάτων από αυτό. Οι πηγές, γραπτές, προφορικές και οπτικοακουστικές, είναι αυτές που βοηθούν τον κάθε μαθητή να προσεγγίσει, όσο το δυνατόν καλύτερα, το ιστορικό παρελθόν και μέσα από την επεξεργασία και μελέτη τους, να κατανοήσει το παρόν του τόπου του.³⁷⁶ Στα παιδιά ζητείται να εργαστούν, να σκεφτούν και να μιλήσουν πάνω στις πηγές με συγκεκριμένες δραστηριότητες που τις συνοδεύουν. Τα βασικά κριτήρια επιλογής των πηγών αποτελούν η εγκυρότητα και η αναγνωσιμότητά τους.³⁷⁷

³⁷³ Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών Ιστορίας, σ. 212, στο http://ebooks.edu.gr/info/cps/9deppsaps_Istorias.pdf (ημερομηνία ανάκτησης 4 Ιανουαρίου 2019).

³⁷⁴ Λεοντσίνης, Ρεπούση, *ό.π.*, σσ. 13-15.

³⁷⁵ Λεοντσίνης, Ρεπούση, *ό.π.*, σ. 26.

³⁷⁶ Λεοντσίνης, «Τοπική Ιστορία και διδακτική Ιστορίας στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση», σ. 10.

³⁷⁷ Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών, «Το μάθημα της Ιστορίας στο Δημοτικό Σχολείο με βάση τα νέα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών και τα νέα βιβλία.», στο <http://www.pi-schools.gr> (ημερομηνία ανάκτησης 4 Ιανουαρίου 2019).

Η τοπική ιστορία είναι μια ιστορία που ανάγεται από το παρόν στο παρελθόν. Είναι ποιοτική και ελαστική στη διάρκεια και στη μέθοδο και αποτελεί μια ιστορία του ατομικού, συγκεκριμένη, που μελετά την καθημερινότητα. Είναι, επίσης, συγκριτική και μελετά τις διαφοροποιήσεις της εξέλιξης ανάμεσα στο γενικό και στο τοπικό. Τέλος, είναι μια ιστορία εμπειρική και πειραματική, που είναι δύσπιστη στα προκατασκευασμένα θεωρητικά μοντέλα και αρνείται τις γενικεύσεις.³⁷⁸

Σκοπός της τοπικής ιστορίας είναι η διαμόρφωση ιστορικής συνείδησης. Με την μελέτη της προσεγγίζουμε καλύτερα την γενική ιστορία και μέσα από τις αναγωγές κατανοούμε τόσο το γενικό όσο και τοπικό.

5.1.2 Οι Στόχοι και οι Μέθοδοι Διδασκαλίας της Τοπικής Ιστορίας

Η διδασκαλία της τοπικής εξυπηρετεί συγκεκριμένους στόχους. Οι στόχοι της τοπικής ιστορίας δίνονται συνοπτικά παρακάτω ως εξής:

Οι μαθητές ασχολούμενοι με την Τοπική Ιστορία:

- Εξοικειώνονται με τη μεθοδολογία της ιστορικής έρευνας.
- Εντοπίζουν, μαθαίνουν να επιλέγουν και να χρησιμοποιούν τις ιστορικές πηγές.
- Διαμορφώνουν άποψη για το παρόν, τη μορφή και τα χαρακτηριστικά της ιστορικής εξέλιξης. Η τοπική ιστορία αναδεικνύει συνειδητά τη σχέση παρόντος – παρελθόντος στην πραγματική της διάσταση.
- Εμπεδώνουν βιωματικά την έννοια του ιστορικού χρόνου και χώρου.
- Κατανοούν τα στοιχεία της συνέχειας και της ασυνέχειας στη διαδρομή του ιστορικού χρόνου και της αλλαγής μέσα από τη ζωή των ίδιων και των κοντινών τους προσώπων.
- Κατανοούν ιστορικούς όρους και έννοιες και ασκούνται στη χρήση τους μέσω του προφορικού και του γραπτού λόγου.
- Αναπτύσσουν το ενδιαφέρον τους για την ιστορία του τόπου τους και προσεγγίζουν τη ζωή των ανθρώπων του τόπου τους μέσα από όσο το

³⁷⁸ Μαρία Ρεπούση, «Τοπικές Ιστορίες στο Σχολείο. Από το γενικό παρελθόν στο παρελθόν του τόπου», *Σύγχρονη εκπαίδευση*, 112 (2000), 100.

δυνατόν περισσότερες οπτικές γωνίες (κοινωνική, θρησκευτική, οικονομική, πολιτική, τεχνολογική, επιστημονική, αισθητική).

- Αποφεύγουν ψυχολογικά, νοητικά και κοινωνικά στερεότυπα που επιμένουν να εμφανίζουν τον τόπο τους ως το κέντρο του κόσμου ή αντίθετα ως ασήμαντη εδαφική ζώνη ιστορικά και πολιτιστικά.
- Κοινωνικοποιούνται και ασκούνται στην ερμηνεία της τοπικής νοοτροπίας και συμπεριφοράς των ανθρώπων και έτσι ερμηνεύουν την τοπική ιστορική πραγματικότητα.
- Καλλιεργούν βαθμιαία τη δεξιότητα αναγωγής από την τοπική στην και παγκόσμια ιστορία και αντίθετα.
- Αποκτούν θετική στάση για την ένταξή τους στην ελληνική, ευρωπαϊκή και παγκόσμια κοινότητα, δίνοντας έμφαση στην επίλυση προβλημάτων που ανακύπτουν με διαδικασίες διαλόγου και ενθάρρυνσης, ώστε να αναπτύσσονται δεξιότητες ανταλλαγής απόψεων και ειρηνικής διευθέτησης διαφορών.
- Διαμορφώνουν μια υπεύθυνη και ενεργή σχέση με το περιβάλλον και συνειδητοποιούν τη σημασία του γεωγραφικού παράγοντα στη γένεση των κοινωνιών και τη διαμόρφωση της ιστορικής τους εξέλιξης.
- Αναπτύσσουν την κριτική τους ικανότητα και μέσα από αυτήν διαμορφώνουν θετικές συμπεριφορές για συλλογική κοινωνική δράση.³⁷⁹

Η πρόταση του Guthmann για ένα «μάθημα Ιστορίας που αναζητεί την αλήθεια» («wahrheitsuchender Geschichtsunterricht»), το οποίο στην ουσία ταυτίζεται με το «μάθημα της Ιστορίας χωρίς σκοπιμότητες», είναι αξιοπρόσεκτη, γιατί συγκλίνει προς την αγωγή ειρήνης. Γράφει χαρακτηριστικά: «*Το μάθημα της Ιστορίας που αναζητεί την αλήθεια, δεν αφήνει περιθώρια για δογματικές θέσεις [...] Ο εκπαιδευτικός [...] έχει το θάρρος να λέγει την αλήθεια, ακόμη κι όταν αυτή είναι δυσάρεστη γι' αυτόν τον ίδιο και τους μαθητές του, το κόμμα του, τη θρησκεία του ή το έθνος του [...] Μίσος δεν πρέπει να απορρέει από την έννοια Humanitas: Αντίθετα, η έννοια αυτή συνοδεύεται από υπέρβαση του μίσους*».³⁸⁰ Γενικότερα, λοιπόν, η

³⁷⁹ Λεοντσίνης, Ρεπούση, *ό.π.*, σσ. 30-35.

³⁸⁰ Βαϊνά, *ό.π.*, σσ. 106-107.

διδασκαλία της ιστορίας είναι σημαντική για τη διαμόρφωση της ταυτότητας των ανθρώπων.

Η διδακτική της ιστορίας είναι προσανατολισμένη στο διδακτικό αντικείμενο, το οποίο ορίζεται ως μια ιδιαίτερη κατασκευή του σχολείου για να απαντήσει στους σκοπούς που το ίδιο θέτει. Ερευνά και μελετά τις διαδικασίες από την πλευρά της διδασκαλίας όσο και της μάθησης.³⁸¹ Αν η ιστορία που διδάσκεται στερηθεί τη μεθοδολογία, την κριτική στις πηγές και την κατανόηση μιας περιόδου μέσα από τις μαρτυρίες, τότε δεν είναι χρήσιμη.³⁸² Σύμφωνα με τα παραπάνω σχόλια, φαίνεται πως η διδακτική της τοπικής ιστορίας πρέπει να έχει ως βασικό στόχο να ωθεί τα άτομα στη δράση. Έτσι, οι μαθητές μέσα από την έρευνα, τον συνδυασμό ιστορικών-ερμηνευτικών-εμπειρικών διαδικασιών και την ομαδική δημιουργία να προσεγγίσουν το τοπικό παρελθόν και να οδηγηθούν στην κατανόησή του.

Από την άποψη του περιεχομένου, δύο είναι οι βασικοί τρόποι μελέτης και καταγραφής της τοπικής Ιστορίας: η θεματικά ολόπλευρη μελέτη της Ιστορίας ενός τόπου, που θα μπορούσε να ονομαστεί και «γενική τοπική Ιστορία» και η σε βάθος ανάλυση ενός συγκεκριμένου θέματος από την Ιστορία του τόπου. Στην πρώτη περίπτωση επιδιωκόμενος στόχος είναι η σφαιρικότητα της προσέγγισης, που θα εξασφαλίσει την απόδοση μιας όσο το δυνατόν πληρέστερης διαχρονικής εικόνας του τόπου, δηλαδή της ζωής των ανθρώπων που έζησαν σ' αυτόν. Στη δεύτερη περίπτωση ο στόχος είναι να αναλυθεί συστηματικά ένα συγκεκριμένο θέμα από το παρελθόν ενός τόπου, απομακρύνοντας τον αρχικό αινιγματικό του χαρακτήρα.³⁸³ Βέβαια και με τους δυο τύπους θεματικής προσέγγισης είναι απαραίτητα στοιχεία από την ευρύτερη ιστορία τόπου για την κατανόηση της θεματικής που επιλέγεται για έρευνα.

Γενικότερα, το ζητούμενο του μαθήματος της ιστορίας αποτελείται από τρεις άξονες: την εννοιολόγηση, τη μέθοδο και την αφήγηση. Η εννοιολόγηση αφορά την προσέγγιση και την κατανόηση των ιστορικών εννοιών, η μέθοδος αφορά την κριτική

³⁸¹ Ρεπούση, «Διδακτική της ιστορίας. Στοχασμοί, διεργασίες και ζητούμενα 1880-1980. Η ιστορική γνώση ως ιστορική σκέψη.», 321.

³⁸² Ρεπούση, «Διδακτική της ιστορίας. Στοχασμοί, διεργασίες και ζητούμενα 1880-1980. Η ιστορική γνώση ως ιστορική σκέψη.», 343-344.

³⁸³ Βαϊνά, *ό.π.*, σ. 107-108.

ανάγνωση των πηγών και τον τρόπο που γράφεται η ιστορία και τέλος η αφήγηση την μέσω του λόγου έκφραση της κατανόησης του θέματος.³⁸⁴

Η τοπική ιστορία μέσα από τη διδασκαλία με εναλλακτικές μορφές διδασκαλίας και κυρίως με τη μέθοδο project, προσπαθεί να ανανεώσει και να εκσυγχρονίσει τη διδακτική του μαθήματος της ιστορίας, καθώς και να προσελκύσει το ενδιαφέρον για την ενασχόληση με αυτήν, αλλά και με την ιστορία γενικότερα. Οι μέθοδοι διδασκαλίας της ιστορίας, όπως αναφέρεται και στη συνέχεια, σχετίζονται με την επιτόπια μελέτη και έρευνα του περιβάλλοντος χώρου.³⁸⁵ Οι εκπαιδευτικοί πρέπει να προσαρμόζουν τη θεματολογία και το περιβάλλον μάθησης στις απαιτήσεις και τα ενδιαφέροντα της τάξης. Η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας οφείλει να είναι μαθητοκεντρική, να επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στις ιδιαιτερότητες των μαθητών και να αναφέρεται στο ειδικό, αυτό που είναι συνδεδεμένο με την ζωή σε ένα τόπο, με αποτέλεσμα ο μαθητής να κατακτήσει την ουσιαστική ιστορική γνώση για τον τόπο του και μέσα από αυτήν να προβεί σε χρήσιμες αναγωγές σε ευρύτερα πλαίσια.³⁸⁶

Σύμφωνα με την άποψη του Παπαμαύρου:

«Η καλύτερη μέθοδος της Ιστορίας είναι κείνη, που βάζει τα παιδιά να βρουν μόνα τους την αντικειμενική ιστορική αλήθεια. Εκείνη που είναι απαλλαγμένη από κάθε υποκειμενική προσωπική συμπάθεια ή αντιπάθεια και δεν ξέρει τίποτα άλλο από εκείνο που λένε τα πράματα. Τη στιγμή που ξεφεύγουμε από τα πράματα και ανακατεύουμε στην Ιστορία και τις υποκειμενικές μας αντιλήψεις, τη στιγμή εκείνη παραμορφώνουμε την Ιστορία. Και εκείνο που επιδιώκουν οι ερβαρτιανοί με την Ιστορία, δηλαδή τη διαπαιδαγώγηση των μαθητών, πετυχαίνεται καλύτερα μόνο αν αποβλέπουμε να ανακαλύψουμε την ιστορική αλήθεια όσο πικρή κι αν είναι καμιά φορά για μας. Τίποτα δεν υψώνει και δεν εξευγενίζει την ανθρώπινη ψυχή παρά η προσπάθεια να ανακαλύψει και να διαπιστώσει την αντικειμενική αλήθεια. Και η ανακάλυψη της ιστορικής αλήθειας πρέπει να ναι ο κύριος σκοπός του μαθήματος της Ιστορίας. Η ανακάλυψη όμως και η

³⁸⁴ Ρεπούση, «Διδακτική της ιστορίας. Στοχασμοί, διεργασίες και ζητούμενα 1880-1980. Η ιστορική γνώση ως ιστορική σκέψη.», 352.

³⁸⁵ Λεοντσίνης, Ρεπούση, *ό.π.*, σ. 26.

³⁸⁶ Βαϊνά, *ό.π.*, σ. 168.

*διαπίστωση της ιστορικής αλήθειας γίνεται μόνο με τον τρόπο της διδασκαλίας που αναφέρω παραπάνω. Με την διδασκαλία των πηγών. Τότε παραμερίζει κάθε υποκειμενική αντίληψη και συμπάθεια και ακούγεται μόνο ό,τι λένε τα ιστορικά ντοκουμέντα».*³⁸⁷

Η μάθηση της τοπικής ιστορίας και κατ' επέκταση της ιστορίας δεν πραγματώνεται με την απλή μεταβίβαση της γνώσης, αλλά μέσω της έρευνας και της δράσης των μαθητών μέσα από την ενασχόλησή τους με τις πηγές. Οι πηγές βοηθούν τους μαθητές να καταλάβουν ότι η ιστορία δεν είναι μια αυθαίρετη συγγραφή, αλλά μια επιστήμη που έχει στόχο να προβληματίσει και να ενεργοποιήσει για την αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας. Οι πηγές, σίγουρα, πρέπει να εξετάζονται μέσα στο ιστορικό τους πλαίσιο και να αξιολογούνται μια προς μια. Οι μαθητές μέσω της έρευνας, της συλλογής και επεξεργασίας των πληροφοριών, των επισκέψεων και των βιωματικών δραστηριοτήτων φτάνουν στη γνώση και την κατανόηση της ιστορίας του τόπου τους.

Οι μαθητές συναναστρέφονται με οικεία πρόσωπα, συλλέγουν αναμνήσεις, διερευνούν οικείους χώρους, μνημεία κτλ. με στόχο τη βαθύτερη εμπλοκή στο θέμα, την ιστορική έρευνα του περιβάλλοντός τους, ώστε να καταδειχθεί η άμεση και η βιωματική αξία της ιστορικής μάθησης.³⁸⁸ Η επίσκεψη σε χώρους μνήμης θα πρέπει να εντάσσεται σε ένα «σχέδιο Ιστορίας» και να προβληματίζει τον εκπαιδευτικό για την παιδαγωγική της αξία. Ο εκπαιδευτικός χρειάζεται να προετοιμαστεί πολύ καλά και να υποστηρίξει τις ιστορικές γνώσεις που οι μαθητές έχουν ήδη αποκτήσει, ώστε να είναι σε θέση να εντάξουν σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο αυτά που θα δουν. Έτσι, η επίσκεψη και ο χώρος θα συμβάλουν στην καλλιέργεια δεξιοτήτων για ιστορική σκέψη και ερμηνεία.³⁸⁹

Συνεπώς η τοπική ιστορία στηρίζεται στην ενεργό συμμετοχή των μαθητών στην οικοδόμηση της γνώσης. Καθώς αλλάζει τις σχέσεις του παραδοσιακού μαθήματος

³⁸⁷ Βαϊνά, *ό.π.*, σ. 172.

³⁸⁸ Γιώργος Κόκκινος, Παναγιώτης Γατσωτής, «Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο τραυματικό γεγονός και στο τραύμα», Γιώργος Κόκκινος, Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης, Παναγιώτης Γατσωτής και Έλλη Λεμονίδου (επιμ.), *Τα συγκρουσιακά θέματα διδασκαλία της Ιστορίας*, Εκδόσεις Νοόγραμμα, Αθήνα 2010, σ. 48.

³⁸⁹ Έλλη Λεμονίδου, «Επίμαχα ή συγκρουσιακά θέματα στο μάθημα της Ιστορίας στη Γαλλία», Γιώργος Κόκκινος, Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης, Παναγιώτης Γατσωτής και Έλλη Λεμονίδου (επιμ.), *Τα συγκρουσιακά θέματα διδασκαλία της Ιστορίας*, Εκδόσεις Νοόγραμμα, Αθήνα 2010, σ. 212.

ιστορίας, είναι απαραίτητη η δημιουργία ενός νέου μαθησιακού περιβάλλοντος, στο οποίο οι μαθητές θα είναι συμμετέχοντες στη δημιουργία της γνώσης και όχι απλοί αποδέκτες. Με τη συνεργατική ερευνητική εργασία δίνεται το αναγκαίο οργανωτικό πλαίσιο για μια συλλογική, κυρίως, ερευνητική εργασία και, συγχρόνως, η σχολική ομάδα αποκτά συνοχή και αυτονομείται.³⁹⁰ Επιπλέον με την ομαδοσυνεργατική δουλειά ή την ανακαλυπτική μάθηση και με τις βιωματικές δραστηριότητες οι μαθητές, πέρα από την ευκαιρία να εξερευνούν την ιστορική γνώση, κατανοούν σε βάθος αυτό που ερευνούν.³⁹¹

Εξίσου σημαντικός είναι και ο ρόλος της «ιστορικής ενσυναίσθησης» ή «λογικής κατανόησης» στη διδακτική της ιστορίας, γενικής και τοπικής. Οι μαθητές μέσα από την προσέγγιση των βιωμάτων, των κινήτρων, των ηθών και της νοοτροπίας των ανθρώπων του παρελθόντος προσπαθούν να αντιληφθούν και να κατανοήσουν με πιο αποτελεσματικό τρόπο το παρελθόν και τη δράση των ανθρώπων. Συνεπώς, «η ιστορική ενσυναίσθηση λειτουργεί ως ένα μέσο για την ιστορική κατανόηση».³⁹²

Σίγουρα βέβαια, όπως ισχύει στη διδακτική της γενικής ιστορίας, έτσι και στη διδακτική της τοπικής ιστορίας σημαντική θέση κατέχει η αξιολόγηση και η ανατροφοδότηση που γίνεται μέσω αυτής. Σε πρώτη φάση ο εκπαιδευτικός προβαίνει σε διαγνωστική αξιολόγηση που έχει σκοπό την επισήμανση των δυσκολιών που εμφανίζουν, ατομικά ή συλλογικά, οι μαθητές σχετικά με το μάθημα της Ιστορίας. Στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής διαδικασίας, πραγματοποιείται η διαμορφωτική αξιολόγηση που αποσκοπεί στον έλεγχο της προόδου της διδακτικής προσπάθειας και στη συγκέντρωση στοιχείων, απαραίτητων, για ενδεχόμενες τροποποιήσεις ή βελτιώσεις στο αρχικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Η αξιολόγηση αυτή είναι συνεχής καθόλη τη διάρκεια του προγράμματος. Επιπλέον, η ενδιάμεση αυτή αξιολόγηση αποτελεί ανατροφοδότηση και επιτρέπει στους μαθητές να κάνουν διορθωτικές κινήσεις, να ενισχύονται και να ενθαρρύνονται. Φυσικά, στο τέλος του προγράμματος γίνεται η συνολική αξιολόγηση σε σχέση πάντοτε με τους αρχικούς

³⁹⁰ Λεοντσίνης, Ρεπούση, *ό.π.*, σσ. 104-105.

³⁹¹ Λεοντσίνης, Ρεπούση, *ό.π.*, σσ. 114-115.

³⁹² Χαράλαμπος Κουργιαντάκης, «Διδασκαλία της Ιστορίας και ιστορική ενσυναίσθηση-λογική κατανόηση», Γιώργος Κόκκινος - Ειρήνη Νάκου (επιμ.), *Προσεγγίζοντας την Ιστορική Εκπαίδευση στις αρχές του 21^{ου} αιώνα*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σ. 451.

στόχους, όταν η σχολική τάξη πραγματεύεται, συλλογικά, τα αποτελέσματα των ομάδων εργασίας και επιχειρεί ολικές συνθέσεις.³⁹³

Στα θεματικά πεδία της τοπικής ιστορίας δεν υπάρχουν περιορισμοί. Οι άνθρωποι, ο χρόνος και ο χώρος αποτελούν σύνορά τους. Τα πεδία μπορεί να συνδέονται και να αλληλοσυμπληρώνονται μεταξύ τους. Ένα πεδίο μπορεί να αποκτά νόημα μέσα από τη συσχέτιση με κάποιο που στην αρχή έμοιαζε ξένο προς αυτό. Σημαντικό είναι τα θεματικά πεδία να προκαλούν το ενδιαφέρον των μελών της ομάδας εργασίας και να προσαρμόζονται στις δυνατότητές της.³⁹⁴ Επιπλέον, επισημαίνεται πως περιβάλλον έρευνας για την διδασκαλία της τοπικής ιστορίας μπορεί να αποτελέσει η σχολική τάξη και γενικότερα το σχολικό περιβάλλον, το οικογενειακό περιβάλλον και το ευρύτερο περιβάλλον του τόπου διαμονής των μαθητών. Καθένας από τους χώρους αυτούς απαιτεί διαφορετική προετοιμασία και οργάνωση και προϋποθέτει την πρόβλεψη και τη διάθεση διαφορετικού χρόνου.³⁹⁵

Σύμφωνα με το φαινομενολογικό μοντέλο του Skipp, η θεματική της τοπικής ιστορίας διαπερνά το σύνολο των θεματικών περιοχών της γενικής ιστορίας, δηλαδή την τοπογραφία, την οικονομική ιστορία, την κοινωνική ιστορία, τη δημογραφική ιστορία, την εκκλησιαστική ιστορία και την πολιτική ιστορία. Ορίζει έναν συγκεκριμένο τόπο μελέτης και χαρακτηρίζεται ως προς την προσέγγιση από τη λεπτομέρεια στην ανάλυση των δεδομένων και τις μικροϊστορικές συγκριτικές μελέτες, τη συλλογή και την καταγραφή δεδομένων, τη διηγηματική και περιγραφική της απόδοση.³⁹⁶

Γενικότερα, η τοπική ιστορία έχει ποικίλες θεματικές, οι οποίες βοηθούν στο να κατανοήσουμε καλύτερα τη γενική ιστορία και παράλληλα, μελετώντας την ευρύτερη ιστορία να αντιληφθούμε καλύτερα τις τοπικές ιστορίες. Στην επιλογή του θέματος, που πρόκειται να μελετηθεί, παίζει καθοριστικό ρόλο το ενδιαφέρον των μαθητών, αφού αυτοί είναι, στην ουσία, που θα επιλέξουν το θέμα, με το οποίο θα ασχοληθούν. Οι θεματικές περιοχές της τοπικής ιστορίας αφορούν:

³⁹³ Λεοντσίνης, Ρεπούση, *ό.π.*, σσ. 111-116.

³⁹⁴ Λεοντσίνης, Ρεπούση, *ό.π.*, σσ. 41-42.

³⁹⁵ Λεοντσίνης, «Τοπική Ιστορία και διδακτική Ιστορίας στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση», σ. 14.

³⁹⁶ Λεοντσίνης, Ρεπούση, *ό.π.*, σσ. 13-14.

- Ιστορία του τοπίου.
- Καθημερινές ανθρώπινες δραστηριότητες.
- Τοπική κοινότητα.
- Ιστορία της οικογένειας.

Η αξία λοιπόν της τοπικής ιστορίας είναι μεγάλη. Η μελέτη ενός τόπου ενδιαφέρει περισσότερο ως μέθοδος και λιγότερο ως γνωστικό αντικείμενο. Οι μαθητές πάνω απ' όλα εξοικειώνονται με την σχολική έρευνα και τη μέθοδό της, αναζητώντας κάθε ιστορική μαρτυρία και βιώνοντας την ιστορική εμπειρία με έμμεσο τρόπο, καθώς έρχονται σε επαφή και επεξεργάζονται κατάλοιπα του παρελθόντος. Η εργασία του μαθητή σε οικείο τόπο του δίνει τα απαραίτητα εργαλεία που είναι χρήσιμα για τη μελέτη του και η σε βάθος μελέτη του επιτρέπει να αποκτήσει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για το παρελθόν της περιοχής του. Ταυτόχρονα, δίνεται η ευκαιρία να γνωρίσει καλύτερα τον εαυτό του, τους άλλους και τον τόπο του.

Οι μαθητές παρατηρώντας, μελετώντας και εξετάζοντας τον ιστορικό χώρο αποκτούν την ικανότητα να παρατηρούν, να περιγράφουν, να συγκρίνουν και να κρίνουν καταστάσεις και πρόσωπα του παρελθόντος, κατανοώντας έτσι το παρόν. Σταδιακά αναπτύσσουν την ικανότητα παρατήρησης, φαντασίας, αιτιολόγησης, σύγκρισης και κρίσης του παρελθόντος. Επιπλέον, με την Τοπική Ιστορία αναδεικνύεται η σχέση του τοπικού ιστορικού στοιχείου με το εθνικό και η διαφοροποίηση τοπικών φαινομένων από εκείνα της γενικής ιστορίας (υπερεθνική διάσταση). Οι μαθητές κοινωνικοποιούνται, καθώς έρχονται σε επαφή με διάφορους ειδικούς (ξεναγούς, αρχαιολόγους κα.) και διαπιστώνουν ότι η ιστορία δεν είναι κάτι γενικό, ξεφεύγοντας από το σχολικό εγχειρίδιο.³⁹⁷

Επιπλέον, οι μαθητές οδηγούνται μέσα από τα παραπάνω στην εξαγωγή ιστορικών συμπερασμάτων, αφού έρχονται εύκολα σε επαφή με οπτικά και αισθητά αντικείμενα μελέτης. Το οικείο τοπικό περιβάλλον τους δίνει τις απαραίτητες μαρτυρίες και την δυνατότητα να συγκρίνουν το παρόν με το παρελθόν. Οι μαθητές μέσα από την ενασχόληση με την τοπική ιστορία αναπτύσσουν κριτική ικανότητα, κάτι που τους δίνει την ευκαιρία να εξερευνούν οι ίδιοι την ιστορία του τόπου τους να κρίνουν και να συγκρίνουν πρόσωπα και καταστάσεις. Η επαφή με τις ιστορικές πηγές

³⁹⁷ Λεοντσίνης, *Διδακτική της Ιστορίας. Γενική – τοπική ιστορία και περιβαλλοντική εκπαίδευση*, σ. 57.

ευαισθητοποιεί τους μαθητές, και αναπτύσσει την ιστορική τους κρίση και συνείδηση διατυπώνοντας ερωτήσεις και απορίες. Τέλος συνειδητοποιούν την ιστορικότητα της περιοχής τους και αντιλαμβάνονται ότι η ιστορία δεν είναι μόνο ένα σχολικό μάθημα αλλά μια πραγματικότητα που υπάρχει έξω από αυτό.

Η συστηματική διδασκαλία της τοπικής ιστορίας οδηγεί στην επίλυση μεθοδολογικών προβλημάτων διδακτικής της γενικής ιστορίας. Οι διδακτικοί τρόποι που χρησιμοποιούνται για τη διαχείριση του υλικού, αναπτύσσουν στους μαθητές την ικανότητα να σκέπτονται σύγχρονα και να διαπιστώνουν ότι η ιστορία είναι συνεχιζόμενη και διαρκώς μεταβαλλόμενη και έτσι οι καταστάσεις που μελετάμε δεν παραμένουν ίδιες. Καθώς, λοιπόν, με την τοπική ιστορία ενισχύεται η διδασκαλία της γενικής ιστορίας, παράλληλα προσφέρονται, λόγω της αμεσότητας των πηγών, σημαντικές ευκαιρίες για να δοθεί περισσότερη έμφαση στη σύγχρονη ιστορία. Οι μαθητές αντιλαμβάνονται ότι ο σύγχρονος ιστορικός ορίζοντας του άμεσου περιβάλλοντος τους συνδέεται άμεσα με τη ζωή τους. Η ιστορία αποκτά παροντική διάσταση και βοηθά τους μαθητές να αναπτύσσουν την κριτική τους σκέψη και να προσδιορίσουν τη δική τους ταυτότητα μέσα στον κόσμο που σήμερα ζουν.³⁹⁸

Μέσα από τη διδασκαλία της τοπικής ιστορίας οι μαθητές ανακαλύπτουν τη μοναδικότητα και την πολυπλοκότητα της ζωής, μαθαίνουν να κρίνουν, αλλά και να σέβονται τις απόψεις των συναθρώπων με τους οποίους συμβιώνουν και προετοιμάζονται, ώστε να γίνουν ενεργοί πολίτες συνειδητοποιώντας την ανάγκη της συμμετοχής τους στη λήψη αποφάσεων που επηρεάζουν τη ζωή τους. Συνοψίζοντας, σχετικά με την αξία και τη χρησιμότητα της διδασκαλίας της τοπικής ιστορίας, τα οφέλη για τους μαθητές είναι πολλά και μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε εκτός από ιστορικά και εκπαιδευτικά και σε συναισθηματικά.³⁹⁹

5.1.3 Σχέση Τοπικής με τη Γενική Ιστορία

Για τη σχέση που παρουσιάζει η γενική με την τοπική ιστορία, είναι απαραίτητο να αναφερθεί πως ουσιαστική διάκριση δεν μπορεί να υπάρχει, καθώς οι διαφορές τους

³⁹⁸ Λεοντσίνης, Ρεπούση, *ό.π.*, σσ. 28-29.

³⁹⁹ Λεοντσίνης, Ρεπούση, *ό.π.*, σσ. 29-30.

είναι πολύ λεπτές. Η σχέση της τοπικής με τη γενική ιστορία διαμορφώνεται ως μια σχέση του ατομικού απέναντι στο γενικό, δεν είναι υπάλληλη, αλλά μια σχέση αμοιβαίων ανταλλαγών. Τα όποια διαφορετικά τοπικά στοιχεία δεν είναι ικανά από μόνα τους να αναδείξουν την ιστορική διάσταση ενός τόπου. Η τοπική ιστορία δεν ενισχύει-βοηθά τη γενική ιστορία, αλλά η μια συμπληρώνει την άλλη, καθώς δεν είναι χρήσιμη και δεν έχει ουσία η τοπική ιστορία χωρίς τη γενική και αντίστροφα.⁴⁰⁰

Η τοπική ιστορία δεν αποτελεί εισαγωγή της γενικής ιστορίας. Σύμφωνα με τον Beeck η ίδια είναι το ίδιο πολύπλοκη και ευρύτερη με τη γενική ιστορία και δεν οδηγεί τους μαθητές στην καλύτερη κατανόηση της γενικής ιστορίας.⁴⁰¹ Αντίθετα, οι δυνατότητες που δίνει η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας ενισχύουν τη σχολική πραγματικότητα, καθώς μεταβάλλουν τις παραδοσιακές διδακτικές πρακτικές απομνημόνευσης του μαθήματος της ιστορίας στο σχολείο. Η σύνδεση γενικής και τοπικής ιστορίας έχει ως αποτέλεσμα η τοπική ιστορία να δίνει έμφαση στο κοινό του τόπου και της χώρας ή της ανθρωπότητας. Η τοπική ιστορία εμπλουτίζει τη γενική και αντίστροφα. Η συνύπαρξη αυτών των δύο κρίνεται αναγκαία και εποικοδομητική στην ιστορική κατανόηση. Η μια συμπληρώνει και ενισχύει την άλλη.

Όταν οι μαθητές δουλεύουν πάνω στα τεκμήρια και τις πηγές του τόπου τους ενισχύεται σε σημαντικό βαθμό η κατανόηση της γενικής ιστορίας. «Ο συνδυασμός στη σχολική εκπαίδευση της τοπικής με τη γενική ιστορία προσφέρει την ευκαιρία στους μαθητές κάθε ηλικίας και ικανότητας να επισημάνουν ότι η απόδειξη της ιστορίας υπάρχει παντού γύρω τους».⁴⁰² «Η τοπική ιστορία ως ιστορία του ατομικού, του μοναδικού αποκτά αναγνωσιμότητα στο πλαίσιο της γενικότητας που την αφορά».⁴⁰³

Τελικά, η τοπική ιστορία μας φέρνει πιο κοντά στον άνθρωπο, στις δράσεις και τις ψυχολογικές όψεις των επιλογών του.⁴⁰⁴ Η τοπική ιστορία επιχειρεί να συνδέσει τη σχολική ιστορία με την έρευνα, αμφισβητώντας την παραδοσιακή αφηγηματική διδακτική της ιστορίας. Η εισαγωγή της τοπικής ιστορίας στην εκπαίδευση επιτρέπει

⁴⁰⁰ Λεοντσίνης, Ρεπούση, *ό.π.*, σ. 19.

⁴⁰¹ Βαϊνά, *ό.π.*, σσ. 67.

⁴⁰² Λεοντσίνης, *Διδακτική της Ιστορίας. Γενική – τοπική ιστορία και περιβαλλοντική εκπαίδευση*, σ. 56.

⁴⁰³ Λεοντσίνης, Ρεπούση, *ό.π.*, σ. 19.

⁴⁰⁴ Λεοντσίνης, «Τοπική Ιστορία και διδακτική Ιστορίας στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση», σ. 6.

τη γνωριμία του μαθητή με το περιεχόμενό της με έναν πιο συστηματικό τρόπο, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση της ιστορικής συνείδησής του. Η ενασχόληση με τις πηγές εξοικειώνει τους μαθητές στη χρήση και στην επεξεργασία τους και τους επιτρέπει να αναμορφώνουν την υπάρχουσα γνώση τους βάση των νέων δεδομένων. Επίσης, η μελέτη της τοπικής ιστορίας επιτρέπει τη μετάβαση στο χώρο δράσης των ανθρώπων στο παρελθόν, γεγονός το οποίο αποτελεί μία από τις βασικές παραμέτρους της διδακτικής της ιστορίας. Η τοπική ιστορία έχει αναπτυχθεί ιστορικά στη βάση τριών βασικών προσεγγίσεων που αφορούν στη *γενική ιστορία* και στον εμπλουτισμό της με δεδομένα από την τοπική ιστορία, στη *μέθοδο* που δίνει έμφαση στην τοπική ιστορική έρευνα και στις *περιβαλλοντικές σπουδές* και εμφανίζει ένα σύνολο ρηξικέλευθων στοιχείων που προωθούν ένα νέο περιβάλλον μάθησης, το οποίο διαπερνάται από ποικίλες θεματικές.⁴⁰⁵

5.1.4 Η διδασκαλία των τραυματικών γεγονότων

Πολύ σημαντικό κομμάτι της διδασκαλίας της Ιστορίας αποτελεί η προσέγγιση τραυματικών γεγονότων στην εκπαιδευτική κοινότητα. Παρά τις καινοτομίες που έχουν γίνει στη διδασκαλία της Ιστορίας στο σύγχρονο σχολείο, η διδασκαλία τραυματικών γεγονότων δημιουργεί αμηχανία και άγχος και σε γνωστικό αλλά και σε μεθοδολογικό επίπεδο.

Ως συγκρουσιακό θεωρείται ένα θέμα όταν οι άνθρωποι εκκινούν από διαφορετικές προκείμενες, έχουν διαφορετικές πεποιθήσεις, πιστεύω, τρόπους κατανόησης ή προβάλλουν αντιτιθέμενες εξηγήσεις ή λύσεις, όταν εμπλέκεται σημαντικός αριθμός ανθρώπων ή διαφορετικές ομάδες και όταν η διαμάχη γύρω από το θέμα δεν μπορεί να διευθετηθεί με προσφυγή σε τεκμήρια.⁴⁰⁶ Οι εμφύλιοι πόλεμοι, οι εθνικές ήττες, οι μαζικές σφαγές και γενοκτονίες, το Ολοκαύτωμα είναι γεγονότα που τα έθνη επιθυμούν να απωθήσουν από τη συλλογική τους μνήμη. Παρά ταύτα η ανέλκυσή τους από τη λήθη, αν και επώδυνη, κρίνεται απαραίτητη, αφού με την

⁴⁰⁵ Ρεπούση, «Τοπικές Ιστορίες στο Σχολείο. Από το γενικό στο παρελθόν του τόπου», 103.

⁴⁰⁶ Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης, «Συγκρουσιακά θέματα και επίλυση προβλημάτων στο μάθημα της Ιστορίας», Γιώργος Κόκκινος - Δημήτρης Μαυροσκούφης (επιμ.), *Το τραύμα, τα συγκρουσιακά Θέματα και οι Ερμηνευτικές Διαμάχες στην Ιστορική Εκπαίδευση*, Εκδόσεις Ρόδον, Περιστέρη (Αθήνα) 2015, σσ. 121-122.

πολλαπλή επεξεργασία και διερεύνησή τους αποτελούν μια θεμελιώδη πρακτική διαμόρφωσης κριτικής και αναστοχαστικής ιστορικής σκέψης και συνείδησης.⁴⁰⁷

Η προσέγγιση των επίμαχων γεγονότων και ζητημάτων στο πλαίσιο της σχολικής ιστορίας αποτελεί σήμερα ένα ιστοριογραφικό και παιδαγωγικό διακύβευμα. Γεγονός που αποδεικνύουν οι αντιπαραθέσεις σχετικά με το περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων ιστορίας τόσο στην Ελλάδα, όσο και σε διεθνές επίπεδο, οι οποίες συχνά παίρνουν τη μορφή ηθικού πανικού. Το επίμαχο, τραυματικό ή απωθημένο παρελθόν που στοιχειώνει και προκαλεί άγχος στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες, εκφράζεται με τη μορφή αντίπαλων βιωματικών εμπειριών, ερμηνειών και βιωμάτων, γεμάτα από συναισθηματική φόρτιση και ιδεολογική ένταση αφού σχετίζονται με ζητήματα ταυτότητας, ιστορικής συνείδησης και αναγνώρισης εθνοτικών, θρησκευτικών, φυλετικών ή ταξικών διαφορών και με αντικρουόμενες συνταγματικές επιταγές για τους σκοπούς της εκπαίδευσης. Οι εγκαθιδρυμένες απόψεις και τα νοητικά σχήματα που έχουν διαμορφώσει οι μαθητές μέσα από την κοινωνικοποίηση τους ή μέσα από την οικογένειά τους, όταν έρχονται σε σύγκρουση με τα ερμηνευτικά σχήματα του σχολείου ή αν ενταχθούν σε ένα πλαίσιο συνεξέτασης με άλλες αποκλίνουσες ερμηνευτικές προοπτικές, τότε η γνωστική σύγκρουση που προκύπτει δεν οδηγεί καθόλου εύκολα στην τροποποίηση της βιωμένης γνώσης και στην προσαρμογή της στην κυρίαρχη ή την επιστημονική.⁴⁰⁸

Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, η σύγκρουση αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ανθρώπινης κοινωνίας και θα προκύψει αναπόφευκτα. Αυτό που έχει σημασία όμως είναι η διαχείρισή της από τα υποκείμενα, από τον τρόπο που επιλέγουν για να την επιλύσουν.⁴⁰⁹ Έτσι, φαίνεται πως η διδακτική προσέγγιση επίμαχων γεγονότων μπορεί και θα ήταν ωφέλιμο να γίνει στη σχολική τάξη, αρκεί οι εκπαιδευτικοί να κατασκευάσουν κατάλληλα μαθησιακά περιβάλλοντα, να αγωνιστούν για τη διατήρηση ισορροπιών και να λαμβάνουν υπόψη τους την εξακολουθητική φόρτιση του παρελθόντος στη συγκεκριμένη χρονικότητα και τοπικότητα, τη διαιώνιση των

⁴⁰⁷ Κόκκινος, Γατσωτής, *ό.π.*, σσ. 19-21.

⁴⁰⁸ Κόκκινος, Γατσωτής, *ό.π.*, σσ. 29-30.

⁴⁰⁹ Κόκκινος, Γατσωτής, *ό.π.*, σ. 63.

συγκρούσεων του παρελθόντος στο παρόν, την ηλικία, τις εμπειρίες και τα ενδιαφέροντα των παιδιών.⁴¹⁰

Δεν πρέπει να αποσιωπούμε τις συγκρούσεις, αλλά να ενημερώνουμε με υπευθυνότητα και επιστημονική επάρκεια, να ευαισθητοποιούμε και να προβληματίζουμε πολύπλευρα και σε βάθος τους μαθητές για τις ανθρώπινες συγκρούσεις, τα αίτια, τις μορφές και τις συνέπειές τους. Με αυτόν τον τρόπο θα προετοιμάσουμε τους μαθητές, ώστε να είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν τον αλληλοσυγκρουόμενο κόσμο, στον οποίο θα ζήσουν και θα εργαστούν, και φυσικά θα αποκτήσουν τα κατάλληλα εφόδια για να αντιμετωπίσουν δυσκολίες και σοβαρές υποθέσεις στο παρόν.⁴¹¹

5.2 Πρόταση διδασκαλίας για την περίοδο της Κατοχής στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας

Στη συγκεκριμένη πρόταση διδασκαλίας θα ακολουθηθεί η ομαδοσυνεργατική μέθοδος. Η ομαδοσυνεργατική μέθοδος επιτρέπει στα παιδιά να εργαστούν σε ομάδες και μέσα από την έρευνα, την αλληλεπίδραση και τη συζήτηση που γίνεται να οδηγηθούν σε συμπεράσματα, να κατανοήσουν και να αντιληφθούν ολόπλευρα την ιστορική γνώση, να αναπτύξουν τις γνωστικό –μεθοδολογικές τους ικανότητες και την κριτική τους σκέψη. Επιπλέον μέσα από μια ποικιλία διδακτικών μεθόδων και μέσων (σύνθεση δοκιμίου, διάλογο, ανιχνευτικές εργασίες, κατασκευές δραματοποίηση) η ομαδοσυνεργατική μέθοδος δίνει την ευκαιρία στους μαθητές να αποβούν δημιουργικοί, επινοητικοί και να βιώσουν την περιπέτεια της εξερεύνησης της ιστορικής γνώσης, να εργάζονται και να κατανοούν σε βάθος αυτό που ερευνούν.

412

⁴¹⁰ Κόκκινος, Γατσωτής, *ό.π.*, σσ. 27-28.

⁴¹¹ Κόκκινος, Γατσωτής, *ό.π.*, σ. 60.

⁴¹² Λεοντσίνης, Ρεπούση, *ό.π.*, σ.115.

5.2.1 Η πρόταση διδασκαλίας και τα χαρακτηριστικά της

Τάξη: Στ´ Δημοτικού

Αριθμός μαθητών: 20

Διάρκεια: 15 διδακτικές ώρες

Ορισμός μεθόδου: Τα παιδιά θα εργαστούν σε ομάδες (**ομαδοσυνεργατική μέθοδος**) και η **συζήτηση** θα είναι **κατευθυνόμενη**. Με βάση την παιδαγωγική της **διερευνητικής προσέγγισης της μάθησης**,⁴¹³ οι υπό διαπραγμάτευση και διδασκαλία πηγές είναι κείμενα που έχουν νόημα για τους μαθητές και δημιουργούν αφορμές για κριτική προσέγγιση. Έτσι οι μαθητές συμμετέχουν ενεργά στη μάθηση και στην κατάκτηση της γνώσης, ώστε αυτή να είναι πιο αποτελεσματική.

Χώροι υλοποίησης της διδασκαλίας

- Σχολική τάξη
- Δημοτική βιβλιοθήκη νομού Αιτωλοακαρνανίας
- Μνημεία πεσόντων εθνικής αντίστασης του νομού Αιτωλοακαρνανίας
- ΓΑΚ Μεσολογγίου

Μεθοδολογικά εργαλεία

- **Ντοκουμέντα:** μνημεία, συνεντεύξεις, άρθρα του τοπικού τύπου, τοπική βιβλιογραφία
- **Τεχνικά μέσα:** διαδίκτυο, φύλλα εργασίας
- **Μορφές επικοινωνίας:** διάλογος - συζήτηση
- **Μορφή εργασίας:** ομαδική εργασία
- **Εννοιολογική γνώση:** Η γνώση των εννοιών αποτελεί προϋπόθεση για την ιστορική κατανόηση και γνώση:
 - ❖ Αντάρτες
 - ❖ ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, ΕΔΕΣ
 - ❖ Αντίποινα
 - ❖ Σαμποτάζ

⁴¹³ Ηλίας Ματσαγγούρας, Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2011.

- ❖ Τσολιάδες- Γερμανοτσολιάδες
- ❖ Τάγματα ασφαλείας
- ❖ Ύπαιθρος
- ❖ Πείνα
- ❖ Επίταξη
- ❖ Τόπος μνήμης και μνημείο
- ❖ Συνέχεια και αλλαγή
- ❖ Ενσυναίσθηση
- ❖ Ηθική διάσταση

Θεματικά πεδία προς διερεύνηση με κυρίαρχη διάσταση την επιτόπια έρευνα και μελέτη και τη βιβλιογραφική προσέγγιση:

- Αντιστασιακές οργανώσεις νομού Αιτωλοακαρνανίας
- Οργάνωση αντάρτικου στην ευρύτερη περιοχή του Αγρινίου.
- Τάγματα Ασφαλείας στο νομό Αιτωλοακαρνανίας
- Μνημεία πεσόντων εθνικής αντίστασης στην Αιτωλοακαρνανία
- Μεγάλες εκτελέσεις στο νομό και μνημεία.

Πηγές:

Τοπική και γενική βιβλιογραφία

Συνοεντεύξεις

Χάρτης του Νομού Αιτωλοακαρνανίας

Άρθρα

Εικόνες

Επισκέψεις πεδίου

Εμπλεκόμενες γνωστικές περιοχές: Στη συγκεκριμένη πρόταση επιχειρείται διασύνδεση με το Αναλυτικό Πρόγραμμα της ιστορίας της Στ΄ Δημοτικού, καθώς είναι προσαρμοσμένο στο μάθημα της ιστορίας της Στ΄ Δημοτικού της Ε΄ Ενότητας,

στο Κεφάλαιο 9⁴¹⁴ με τίτλο «Μια δεκαετία αγώνων και θυσιών για την ελευθερία (1941-1949)».⁴¹⁵ Η διδασκαλία εντάσσεται στο πλαίσιο διδασκαλίας της Τοπικής Ιστορίας και αξιοποιούνται σε αυτό, εκτός από την ιστορική, και οι γνωστικές περιοχές της γλώσσας (γνώση του απαραίτητου λεξιλογίου και σωστή χρήση των όρων), της γεωγραφίας (τοποθέτηση στο χώρο) και της αισθητικής αγωγής (εικαστική απόδοση των γεγονότων).

Προαπαιτούμενες δεξιότητες και γνώσεις των μαθητών

Οι μαθητές σε πρώτη φάση θα πρέπει να είναι εξοικειωμένοι με την διαδικασία της ομαδοσυνεργατικής διδασκαλίας και της ερευνητικής - ανακαλυπτικής μεθόδου. Έπειτα, θα πρέπει να διαθέτουν βασικές γνώσεις για τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, έχοντας ήδη διδαχθεί το κεφάλαιο του σχολικού βιβλίου που είναι αφιερωμένο στη γερμανική επίθεση και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Να γνωρίζουν, δηλαδή τα αίτια, τα βασικά γεγονότα και τις αρνητικές συνέπειες του πολέμου, ώστε να διαθέτουν μια γενική εικόνα για το ιστορικό πλαίσιο της εποχής που θα μελετήσουν.

5.2.2 Σκοπός και ειδικοί στόχοι της διδασκαλίας

Σκοπός

Βασικό σκοπό της διδακτικής πρότασης αποτελεί η μελέτη της τοπικής ιστορίας κατά την περίοδο της Κατοχής στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και η μελέτη της μνήμης των γεγονότων στη σύγχρονη εποχή. Πιο συγκεκριμένα θα επικεντρωθούμε στη γνώση και την ερμηνεία των γεγονότων, της δράσης, της εξέλιξης και της σημασίας της εθνικής αντίστασης στο νομό Αιτωλοακαρνανίας, καθώς και στην αναζήτηση ιδιαίτερων συνθηκών που οδήγησαν σε αυτήν. Επιπλέον,

⁴¹⁴ Το κεφάλαιο αυτό του σχολικού βιβλίου ιστορίας είναι το μοναδικό που θα μπορούσαμε να συνδέσουμε τα γεγονότα της τοπικής ιστορίας για την Κατοχή με τη σχολική πραγματικότητα. βλ. Andreas P. Andreou, Kostas Kasvikis, «A NEW 'OLD-FASHIONED' PRIMARY EDUCATION TEXTBOOK FOR GREECE: GOING BACKWARDS AFTER THE CONFLICT», *International Journal of Historical Learning, Teaching and Research*, Vol. 13.1, σ. 43-44.

⁴¹⁵ Ιωάννης Κολιόπουλος, Αθανάσιος Καλλιανιώτης, Ιάκωβος Μιχαηλίδης και Χαράλαμπος Μηνάογλου, *Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου*, Ιστορία Στ΄ Δημοτικού: Βιβλίο μαθητή, Εκδόσεις ΙΤΥΕ Διόφαντος, Αθήνα 2016, σσ. 212-214.

θα προσεγγισθούν οι δυσάρεστες συνέπειες του πολέμου που είναι ορατές μέσα από τις ομαδικές εκτελέσεις που έλαβαν χώρα στην περιοχή του Αγρινίου και η διατήρηση της μνήμης τους στη σύγχρονη εποχή μέσα από τα μνημεία και τις εκδηλώσεις μνήμης.

Στόχοι

Μέσα από τη διδασκαλία οι μαθητές θα έχουν τη δυνατότητα:

- Να κατανοήσουν ότι η Ιστορία είναι ανθρώπινη δραστηριότητα με ανθρώπινα κίνητρα.
- Να ευαισθητοποιηθούν για προβλήματα της τοπικής κοινωνίας μέσα στη οποία ζουν και για την ανάγκη συμμετοχής τους σε αναζήτηση λύσεων των προβλημάτων αυτών.
- Να έρθουν σε επαφή με ιστορικά στοιχεία, ερευνήσιμα και κατανοητά.
- Να ασκηθούν στην παρατήρηση, την έρευνα και την ερμηνεία πρωτογενούς ιστορικού υλικού.
- Να κατανοήσουν το ιστορικό πλαίσιο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στη δική τους περιοχή.
- Να αντιληφθούν τις συνθήκες που οδήγησαν στην εθνική αντίσταση.
- Να κατανοήσουν τον κοινωνικό και εθνικό χαρακτήρα της αντίστασης και τους σκοπούς των αντιστασιακών οργανώσεων.
- Να κατανοήσουν το περιεχόμενο, τις μορφές, τη σημασία και τις διαστάσεις που είχε η αντίσταση στον κατακτητή.
- Να γνωρίσουν τα σημαντικότερα γεγονότα της αντίστασης στην περιοχή τους.
- Να γνωρίσουν τη δράση των αντιστασιακών οργανώσεων και την εξέλιξη της αντίστασης στην περιοχή τους.
- Να προβληματιστούν και να συζητήσουν σχετικά με τα αντίποινα.
- Να γνωρίσουν άγνωστες τοπικές πτυχές του πολέμου του '40, της Κατοχής και της αντίστασης του ελληνικού λαού στο Ναζισμό.
- Να αντιληφθούν τους λόγους που οδήγησαν στη συγκεκριμένη μορφή της αντίστασης στη χώρα και να σχολιάσουν τη σημασία της για τον τόπο τους, αλλά και για την Ελλάδα.
- Να αποκτήσουν ιστορική συνείδηση και συνείδηση της κοινωνικής και πολιτικής τους ευθύνης για την υποστήριξη της ειρήνης.

- Να υιοθετήσουν συμπεριφορές που προάγουν τις αξίες της δημοκρατίας, της ελευθερίας και της ειρήνης.
- Να συγκινηθούν με το παράδειγμα της αντίστασης και με την τραγωδία των αντιποίνων, μπαίνοντας στη θέση των δρώντων προσώπων και κατανοώντας τις πράξεις και τα συναισθήματά τους. (ενσυναίσθηση).
- Να συνειδητοποιήσουν ότι δεν υπάρχουν αγώνες χωρίς θυσίες.
- Να κοινωνικοποιηθούν μέσα από την εργασία σε ομάδες και την επαφή τους με τους αρμόδιους φορείς πληροφόρησης.
- Να αναπτύξουν την κριτική τους σκέψη.
- Να αμφισβητούν καθετί που τους παρέχεται και να αναζητούν τεκμήρια.
- Να διακρίνουν τα είδη πηγών και να συλλέγουν, να ταξινομούν και να συσχετίζουν πληροφορίες.
- Να καλλιεργήσουν την ερευνητική ικανότητα και την παρατηρητικότητα τους.
- Να ασκηθούν στην έκφραση, να ενισχύσουν το λεξιλόγιό τους, καθώς και να μπορούν να διατυπώσουν σύνθετα νοήματα.
- Να ασκηθούν στην παραγωγή γραπτού λόγου, αλλά και στην προφορική παρουσίαση των εργασιών τους.
- Να αναπτύξουν δεξιότητες επικοινωνίας και συνεργασίας.
- Να ευαισθητοποιηθούν για αξίες όπως ο σεβασμός στην ανθρώπινη ζωή και τα δικαιώματα των ανθρώπων, να χρησιμοποιούν αυτές τις αξίες και να κατανοούν την σημασία τους για την οικοδόμηση υγιών σχέσεων.

Ιστορικό ερώτημα

Κατοχή και εθνική αντίσταση στο νομό Αιτωλοακαρνανίας. Τι γνωρίζετε για την εθνική Αντίσταση και ποιες διαστάσεις έλαβε στο νομό της Αιτωλοακαρνανίας στη διάρκεια της κατοχικής περιόδου; Ποια ήταν τα κυριότερα ιστορικά γεγονότα που σχετίζονται με αυτή και ποια ήταν η διατήρησή τους στη συλλογική μνήμη της πόλης;

Ερευνητικά θέματα 4 ομάδων:

1. Η Κατοχή στην Αιτωλοακαρνανία.
2. Οι αντιστασιακές οργανώσεις: η οργάνωση του αντάρτικου στο νομό Αιτωλοακαρνανίας και η δράση των ανταρτών.

3. Η δράση των Ταγμάτων Ασφαλείας.
4. Η εθνική αντίσταση μέσα από μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας.

5.2.3 Στάδια υλοποίησης της διδασκαλίας

Αρχικά οι μαθητές θα χωριστούν σε **4 ομάδες των 5 ατόμων** η καθεμιά. Η κάθε ομάδα θα έχει το δικό της θέμα που θα χρειαστεί να δουλέψει και να παρουσιάσει τα αποτελέσματα της κάθε δραστηριότητας στην ολομέλεια της τάξης. Αφού οι ομάδες ολοκληρώσουν όλες τις δραστηριότητες θα ακολουθήσει σχετική συζήτηση και διάλογος μεταξύ των ομάδων. Η έρευνα των μαθητών θα πραγματοποιηθεί με πληροφοριακά κείμενα σχετικά με την αντίσταση στην Αιτωλοακαρνανία, με επιτόπια παρατήρηση και μελέτη σε τόπους μνήμης, καθώς και στη δημοτική βιβλιοθήκη και στα ΓΑΚ Μεσολογγίου. Κύριος στόχος θα είναι η πραγμάτωσή της μέσα από δραστηριότητες, οι οποίες προωθούν τη συλλογική γνώση, μνήμη και ταυτότητα. Ο ρόλος του δασκάλου είναι άλλοτε καθοδηγητικός και άλλοτε υποστηρικτικός και συμβουλευτικός στην όλη διαδικασία, ώστε οι μαθητές να έχουν τη σωστή ώθηση όπου χρειάζεται για να καταφέρουν να ανακαλύψουν μόνοι τους τη γνώση και έπειτα από συνεργασία στην ομάδα τους να την παρουσιάσουν (μαθητοκεντρική διδασκαλία).

1^ο Στάδιο: Περιβάλλον εκκίνησης του σχεδίου

Στην αρχή δίνεται στους μαθητές μια εικόνα για να μπορέσουν να ενταχθούν και να ξεκινήσουν να εμπλέκονται με το θέμα. Με αφορμή την εικόνα ακολουθεί διαλογική συζήτηση στην τάξη, αναζήτηση πληροφοριών στο διαδίκτυο και δημιουργία ενός πίνακα πληροφοριών από τα συλλεγόμενα στοιχεία.

Στόχος 1^{ου} Σταδίου:

Στόχος του πρώτου σταδίου είναι να προκληθεί το ενδιαφέρον των μαθητών για την ιστορία του τόπου τους, να δημιουργηθεί ερευνητική διάθεση και ομαδική συνεργασία, να εισαχθούν οι μαθητές στο θέμα και να εκφράσουν προβληματισμούς μέσα από ερωτήματα, να αναζητήσουν απαντήσεις και να σχολιάσουν, να

ανακαλέσουν υπάρχουσες γνώσεις και να διατυπωθεί το βασικό ιστορικό ερώτημα, καθώς και τα επιμέρους ερωτήματα.

Εικόνα

Οι Γερμανοί στο Αγρίνιο

Από το Λεύκωμα του Αριστείδη Μπαρχαμπά «*Το Αγρίνιο Κάποτε*»

Ερωτήσεις

1. Τι μας δείχνει η φωτογραφία και ποιες σκέψεις δημιουργούνται καθώς την παρατηρείτε;
2. Από πού βρήκαμε αυτή τη φωτογραφία;
3. Αυτό που μας παρουσιάζει η εικόνα το έχετε συναντήσει στην εποχή μας;
4. Τι γνωρίζετε για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την Κατοχή;
5. Τι εννοούμε με τον όρο Αντίσταση και τι ήταν οι αντάρτες;

Δραστηριότητα: Αφού συζητήσετε στην τάξη σχετικά με την εικόνα που βλέπετε, αναζητήσετε πληροφορίες στο διαδίκτυο για τον Β΄Π.Π., την Κατοχή, τους αντάρτες και με βάση τις παραπάνω ερωτήσεις να γράψετε ένα κείμενο, στο οποίο θα παρουσιάζετε όλα όσα βρήκατε.

2^ο Στάδιο: Οργάνωση κατάλληλου μαθησιακού περιβάλλοντος

Στο στάδιο αυτό διεξάγεται μια μικρή συζήτηση-διάλογος με τους μαθητές σχετικά με τον τρόπο που θα διεξαχθεί η διδασκαλία και θα δοθεί στην κάθε ομάδα ένας χάρτης του νομού Αιτωλοακαρνανίας, ώστε οι μαθητές να παρατηρήσουν τη φυσιογνωμία του νομού και να γνωρίζουν και να εντοπίζουν τις επαρχιακές περιοχές που θα συναντούν στην έρευνα.

Στόχος 2^ο Σταδίου:

Στόχος του δευτέρου σταδίου αποτελούν η κινητοποίηση και η συμμετοχή των μαθητών στην ιστορική αναζήτηση, η οργάνωση των ομάδων εργασίας, ο προγραμματισμός και η αναζήτηση λύσεων στα προβλήματα που τυχόν παρουσιαστούν, η ανακοίνωση των χώρων επίσκεψης και η καλλιέργεια υπεύθυνης και συνεργατικής συμπεριφοράς των μαθητών.

3^ο Στάδιο: Περιβάλλον ιστορικής αναζήτησης

Στο στάδιο αυτό θα δοθεί σε καθεμιά από τις τέσσερις ομάδες ένα φύλλο εργασίας, που είναι ειδικά διαμορφωμένο, ώστε να βοηθήσει και να καθοδηγήσει τους μαθητές στην έρευνά τους. Τα φύλλα εργασίας θα περιλαμβάνουν σχετικά

πληροφοριακά κείμενα, οδηγίες για την αναζήτηση των πληροφοριών και σχετικές δραστηριότητες.

Στόχος 3^ο Σταδίου:

Ο στόχος του τρίτου σταδίου αφορά στην οργάνωση της έρευνας και στο να αναζητήσουν οι μαθητές, να συλλέξουν, να ταξινομήσουν και να αξιολογήσουν στοιχεία, ώστε να απαντήσουν στα ερωτήματα και στους προβληματισμούς τους. Στο στάδιο αυτό επιτυγχάνονται, επίσης, η καλλιέργεια κριτικής ικανότητας, ερευνητικής-συνεργατικής διάθεσης, η σύνθεση προφορικού και γραπτού λόγου, η ανάκληση προϋπάρχουσας γνώσης και η αξιοποίηση των γνωστικών περιοχών της αισθητικής αγωγής και της γεωγραφίας.

4^ο Στάδιο: Παρουσίαση της έρευνας και αξιολόγηση

Στο τέταρτο στάδιο οι μαθητές θα παρουσιάσουν ανά ομάδες την έρευνά τους. Συνολικά θα ασχοληθούν με τις εξής δραστηριότητες:

- Εννοιολογικό χάρτη της Κατοχής στην περιοχή
- Δραστηριότητες ενσυναίσθησης (παιχνίδι ρόλων, ιστορική προσομοίωση: οι μαθητές μπαίνουν στο μυαλό των ηρώων, εξηγούν το πώς μπορεί να σκέφτηκαν, τι θα έλεγαν ή τι θα έκαναν, κατανοούν πως είναι ζεις σε μια άλλη εποχή με διαφορετικές συνθήκες απ' ό τι στον 21^ο αιώνα)
- Προφορικές και γραπτές αφηγήσεις
- Δραματοποίηση (Οι μαθητές παίζουν ρόλους σχετικούς με τα γεγονότα της εποχής. Οι διάλογοι θα αντληθούν από το βιβλίο του Παντελή Αναστασιάδη *Διάλογοι Κρεμασμένων – Αγρίνιο, Μεγάλη Παρασκευή 14-4-1944*, Εκδόσεις Ιβύκος)

Στόχος 4^ο Σταδίου:

Στόχος του σταδίου αυτού να γίνει μια συνολική αποτίμηση της έρευνας και να εξαχθούν τα ανάλογα συμπεράσματα. Επιπλέον, μαθητές και εκπαιδευτικός να είναι σε θέση να αξιολογήσουν όλη την έρευνά τους κάνοντας τις απαραίτητες διορθωτικές

κινήσεις. Ταυτόχρονα, οι μαθητές μέσα από το θεατρικό παιχνίδι διασκεδάζουν και απολαμβάνουν τα όσα βρήκαν με κόπο.

5.3 Τα Φύλλα εργασίας της διδασκαλίας

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 1

ΟΜΑΔΑ 1^η

Κατοχή στην Αιτωλοακαρνανία

Δραστηριότητα 1^η : Κείμενα

Να διαβάσετε και να συζητήσετε στην ομάδα σας τα παρακάτω κείμενα:

«Όμως τα πρώτα τμήματα των Γερμανών ανιχνευτών μπήκαν στο Αγρίνιο λίγες ημέρες μετά, τη νύχτα της 21^{ης} προς την 22^{ης} Απριλίου 1941. Λίγο πριν από τα μεσάνυχτα της 21ης Απριλίου 1941, δύο γερμανικά θωρακισμένα οχήματα μπήκαν στο Αγρίνιο, από βορρά προς νότο, και στάθμευσαν στην τότε πλατεία Στρατού. Το πρωί της 22^{ης} Απριλίου, γύρω στις 10:00 πμ. εισήλθαν στην πόλη τα μηχανοκίνητα τμήματα της γερμανικής Μεραρχίας Leibstandarte SS Adolf Hitler, με διοικητή Μέραρχο, τον Josef "Sepp" Dietrich.»

«Ενώ στο Μεσοπόλεμο η πόλη του Αγρινίου ανθούσε οικονομικά, η Κατοχή ήρθε να αναστρέψει την πορεία της τοπικής οικονομίας. Μαζί και με την καταλήστευση εκ μέρους των στρατευμάτων Κατοχής της ντόπιας παραγωγής δημιούργησαν ένα αρκετά δυσμενές οικονομικό περιβάλλον για την περιοχή και όχι μόνο. Γενικά, ο πόλεμος θα επιβαρύνει σημαντικά την οικονομία ολόκληρης της χώρας, καθώς η μισή ποσότητα δημητριακών προερχόταν από εισαγωγές. Οι υπάρχουσες κοινωνικές και οικονομικές δομές ανατράπηκαν εξαιτίας του υψηλού πληθωρισμού που προκλήθηκε κάτω από τις συνθήκες αυτές. Το γεγονός αυτό οδήγησε στον λιμό και στην εξαθλίωση του πληθυσμού, με άλλα λόγια σε συνθήκες ευνοϊκές για την

εμφάνιση της μαύρης αγοράς και την εξαφάνιση από την αγορά των στοιχειωδών ειδών για τη διαβίωση του πληθυσμού.»⁴¹⁶

«Σίγουρα όμως οι βιοτικές ανάγκες του λαού της Αιτωλοακαρνανίας ήταν επιτακτικές και δύσκολο να καλυφθούν με επάρκεια. Πολλοί κάτοικοι του Αγρινίου και των γύρω χωριών του, κυρίως πρόσφυγες, πέθαιναν καθημερινά από την πείνα. Οι άνθρωποι αναγκάζονταν να καταφεύγουν στα χωριά, βαδίζοντας ώρες, για να προμηθευτούν λίγο αλεύρι ή λάδι.»

«Στην περιοχή του Αγρινίου πραγματοποιήθηκαν εξαιτίας της ανέχειας και των σοβαρών ασθενειών, αγοραπωλησίες οικοπέδων και κατοικιών σε εξαιρετικά χαμηλό τίμημα κάθε φορά, με αντάλλαγμα σιτάρι και ελάχιστα χρήματα. Έγιναν επίσης ανταλλαγές προσωπικών αντικειμένων πολιτών υλικής, αλλά και συναισθηματικής αξίας για λιγοστά τρόφιμα. Σε πολλές περιπτώσεις ανταλλάσσονταν κοσμήματα με ένα καρβέλι ψωμί και λίγες ελιές.»⁴¹⁷

Αφού διαβάσετε τα παραπάνω αποσπάσματα, να προσπαθήσετε να απαντήσετε στις ερωτήσεις:

- **Πότε μπήκαν οι Γερμανοί στο Αγρίνιο;**
- **Ποια ήταν η πορεία τους και που στάθμευσαν για πρώτη φορά;**
- **Ποιος ήταν ο διοικητής τους;**
- **Πώς ήταν και πώς εξελίχθηκε η οικονομία της πόλης μετά την εγκατάσταση των Γερμανών;**
- **Που οδήγησε η πορεία της οικονομίας;**
- **Ποια φαινόμενα παρουσιάστηκαν στη συγκεκριμένη εποχή;**

.....
.....
.....

⁴¹⁶ Απόστολος Βετσόπουλος «Οικονομικές συνθήκες στην περίοδο της Κατοχής και του εμφυλίου πολέμου στην Αιτωλοακαρνανία», Κωνσταντίνα Μπάδα - Θανάσης Σφήκας (επιμ.) *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2010, σ. 103.

⁴¹⁷ Βετσόπουλος, «Οικονομικές συνθήκες στην περίοδο της Κατοχής και του εμφυλίου πολέμου στην Αιτωλοακαρνανία», σ. 104.

.....
.....
.....
.....

Δραστηριότητα 2^η : Διαχείριση συνεντεύξεων

Διαβάστε και συγκρίνετε τις παρακάτω συνεντεύξεις:

Συνέντευξη 1^η:

«[...] ήρθε η Κατοχή, δυστυχία μεγάλη, τα πήραν ότι ήτανε το Κράτος. Έγινε αποκλεισμός δεν έρχοταν αλεύρι, δεν έρχοταν τρόφιμα, μεγάλος αποκλεισμός, πείνα ήρθε πείνα, πέθανανε κόσμος, ερχότανε εκεί σε εμάς αλλά εμείς είχαμε [...] Τότε τα χωριά, ήτανε γεμάτα, είχανε τα αμπάρια τους γεμάτα αλεύρι, είχαμε φαγητό τότε τώρα είναι άδεια όλα τότε ήταν γεμάτα τα σπίτια του κόσμου και έζησαν πολύ, έρχονταν απ' την Αθήνα προπαντός ,στην Αθήνα πεθαίναν κόσμος πολύς στην Αθήνα. Ένας κουμπάρος, μας θυμάμαι τώρα, έρχονταν απ' τα 'γρίνιο πεινούσε κι έρχονταν εκεί να καθίσει λίγες μέρες να φάει εκεί σε εμάς. Αφού έτρωγαμ το μεσημέρι, τα 'πόγευμα: κουμπάρα λίγο ψωμάκι. Μπομπότα, είχαμε και μπομπότα, λίγο ψωμάκι και του έδιναμ να φάει! Πεινάμε κουμπάρα!! Καταλαβαίνεις; Πεινάμε!! Έλεγε, έλεγε στη μάνα μου. [.....] Ελιές, λάδια εμείς τότε; Οοο Καλά τι είχαμε!! Και σα να το 'κανε θαύμα ο Θεός, μετά από το '41, τι στάρι να γένε , τι ελιές να γένε, να καρπίσει ο τόπος ούλος, ...ε καλά έγινε κι ο αποκλεισμός δεν είχαμε ρύζι να φάμε δεν είχαμε ζάχαρη. Εγώ είχα πάθει μια αναφυλαξία εδώ στα δάχτυλα που μο 'λειπε η ζάχαρ!»⁴¹⁸

«Μας έλεγε ο πατέρας μου κι ο μπάρμπαρς μου: Κορίτσα! Μην παίρνετε τα πράματα του κόσμου, μην τα παίρνετε, μπορούσαμε εμείς να φτιάξουμε τις προίκες μας! Ολόκληρες!! Με κεντήματα, με

⁴¹⁸Αρχείο προφορικών μαρτυριών Κατερίνας Αντωνίου: Προφορική συνέντευξη με τη Σοφία Π. (κάτοικο την περίοδο της Κατοχής του χωριού Ρουσέικα που βρίσκεται κοντά στο Αγρίνιο), Αγρίνιο, 26 Ιανουαρίου 2017.

τραπεζομάντηλα [...] δώστε τι έχετε να δώσετε και μην τα παίρνετε! Θυμάμαι η αδερφή μου ζήλεψε μια φορά, είχανε ένα τριαντάφυλλο κεντημένο, βελονοθήκη, που βάζανε τα βελόνια οι παλιές. Το ζήλεψε και το πήρε. Δώσαμε ένα πιάτο ελιές αλατισμένες».⁴¹⁹

Συνέντευξη 2^η:

«Στην Κατοχή η ζωή για όλο τον κόσμο ήταν δύσκολη. Πείνα, φτώχεια, δυστυχία. Στην επαρχία και στα χωριά δεν το νιώσαμε τόσο. Έρχονταν άνθρωποι από την Αθήνα στα χωριά και πουλούσαν ό,τι καλύτερο είχαν, κουρτίνες, εργόχειρα για να εξοικονομήσουν τρόφιμα. Οι μαυραγορίτες και οι μαυραγορίτισσες έδιναν και έπαιρναν.[...] Οι γυναίκες έφτιαχναν το παλιό καινούργιο. Βγάζανε σχέδια. Τα δυο φορέματα γίνονταν ένα, πλέκανε σγαρόνια, κάλτσες, γάντια. Φτιάχνανε παπούτσια, τα λεγόμενα τσόκαρα. Κριθαράκι στριφτό στο χέρι ή κοφτό με το ψαλίδι. Ξεφλούδιζαν ρύζι στο ξύλινο μηχάνημα και άλλα πολλά».⁴²⁰

Συνέντευξη 3^η:

«Λοιπόν μετά μπήκαν οι Γερμανοί και ήρθαν οι Γερμανοί και επιτάξαν όλα τα εργοστάσια τότε αν θυμάμαι καλά μεταξύ αυτών Παπαστράτου, εκεί δίπλα στο σπίτι μου απέναντι ήταν οι αποθήκες Παπαστράτου καπναποθήκες και είχαν ένα περιβόλι προς το σπίτι μου, τότε δεν είχαμε εμείς να φάμε κατάλαβες, παιδάκια που 'μασταν να πούμε, μπαίναμε μες στο περιβόλι πηδάγαμε εκεί, έχω κι ένα ενθύμιο το βλέπεις αυτό εδώ το σημάδι? Αυτό όπως πιανόμασταν από πάνω ήταν μυτερά σίδερα και πιανόμασταν από αυτά και πως γλιστρώ και πιάνεται και μπαίνει μέσα και μου το ανοίγει το χέρι και έτρεχε το αίμα και φωνάζω μαμά μαμά τελοσπάντων. –Μπήκατε να πάρετε πορτοκάλια? Μπήκατε στο περιβόλι? –Ναι πορτοκάλια και μανταρίνια να τρώμε κατάλαβες? –Δεν υπήρχε φαγητό –Μ'αυτά συντηρούμασταν δεν είχαμε, είχε και τα λεγόμενα

⁴¹⁹ Αρχείο προφορικών μαρτυριών Κατερίνας Αντωνίου: Προφορική συνέντευξη με τη Σοφία Π. (κάτοικο την περίοδο της Κατοχής του χωριού Ρουσέικα που βρίσκεται κοντά στο Αγρίνιο), Αγρίνιο, 26 Ιανουαρίου 2017.

⁴²⁰ Μαίρη Χρυσικοπούλου «Το Αγρίνιο από το 1821 μέχρι το 1960: Ντοκουμέντα, οικογενειακές αφηγήσεις, προσωπικές αναμνήσεις», Κωνσταντίνα. Μπάδα (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου., Το Αγρίνιο μέχρι τη Δεκαετία του '60.*, Πρακτικά Ημερίδας (23 Σεπτεμβρίου 2001), Εκδόσεις Μεταίχμιο - Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σ. 61.

τζιτζιφα. -Τι είναι αυτό? -Είναι ένα φρούτο για να σου δώσω να καταλάβεις ήταν όσο είναι το μισό μου δάχτυλο ο αντίχειρας μ' αυτά συντηρούμασταν αυτό έβγαине απ' έξω απ' το περιβόλι των Παπαστράτων κρεμόντανε κάτω και πηγαίναμε και τρώγαμε απ' αυτά κατάλαβες? –Πέρασε πείνα το Αγρίνιο μεγάλη? -Δεν είχαμε να φάμε ήμασταν όλα άρρωστα όλα τα παιδιά, αδενοπάθειες εεε. – Γιατί στα χωριά είχανε περισσότερα τρόφιμα . -Στα χωριά ζούσαν καλά θα σου πω γιατί τώρα, εμείς αλλά παρόλα αυτά ο πατέρας μου ο καημένος έτρεχε, ήτανε καπνεργάτης στο επάγγελμα στο Παπαστράτο. –Το εργοστάσιο εδώ το οποίο δώρισε τώρα άλλα στο Δήμο άλλα στο[...]Λοιπόν, ο πατέρας μου έκοβε καπνό χαρμάνι με το χέρι του, έπαιρνε το μαχαίρι έκοβε καπνό χαρμάνι εε πέντε κιλά καπνό έπαιρνε και τσιγαρόχαρτο και πήγαινε στα χωριά να μας ζήσει έπαιρνε το τραίνο τότε παλιά ήταν το τραίνο δεν υπήρξε τίποτ' άλλο τότε σταμάταγε στους σταθμούς Καλύβια συνήθως Καλύβια, με τα πόδια γύριζε πούλαγε καπνό και τσιγαρόχαρτο στα χωριά και έπαιρνε τρόφιμα αλεύρι, τυρί, ότι χρειάζονταν λάδι. –Δεν έπαιρναν χρήματα?- Όχι ανταλλαγή προϊόντων και έτσι περνούσαμε κάπως...»⁴²¹

Στη συνέχεια απαντήστε στις ερωτήσεις:

- **Υπάρχουν ομοιότητες μεταξύ των συνεντεύξεων;**
- **Ποια περίοδο αφορούν και τι συμπεράσματα βγάξετε για την περίοδο αυτή;**
- **Ποιες οι δυσκολίες των ανθρώπων την εποχή εκείνη;**

.....

.....

.....

.....

.....

⁴²¹ Αρχείο προφορικών μαρτυριών Κατερίνας Αντωνίου: Προφορική συνέντευξη με τον Ευστράτιο Τζ., Αγρίνιο, 30 Ιανουαρίου 2017.

.....
.....

Δραστηριότητα 3^η: Εικόνες

Επιταγμένα κτίρια της πόλης – Γερμανική στρατιωτική διοίκηση και γερμανική Αστυνομία στην κεντρική πλατεία της πόλης.

Επιταγμένα κτίρια της πόλης – Στρατιωτικό νοσοκομείο στα Παπαστράτεια Εκπαιδευτήρια στο πάρκο του Αγρινίου.

Ιταλοί στο Αγρίνιο

«Όπως γράφει η φωτογραφία στο πίσω μέρος είναι Μάιος του 1941, Ιταλική κατοχή για το Αγρίνιο. Δυο Ιταλοί αξιωματικοί κάνουν την βόλτα τους στην κεντρική Πλατεία.»

Παρατηρήστε τις εικόνες και προσπαθήστε να απαντήσετε στις παρακάτω ερωτήσεις:

- Τι μας παρουσιάζουν οι συγκεκριμένες εικόνες;
- Τι σημαίνει ότι μια χώρα βρίσκεται «υπό Κατοχή»;
- Τι αλλαγές μπορεί να συμβούν σε μια περιοχή και τι αντίκτυπο έχει στη ζωή των κατοίκων;
- Ποια από τα κτήρια αυτά υπάρχουν σήμερα; Τι υπάρχει στη θέση όσων καταστράφηκαν;

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

Δραστηριότητα 4^η : Επίσκεψη στη δημοτική βιβλιοθήκη του Αγρινίου

Ψάξτε και βρείτε εγχειρίδια σχετικά με το θέμα σας.

.....

.....

.....

.....

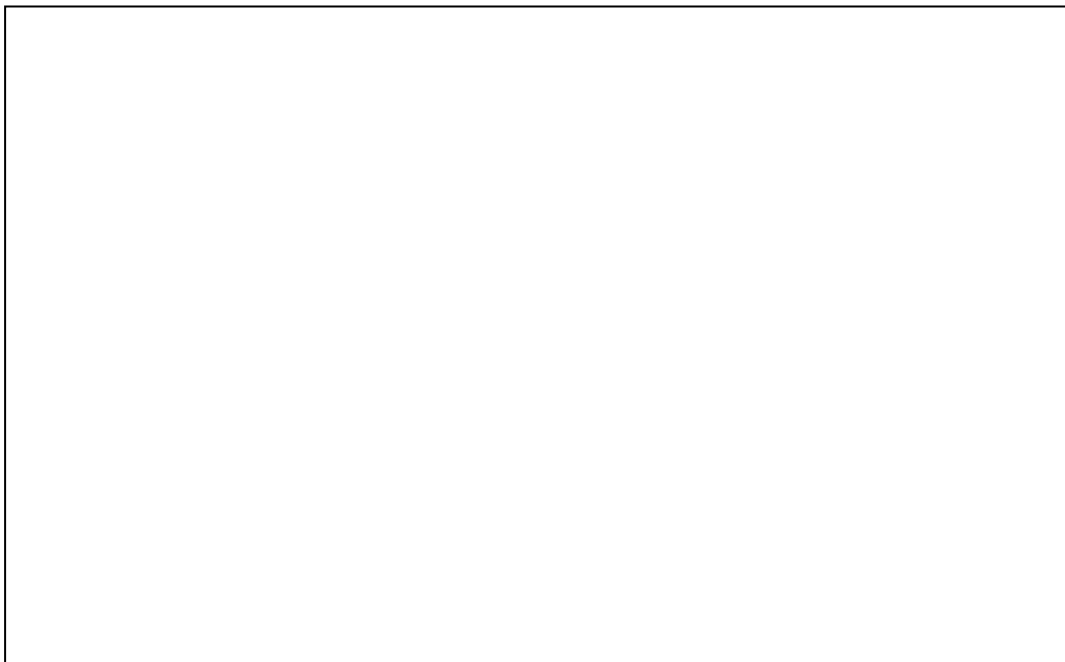
.....

.....

.....

Δραστηριότητα 5^η : Εικαστικά

Ζωγραφίστε αυτό που σκέφτεστε όταν ακούτε τη λέξη «Κατοχή».

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 2

ΟΜΑΔΑ 2^η

Αντιστασιακές οργανώσεις στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας:

Ποιες ήταν, πώς οργανώθηκαν και ποια η συμβολή τους;

Δραστηριότητα 1^η : Επίσκεψη στη δημοτική βιβλιοθήκη

Εντοπίστε τα παρακάτω σχετικά με το θέμα σας εγχειρίδια και αφού ανατρέξετε στις αντίστοιχες σελίδες απαντήστε στο κεντρικό σας ερώτημα δημιουργώντας ένα σύντομο κείμενο:

«Γαβριήλ Σ. Αλπέντζος, *Ανατομία της εθνικής Αντίστασης και του Εμφυλίου*. Εκδόσεις Λύχνος ΕΠΕ, Αθήνα 2004, σελίδα 68.»

«Θανάσης Κακογιάννης, *Μνήμες και σελίδες της Εθνικής Αντίστασης, Αγρίνιο- Δυτική Στερεά*, Εκδόσεις Κωσταράκη, Αθήνα 1997, σελίδες 134-140,145-146, 208-210, 227, 187-191.»

«Στυλιανός Θ. Χούτας, *Η μάχη του Μακρυνόρους (14-22 Ιουλίου 1943)*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρη, Αθήνα 1983, σελίδες 9-12, 21, 23-24,34.»

«Κωνσταντίνα Μπάδα- Θανάσης Σφήκας, *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος, Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2010, σελίδες 62, 89-94.»

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Δραστηριότητα 2^η : Η δράση των ανταρτών- Κείμενα

Να διαβάσετε και να συζητήσετε στην ομάδα σας τα παρακάτω κείμενα:

«Στο αρχηγείο Βάλτου του ΕΔΕΣ ως πρώτη αποστολή ανατέθηκε η επίθεση κατά της οχυρωμένης ιταλικής θέσεως «Γέφυρα Αχελώου». Η συγκεκριμένη θέση λόγω της μεγάλης στρατηγικής της σημασίας είχε οχυρωθεί εξαρχής. Διπλά συρματοπλέγματα περιέφραζαν τα εκατέρωθεν της γέφυρας αντερείσματα, ως τις όχθες του ποταμού. Στους λοφίσκους δεξιά της γέφυρας, στα βορειοδυτικά, είχαν κατασκευαστεί μπετόν αρμέ πολυβολεία και ολμοβολεία. Και στα τέσσερα άκρα της γέφυρας υπήρχαν οχυρωμένα πολυβολεία με διασταυρούμενες κατευθύνσεις πυρών. Επίσης, τα οικήματα βορειοδυτικά της γέφυρας είχαν και αυτά πλήρη οχύρωση. Η όλη οχυρωματική διάταξη της γέφυρας με χαρακώματα και ορύγματα επικοινωνίας είχε γίνει με μεγάλη προσοχή. Η επίθεση εναντίον της βάσης αυτής είχε οριστεί για τη νύχτα της 21ης προς την 22 η Ιουνίου 1943.[...]στις 17 Ιουνίου, καταρτίστηκε σχέδιο και ανακοινώθηκε στους διοικητές των μονάδων και εκδόθηκε διαταγή κινήσεώς τους. Την ίδια όμως ημέρα ο Ζέρβας κοινοποίησε στον Χούτα έγγραφο αναβολής της επιχείρησης μετά από διαταγή του Γενικού Στρατηγείου Μέσης Ανατολής.[...]Μετά την αναβολή η επιχείρηση ορίστηκε για τη νύχτα της 4^{ης} προς 5^η Ιουλίου.⁴²²

«Στις 7 Ιουλίου 1943, λοιπόν, έφθασε σήμα στο Γενικό Αρχηγείο Δυτικής Στερεάς από την οργάνωση του ΕΑΜ στο Αγρίνιο, με το ακόλουθο περιεχόμενο: «Πληροφορία εξακριβωμένη: εντός των ημερών, τμήμα του κατοχικού στρατού θα μεταβεί στο Θέρμο για εγκατάσταση στρατιωτικής βάσεως. Παρακαλούμε να καταβληθεί κάθε προσπάθεια για ματαίωσή της». Η «διαρροή» της πληροφορίας προερχόταν από τη διερμηνέα των Γερμανών στο Αγρίνιο, Μαρία Δημάδη.⁴²³ Έτσι, ο καθοδηγητής Αποστόλης, έχοντας λάβει υπόψη του τις πληροφορίες από την Περιφερειακή Επιτροπή στο Αγρίνιο, συγκάλεσε στο χωριό Αγία Σοφία (Μόκιστα), δηλαδή στη θέση Γουρίτσα, σύσκεψη, στην οποία πήραν μέρος ο Επαμεινώνδας (Βασίλης Σκιαδάς), στελέχη του Θέρμου, του εφεδρικού ΕΛΑΣ και ο Παντελής Ρόκος εκ μέρους της Π.Ε. Στη σύσκεψη αποφασίστηκε η επίθεση, το τελικό σχέδιο και οι διατάξεις των ομάδων που θα συμμετείχαν. Η όλη επιτελική προπαρασκευή της μάχης έγινε κυρίως από τον Επαμεινώνδα και η εκτέλεση της επιχείρησης έφερε

⁴²² Στυλιανός Θ. Χούτας, *Η μάχη του Μακρυνόρους (14-22 Ιουλίου 1943)*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρη, Αθήνα 1983, σσ. 12-13.

⁴²³ <http://thehistoryofgreece.blogspot.gr/2016/07/7.html> (ημερομηνία ανάκτησης 4 Ιανουαρίου 2018).

τη σφραγίδα του.⁴²⁴ Συνεργάτες του ήταν οι Θανάσης Ελεφάντης (Θρύλος) και Αντώνης Τσιαπούρης (Βάκχος).⁴²⁵ Το αρχηγείο κάλεσε το και τον λόχο Μακρυνείας να λάβει μέρος στην επιχείρηση-σαμποτάζ. Το απόγευμα της 9ης Ιουλίου το ΕΛΑΝ της Άνω Μακρυνείας, τα Μπαρλαϊκά καϊκια, Γαβαλιώτες εφεδροελασίτες και επονίτες στο χώρο της μάχης. Ο λόχος Μακρυνείας αριθμούσε τότε πάνω από διακόσιους εφεδροελασίτες και το ίδιο ο λόχος Τριγωνίδας.»⁴²⁶

Αφού διαβάσετε τα παραπάνω αποσπάσματα, να προσπαθήσετε να απαντήσετε στις ερωτήσεις:

- Σε ποια περιστατικά αναφέρονται οι παραπάνω πηγές;
- Ποιες αντιστασιακές ομάδες παίρνουν μέρος στα γεγονότα αυτά;
- Ποιος είναι ο στόχος κάθε φορά;

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Δραστηριότητα 3^η: Δημιουργία Πίνακα

⁴²⁴ Κακογιάννης, *ό.π.*, σ. 258.

⁴²⁵ Κακογιάννης, *ό.π.*, σ. 247.

⁴²⁶ Αλπέντζος, *ό.π.*, σσ. 197-199.

Πότε πιστεύετε ότι αντιστέκεται ένας λαός; Γνωρίζετε κάποιες μορφές αντίστασης σήμερα;

.....

.....

.....

.....

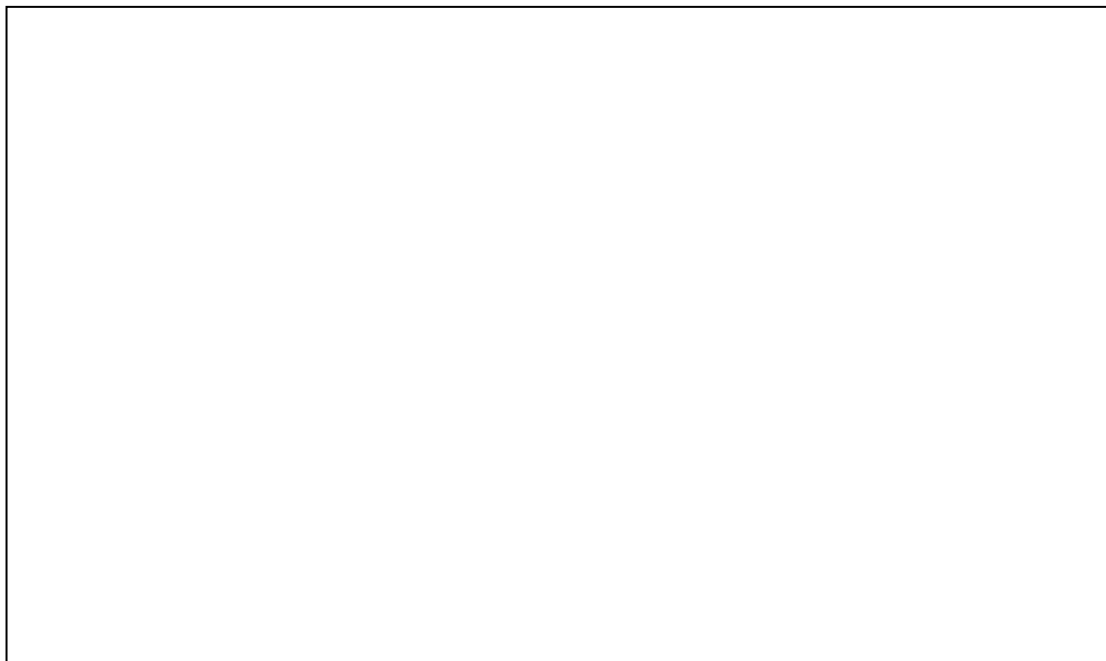
.....

.....

.....

Δραστηριότητα 5^η : Εικαστικά

Ζωγραφίστε κάτι που σκέφτεστε όταν ακούτε τη λέξη «Αντίσταση».

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 3

ΟΜΑΔΑ 3^η

Η δράση των Ταγμάτων Ασφαλείας

Δραστηριότητα 1^η : Κείμενα

Να διαβάσετε και να συζητήσετε στην ομάδα σας τα παρακάτω κείμενα:

«Τα Τάγματα Ασφαλείας ήταν ελληνικοί στρατιωτικοί σχηματισμοί που συγκροτήθηκαν (και τυπικά τελούσαν υπό τις διαταγές) από την δωσίλογη κυβέρνηση Ιωάννη Ράλλη και τον πρώην στρατηγό του ελληνικού στρατού Βασίλειο Δερτιλή για την καταπολέμηση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Στην ουσία, όμως, υπάγονταν στον Γερμανό Στρατιωτικό Διοικητή Ελλάδας στρατηγό Wilhelm Speidel και τον Ανώτερο Διοικητή των SS και της Αστυνομίας Walter Schimana.⁴²⁷ Στο Αγρίνιο, εμφανίστηκε, από την αρχή του 1944, ένα τάγμα δύναμης 200 περίπου ανδρών, το οποίο έφτασε από την Πάτρα στις 18 Ιανουαρίου με διοικητή τον Άγγελο Κέντρο και βρισκόταν στον τομέα ευθύνης του 22^{ου} Ορεινού Σώματος στρατού.»

«Τα καθήκοντα του Τάγματος αφορούσαν κυρίως στην επιβολή της τάξης. Ακόμη συμμετείχε σε επιχειρήσεις εναντίον του ΕΛΑΣ, είτε αυτόνομα, είτε από κοινού με τις γερμανικές δυνάμεις, οι οποίες επεδίωκαν να περιορίσουν τη δράση του ΕΛΑΣ και κρατήσουν υπό έλεγχο τους σημαντικούς οδικούς άξονες της περιοχής. Γενικότερα, το τάγμα θεωρείται υπεύθυνο για την άσκηση τρομοκρατίας έναντι του πληθυσμού, για συλλήψεις, βασανιστήρια και εκτελέσεις. Επιπλέον, το γεγονός ότι δράστες των εγκλημάτων αυτών ήταν Έλληνες, κατέστησε τη μνήμη τους πιο τραυματική.»⁴²⁸

«Στις 9 Απριλίου 1944, σε επίθεση του ΕΛΑΣ στο σιδηρόδρομο στα Σταμνά, σκοτώθηκαν πέντε Γερμανοί, και σε μάχες που ακολούθησαν, 48 αντάρτες. Ο Λούντβιγκερ διέταξε κατόπιν τούτου την εκτέλεση 120 ομήρων. Μεταξύ των περίπου

⁴²⁷ Χέρμαν Φράνκ Μάγερ, *Αιματοβαμμένο Εντελβάζ. Η 1^η Ορεινή Μεραρχία, Το 22^ο ορεινό σώμα στρατού και η εγκληματική τους δράση στην Ελλάδα. 1943-1944*, τόμος Β', μετάφρ. Γιάννης Μυλωνάς, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2009, σσ. 221.

⁴²⁸ Κ. Μ. Σαλταούρας, «Η δράση του Τάγματος Ασφαλείας Αγρινίου». www.kar.org.gr (ημερομηνία ανάκτησης: 10 Αυγούστου 2017).

450 που κρατούνταν στο σχολείο του Αγρινίου, το οποίο είχε μετατραπεί σε φυλακή, έγινε η επιλογή τα ξημερώματα της 14^{ης} Απριλίου, παρουσία ενός αξιωματικού της 104^{ης} Μεραρχίας. Ταγματασφαλίτες κρέμασαν 3 άνδρες στο Αγρίνιο και τυφέκισαν ακόμη (περίπου) 113 μπροστά στην εκκλησία της Αγίας Τριάδας. Όταν στις 30 Ιουνίου σε άλλη επίθεση του ΕΛΑΣ σκοτώθηκαν οκτώ Γερμανοί, τα Τάγματα Ασφαλείας ενήργησαν με τον ίδιο τρόπο στα Καλύβια: κρέμασαν τέσσερις ομήρους, τυφέκισαν 54 και έκαψαν το κεφαλοχώρι. Ο Λούντβιγκερ επαίνεσε το Τάγμα Ασφαλείας, όταν απεσύρθη το Σεπτέμβριο του 1944, ότι προσέφερε καλές υπηρεσίες σε «λεηλασίες και εκτελέσεις» και ότι ο ΕΛΑΣ στις μάχες ήταν κατώτερος του.»⁴²⁹

Αφού συζητήσετε μεταξύ σας και απαντώντας στις παρακάτω ερωτήσεις, να δημιουργήσετε ένα περιληπτικό κείμενο σχετικό με το θέμα σας.

- **Τι ήταν τα Τάγματα Ασφαλείας και από ποιους συγκροτήθηκαν και γιατί;**
- **Πότε εμφανίστηκαν στο Αγρίνιο;**
- **Ποιος ήταν ο διοικητής του Τάγματος;**
- **Σε ποιον τομέα ευθύνης βρισκόταν το Τάγμα του Αγρινίου και ποια τα καθήκοντά του;**
- **Τι έκαναν τα τάγματα Ασφαλείας και οι Γερμανοί και ποιός ήταν ο στόχος τους;**
- **Σε ποια σημαντικά γεγονότα πήραν μέρος άνδρες του Τάγματος;**

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

⁴²⁹ Frank Meyer, «Η 104 Μεραρχία Καταδρομών στη Δυτική Ελλάδα, (Ιούλιος 1943- Σεπτέμβριος 1944)», Κωνσταντίνα Μπάδα-Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος, -Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Εκδόσεις: Παρασκήνιο, Αθήνα 2010, σ. 62.

Δραστηριότητα 2^η : Διαχείριση συνέντευξης- Άρθρου από το διαδίκτυο

Διαβάστε την παρακάτω συνέντευξη και το παρακάτω διασκευασμένο απόσπασμα από το άρθρο του Κωνσταντίνου Σαλταούρα «Η δράση του Τάγματος Ασφαλείας Αγρινίου»:

«Στην Αγία Τριάδα ναι, έμαθα πάρα πολλά, έμαθα, ακριβώς μετά, ακριβώς μετά τους βάνανε στη σειρά και με τα πολυβόλα τους θερίζανε, ορισμένοι όμως δεν σκοτώνονταν ήταν τραυματισμένοι, δεν τους έπαιρνε καλά φαίνεται, και φεύγανε σούρνοντας σιγά σιγά και φεύγανε και τους βλέπανε οι τσολιάδες τότε, οι συνεργάτες των Γερμανών, και πήγαναν και τους πυροβολούσαν, τους αποτελειώναν, τους σκοτώναν, Έλληνες οι τσολιάδες, μεταξύ αυτών και ο αρχηγός τους ο Τελιόπουλος, ο οποίος μαθαίνω μετά όταν έγινα κι εγώ πλέον έφηβος και πηγαίνω στο γυμνάσιο μαθαίνω ότι ήτανε στην Αθήνα στον ελληνικό στρατό αξιωματικός, ο Τελιόπουλος, κατάλαβες, ο οποίος ήτανε στην πλατειούλα στο άγαλμα του Κουμπούρα και έρχοτανε ένας πρώτος ξάδερφός μου έφηβος αυτός τότε μεγαλύτερος από μένα 16- 17 χρονών και του 'βαλαν το περίστροφο εδώ και σχόλαγε απ' το τυπογραφείο το καημένο, βράδυ λοιπόν και του 'βαλε το περίστροφο εδώ «τι κάνεις τέτοια ώρα έξω βρε;» του 'κανε, αυτός ήτανε Πελοποννήσιος απ' την Πάτρα νομίζω ο Τελιόπουλος «δουλεύω στο τυπογραφείο» του λέει, «πήγαινε γρήγορα σπίτι σου» του λέει αδεκεί το σπίτι του δίπλα απ' το δικό μας γιατί ήτανε αδέρφια οι πατεράδες μας κατάλαβες;»⁴³⁰

«Σχετικά με τον διοικητή του Τάγματος, τον Γιώργο Τολιόπουλο, για τη βίαιη συμπεριφορά του και το εγκληματικό του έργο, οι κάτοικοι του απέδωσαν τον χαρακτηρισμό «Κτηνάνθρωπος». Ο Τολιόπουλος ανέλαβε τη διοίκηση του Τάγματος, έπειτα από παραίτηση του προηγούμενου διοικητή, του Αγρινιώτη Άγγελου Κέντρου, ο οποίος εναντιωνόταν στην εκτέλεση των 120. Εκτός από τις αποφάσεις που πήρε για τις ομαδικές εκτελέσεις, εκτελούσε προσωπικά κρατούμενους και ήταν υπεύθυνος και για την εκτέλεση της Μαρίας Δημάδη, η οποία εργαζόταν στο Γερμανικό Φρουραρχείο του Αγρινίου για λογαριασμό του ΕΑΜ. Κατέστρωσε ακόμη και το

⁴³⁰ Αρχείο προφορικών μαρτυριών Κατερίνας Αντωνίου: Προφορική συνέντευξη με τον Ευστράτιο Τζ., Αγρίνιο, 30 Ιανουαρίου 2017.

σχέδιο δολοφονίας της και το πραγματοποίησε παραμονές της αποχώρησης των Γερμανών.»

Στη συνέχεια απαντήστε στις ερωτήσεις:

- Ποιοι ήταν οι τσολιάδες και ποιος ο ρόλος τους;
- Ποιος ήταν ο Τελιόπουλος (εννοεί τον Τολιόπουλο) και ποια η δράση του;
- Τι έκαναν οι τσολιάδες στους συμπολίτες τους;
- Πως κρίνετε το περιστατικό με το περίστροφο; Τι κλίμα επικρατούσε την εποχή εκείνη και ποια η συμβολή των τσολιάδων σ' αυτό;

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Δραστηριότητα 3^η: Επίσκεψη στη Δημοτική Βιβλιοθήκη του Αγρινίου

Να επισκεφθείτε τη Δημοτική Βιβλιοθήκη του Αγρινίου και με τη βοήθεια ενός ειδικού να αναζητήσετε, εντοπίσετε και να μελετήσετε τις σελίδες που σας δίνονται από το εξής βιβλίο:

«Θανάσης Κακογιάννης, *Μνήμες και σελίδες της Εθνικής Αντίστασης, Αγρίνιο- Δυτική Στερεά*, Εκδόσεις Κωσταράκη, Αθήνα 1997, σελίδες 95-100»

Στη συνέχεια προσπαθήστε να δημιουργήσετε ένα σύντομο κείμενο στο οποίο θα εξηγείτε ποια ήταν τα Τάγματα Ασφαλείας, ποιες άλλες ονομασίες είχαν, πως δημιουργήθηκαν και ποιος ήταν ο σκοπός τους γενικότερα.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Δραστηριότητα 4^η: Ερωτήσεις για σκέψη

Αφού συζητήσετε μεταξύ σας σχετικά με όσα μελετήσατε και μάθετε να γράψετε την γνώμη σας:

Ποια είναι η γνώμη σας για τη δημιουργία των Ταγμάτων Ασφαλείας;

Θα θέλατε να γίνετε μέλη τους; Ναι, όχι και γιατί;

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 4

ΟΜΑΔΑ 4^η

Επίσκεψη στα ιστορικά μνημεία της περιοχής

Τα μνημεία και οι τόποι μνήμης που θα επισκεφθούμε με τους μαθητές είναι τα εξής:

- «Το μνημείο της εκτέλεσης των 120 στην Αγία Τριάδα»
- «Το μνημείο της εκτέλεσης των Αναστασιάδη, Σαλάκου και Σούλου στην Κεντρική πλατεία»
- «Το μνημείο της εκτέλεσης των 59 στο χωριό Καλύβια»
- «Το μνημείο των πεσόντων στη μάχη της Μυρτιάς στην Άνω Μυρτιά»

Δραστηριότητα 1^η : Επίσκεψη-Παρατήρηση-Καταγραφή

Επίσκεψη 1^η

«Το μνημείο της εκτέλεσης των 120 στην Αγία Τριάδα»

Να φωτογραφίσετε και να παρατηρήσετε προσεκτικά το μνημείο των 120 στην Αγία Τριάδα. Στη συνέχεια να απαντήσετε σύντομα στις παρακάτω ερωτήσεις:

- ✓ Πώς είναι φτιαγμένο το μνημείο αυτό; Από τι αποτελείται;
.....
.....
- ✓ Πού βρίσκεται;.....
- ✓ Έχει κάποιο ιδιαίτερο νόημα η θέση του;
- ✓ Ποια είναι τα υλικά κατασκευής του;.....
- ✓ Ποιος το κατασκεύασε και πότε;
- ✓ Πού είναι αφιερωμένο;
- ✓ Προστατεύεται;
- ✓ Σε τι κατάσταση βρίσκεται σήμερα;
-
-

Επίσκεψη 2^η

«Το μνημείο της εκτέλεσης των Σαλάκου, Σούλου και Αναστασιάδη στην Κεντρική πλατεία»

Να φωτογραφίσετε και να παρατηρήσετε προσεκτικά το μνημείο των εκτελεσθέντων στην κεντρική πλατεία του Αγρινίου. Στη συνέχεια να απαντήσετε σύντομα στις παρακάτω ερωτήσεις.

- ✓ Πώς είναι το μνημείο αυτό; Από τι αποτελείται;
.....
.....
- ✓ Πού βρίσκεται;
- ✓ Έχει κάποιο ιδιαίτερο νόημα η θέση του;
- ✓ Από τι υλικά έχει κατασκευαστεί;.....
- ✓ Ποιος είναι ο δημιουργός του;.....
- ✓ Πότε κατασκευάστηκε;.....
- ✓ Τι είναι χαραγμένο πάνω του;
.....
.....
- ✓ Προστατεύεται; Πώς;.....
- ✓ Σε τι κατάσταση βρίσκεται σήμερα;
.....
.....

Επίσκεψη 3^η

«Το μνημείο της εκτέλεσης των 59 στο χωριό Καλύβια»

Να φωτογραφίσετε και να παρατηρήσετε το μνημείο και την πλάκα πεσόντων. Στη συνέχεια να απαντήσετε σύντομα στις παρακάτω ερωτήσεις;

- ✓ Πώς είναι το μνημείο αυτό; Από τι αποτελείται;
.....
.....

- ✓ Πού βρίσκεται;.....
- ✓ Από τι υλικά έχει κατασκευαστεί;.....
- ✓ Ποιος το κατασκεύασε και πότε;
- ✓ Τι γράφει η πλάκα;
.....
.....
- ✓ Σε ποιο γεγονός είναι αφιερωμένο;
- ✓ Προστατεύεται; Πώς;.....
- ✓ Σε τι κατάσταση βρίσκεται σήμερα;
.....
.....

Επίσκεψη 4^η

«Το μνημείο της Μυρτιάς»

Να φωτογραφίσετε και να παρατηρήσετε προσεκτικά το μνημείο με την πλάκα των πεσόντων στο Μνημείο της Μυρτιάς. Στη συνέχεια να απαντήσετε σύντομα στις παρακάτω ερωτήσεις:

- ✓ Πώς είναι το μνημείο αυτό; Από τι αποτελείται;
.....
.....
- ✓ Τι γράφει η πλάκα;
.....
- ✓ Από τι υλικό έχει κατασκευαστεί;.....
.....
- ✓ Ποιος το κατασκεύασε και πότε;
.....
.....
- ✓ Σε ποιους είναι αφιερωμένο;.....
.....
- ✓ Πού βρίσκεται;
- ✓ Αναδεικνύεται το μνημείο αυτό;.....
- ✓ Τι γνώμη έχετε για τη θέση του;

.....
.....

Δραστηριότητα 2^η: Δημιουργία Πίνακα

Αφού αναζητήσετε πληροφορίες σχετικά με τα παραπάνω μνημεία στο διαδίκτυο και μαζί με τα όσα εντοπίσατε στις επισκέψεις σας, καταγράψτε τα στοιχεία και συμπληρώστε τον παρακάτω πίνακα.

<u>Επίσκεψη 1^η</u>	
<u>Επίσκεψη 2^η</u>	
<u>Επίσκεψη 3^η</u>	
<u>Επίσκεψη 4^η</u>	

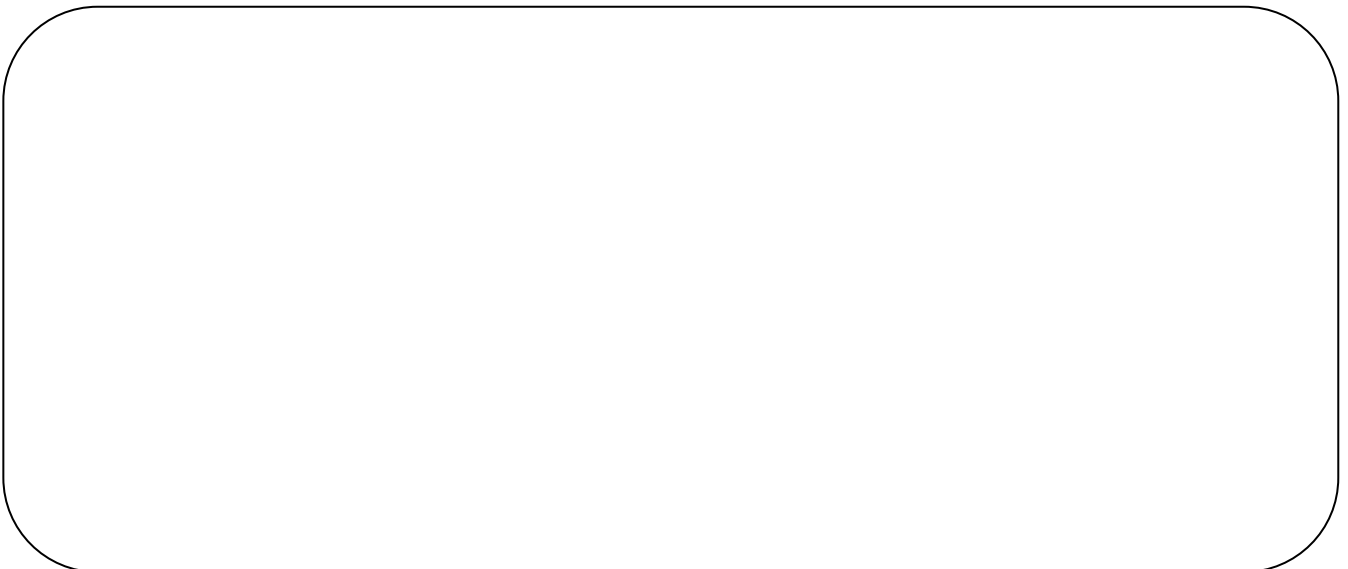
Δραστηριότητα 3^η : Εικαστικά

Σχεδιάστε το μνημείο που σας έκανε περισσότερο εντύπωση και δικαιολογήστε την επιλογή σας:

Δραστηριότητα 4^η : Δημιουργία Κολάζ

Να φτιάξετε ένα κολάζ χρησιμοποιώντας τις φωτογραφίες και τις πληροφορίες που συγκεντρώσατε από τις επισκέψεις σας και τα σχετικά βιβλία που είδατε.

Συμπεράσματα

Η εργασία αυτή ασχολείται με την περίοδο της Κατοχής στο Αγρίνιο και την ευρύτερη περιοχή του και τη διατήρηση των γεγονότων στη συλλογική μνήμη της πόλης. Ο σκοπός της εργασίας είναι να αναδείξει την πορεία και την εξέλιξη των γεγονότων της Κατοχής και της Αντίστασης, να παρουσιάσει την διατήρησή τους στη μνήμη στη διάρκεια των ετών, καθώς και να τα «μετατρέψει» σε μία διδακτική πρόταση για τους μαθητές της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Περιγράφονται οι συνθήκες ζωής των ανθρώπων στην Κατοχή, η καθημερινότητα, οι ασχολίες και οι δυσκολίες τους, η οικονομική κατάσταση, η πείνα, η παρουσία του κατακτητή μέσα στην πόλη και οι συνέπειές της (περιορισμοί στον τρόπο ζωής των κατοίκων, δημιουργία φόβου, εκτελέσεις). Επίσης, μελετάται η δημιουργία και το εύρος της Αντίστασης στην περιοχή, παρουσιάζονται οι σημαντικές μάχες, οι ενδοελληνικές σχέσεις, η παράδοση της πόλης στον ΕΛΑΣ και η απελευθέρωση του Αγρινίου. Σε ορισμένα σημεία γίνονται αναφορές στη γενική ιστορία και σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου με στόχο τη σύγκριση και την αναγωγή των γεγονότων από το ειδικό στο γενικό. Αναδεικνύονται η εξέλιξη της μνήμης στη διάρκεια των ετών, τα σημερινά μνημεία και οι εκδηλώσεις μνήμης. Και τέλος όλα αυτά συνδυάζονται και μετατρέπονται σε εκπαιδευτικό υλικό.

Τα χρόνια του Μεσοπολέμου συντέλεσαν στη διαμόρφωση των μετέπειτα ιστορικών εξελίξεων της περιόδου της Κατοχής. Στον Μεσοπόλεμο το Αγρίνιο άκμασε οικονομικά και πληθυσμιακά. Αναπτύχθηκε εξαιρετικά το εμπόριο κυρίως μέσω της καλλιέργειας του καπνού, έγιναν σημαντικά έργα, παρουσιάστηκε πολιτιστική πρόοδος, αφίχθησαν πρόσφυγες και ο πληθυσμός του σχεδόν διπλασιάστηκε. Οι Αδερφοί Παπαστράτου υπήρξαν ευεργέτες της πόλης του Αγρινίου πραγματοποιώντας σημαντικές δωρεές στον Δήμο, αναπτύσσοντας το κοινωνικό έργο τους, αλλά και συμβάλλοντας στην οικονομία του τόπου με την οικονομική δραστηριότητα της εταιρίας τους. Παρά την καπνική κρίση που ακολούθησε, η πρόοδος συνεχίστηκε και οι τράπεζες δημιούργησαν υποκαταστήματα στο Αγρίνιο.

Τα επόμενα χρόνια η πόλη του Αγρινίου βίωσε την ιταλική και τη γερμανική κατοχή. Δυο βομβαρδισμοί έλαβαν χώρα πριν την είσοδο των Γερμανών κατακτητών στην πόλη. Ο ένας έγινε στις 16 Απριλίου 1941 μέσα στην πόλη με κάποιους νεκρούς

και ο δεύτερος στις 19 Απριλίου 1941 στο αεροδρόμιο Αγρινίου, το οποίο και καταλήφθηκε από Γερμανούς αλεξιπτωτιστές στη συνέχεια. Ο Γερμανοί μπήκαν στο Αγρίνιο τη νύχτα της 21^{ης} προς την 22^η Απριλίου. Πολύ γρήγορα εγκαταστάθηκαν στην πόλη. Έθεσαν την χωροφυλακή υπό τις διαταγές τους και επέταξαν κτήρια απαραίτητα για τις ανάγκες τους. Επιπλέον, αφού κατέρρευσε το Αλβανικό μέτωπο τα ιταλικά στρατεύματα εισήλθαν, επίσης, στο νομό Αιτωλοακαρνανίας. Δυνάμεις της Μεραρχίας Casale μπήκαν στην πόλη στα μέσα του Μαΐου και με έδρα το Αγρίνιο έθεσαν υπό τον έλεγχό τους σταδιακά και τις άλλες πόλεις και τα κεφαλοχώρια του νομού. Και αυτοί εγκαταστάθηκαν σε επιταγμένα κτήρια της πόλης.

Μετά την είσοδο των Γερμανών και των Ιταλών στην περιοχή επιβλήθηκαν αυστηροί περιορισμοί και στις εισόδους της πόλης υπήρχαν φρουρές ελέγχου ανθρώπων και εμπορευμάτων. Τα στρατεύματα Κατοχής εκμεταλλεύτηκαν την ντόπια παραγωγή αφήνοντας τους κατοίκους με μεγάλες ελλείψεις και οδηγώντας τους πολλές φορές στην πείνα. Οι αγοραπωλησίες γίνονταν σε είδος και η μαύρη αγορά έγινε αναγκαιότητα, καθώς ήταν η μόνη ενεργή αγορά. Σε πολλές περιπτώσεις η κερδοσκοπία κατέστη ανεξέλεγκτη. Αντίθετα για τις δυνάμεις Κατοχής το Αγρίνιο αποτελούσε το οικονομικό και στρατιωτικό κέντρο των γερμανικών και ιταλικών δυνάμεων της περιοχής. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες η πείνα έγινε ιδιαίτερα αισθητή στην πόλη του Αγρινίου. Υπήρχαν ελλείψεις σε βασικά είδη διατροφής, όπως αλεύρι ή λάδι, και οι άνθρωποι αναγκάζονταν για να βρουν λιγοστά από αυτά να καταφεύγουν στα χωριά, τα οποία βρίσκονταν σε καλύτερη κατάσταση. Πολλοί κάτοικοι του Αγρινίου και των γύρω περιοχών πέθαιναν καθημερινά από την πείνα.

Στην περιοχή έγιναν σοβαρές καταστροφές. Χωριά και κωμοπόλεις του νομού είτε καταστράφηκαν ολοσχερώς είτε δέχθηκαν μεγάλες ζημιές από εμπρησμούς και βομβαρδισμούς. Η κατάσταση ήταν ασφυκτική για τους πολίτες μέσα στο κλίμα εκφοβισμού που είχαν δημιουργήσει οι κατακτητές. Ομάδες αντιστασιακών αλλά και αμάχων στοιβάζονταν στις φυλακές του Αγρινίου, του Μεσολογγίου της Πάτρας και στο στρατόπεδο κρατουμένων στο Ξηρόμερο. Πραγματοποιήθηκαν, επίσης, τρεις ομαδικές εκτελέσεις. Η πρώτη έλαβε χώρα στις 11 Απριλίου 1944 στη Μεγάλη Χώρα, όπου οι Γερμανοί εκτέλεσαν έντεκα Έλληνες, αφού τους έπιασαν να μεταφέρουν τρόφιμα σε σώμα του ΕΛΑΣ. Η επόμενη εκτέλεση και μεγαλύτερη στην ιστορία της πόλης του Αγρινίου έλαβε χώρα στις 14 Απριλίου, Μεγάλη Παρασκευή

του '44. Στην Αγία Τριάδα εκτελέστηκαν περίπου 117 Έλληνες, ενώ τρεις απαγχονίστηκαν στην κεντρική πλατεία της πόλης. Η εκτέλεση αυτή έγινε ως αντίποινα στην ανατίναξη από τον ΕΛΑΣ αμαξοστοιχίας που κινούνταν από Κρυονέρι προς Αργίνιο και μετέφερε πολεμικό υλικό και καύσιμα με τη συνοδεία Γερμανών στρατιωτών. Η τρίτη και τελευταία ομαδική εκτέλεση έγινε στις 31 Ιουλίου 1944 στα Καλύβια, όπου εκτελέστηκαν πενήντα πέντε άτομα και απαγχονίστηκαν τέσσερα. Η εκτέλεση αυτή αποτέλεσε την άμεση αντίδραση των Γερμανών σε επίθεση που είχαν δεχτεί από τον ΕΛΑΣ, την προηγούμενη μέρα, γερμανικές δυνάμεις που κινούνταν με καμiónια στον δρόμο Αργινίου-Αγγελοκάστρου.

Αντιστασιακές οργανώσεις με κύριους εκπροσώπους το ΕΑΜ, τον ΕΛΑΣ, τον ΕΔΕΣ, το ΕΛΑΝ, την ΕΠΟΝ, την ΕΚΚΑ και την Εθνική Αλληλεγγύη, από τους πρώτους μήνες της Κατοχής, έδρασαν σε όλη την Ελλάδα, αλλά και στην περιοχή του Αργινίου, με επιτυχία απέναντι στον εχθρό. Σύμφωνα με ιταλικές αναφορές οι δυνάμεις των ανταρτών στην περιοχή του Αργινίου ανέρχονταν σε 2500 άνδρες. Μέσα στο 1941 σταδιακά άρχισαν να πυκνώνουν οι γραμμές του ΕΑΜ, της ΕΠΟΝ, του ΕΔΕΣ και άλλων μικρότερων αντιστασιακών ομάδων. Από την εμφάνιση των πρώτων ανταρτοομάδων δημιουργήθηκε η αίσθηση της ένοπλης εξέγερσης εναντίον των κατακτητών. Οι αντάρτικες ομάδες βοήθησαν στην ασφάλεια της υπαίθρου από κάθε μορφή παρανομίας. Στη συνέχεια οι οργανωμένες δράσεις των Ελλήνων και η διαφανόμενη ιταλική παράδοση το 1943 αναγκάζουν τους Γερμανούς να εμφανίσουν νέες δυνάμεις στην Ελλάδα. Σχηματίστηκε το 22ο Ορεινό Σώμα Στρατού με αρχηγό τον Γερμανό στρατηγό Hubert Lanz, το οποίο συναποτελούσαν η 1η Ορεινή Μεραρχία «Εντελβάις» και η 104η Μεραρχία Ορεινών Κυνηγών (Gebirgs Jäger). Η 104η Μεραρχία έδρευε στο Αργίνιο, αλλά διατηρούσε μονάδες στην Κεφαλονιά, την Κέρκυρα και την Ήπειρο.

Μετά τη συνθηκολόγηση των Ιταλών, τον Σεπτέμβριο του 1943, διαλύθηκε η Μεραρχία Cazale και οι γερμανικές δυνάμεις ανέλαβαν ολοκληρωτικά τον έλεγχο. Για να καταφέρουν όμως να διατηρήσουν υπό τον έλεγχό τους τους σημαντικότερους οδικούς άξονες και τα στρατηγικά σημεία της περιοχής, εφάρμοσαν ιδιαίτερα σκληρά μέτρα. Για το σκοπό αυτό είχαν τη βοήθεια και την υποστήριξη του Τάγματος Ασφαλείας Αργινίου. Το Τάγμα ήρθε από την Πάτρα στο Αργίνιο στις 18 Ιανουαρίου 1944 έχοντας δύναμη 200 ανδρών, η οποία γρήγορα έφτασε στους 1000 άνδρες είτε με βίαιη στρατολόγηση, είτε με εθελοντική κατάταξη. Τα καθήκοντά του σχετίζονταν

κυρίως με την επιβολή της τάξης, αλλά το Τάγμα συμμετείχε και σε επιχειρήσεις εναντίον του ΕΛΑΣ, είτε αυτόνομα, είτε από κοινού με τις γερμανικές δυνάμεις, οι οποίες επεδίωκαν να περιορίσουν τη δράση του ΕΛΑΣ και να κρατήσουν υπό τον έλεγχό τους σημαντικούς οδικούς άξονες της περιοχής. Επιπλέον, θεωρείται υπεύθυνο για την άσκηση τρομοκρατίας έναντι του πληθυσμού, για συλλήψεις, βασανιστήρια και εκτελέσεις, όπως των έντεκα στη Μεγάλη Χώρα, των 120 στην Αγία Τριάδα και την κεντρική πλατεία και των πενήντα εννιά στο χωριό Καλύβια. Κεντρικό του πρόσωπο, ο διοικητής του Γεώργιος Τολιόπουλος. Ανέλαβε τη διοίκηση του Τάγματος στις 7 Μαΐου του 1944, πήρε αποφάσεις για τις ομαδικές εκτελέσεις, εκτέλεσε και ο ίδιος κρατούμενους και υπήρξε υπεύθυνος για το θάνατο της Μαρίας Δημάδη, η οποία εργαζόταν ως διερμηνέας στο Γερμανικό Φρουραρχείο του Αγρινίου για λογαριασμό του ΕΑΜ.

Η Μαρία Δημάδη ήταν μια από τις πιο ενδιαφέρουσες προσωπικότητες της εποχής με έντονη αντιφασιστική συνείδηση, σημαντικό κοινωνικό έργο και προσφορά στον αντιστασιακό αγώνα. Η Δημάδη, ως μέλος της Εθνικής Αλληλεγγύης, μιλούσε σε συγκεντρώσεις, οργάνωνε νέες ομάδες, εξασφάλιζε οικονομικούς πόρους, ασκούσε φιλανθρωπικό έργο, ενώ δρούσε χωρίς να γίνεται αντιληπτή από τους Γερμανούς. Δέχτηκε να μπει στο φρουραρχείο ως διερμηνέας των Γερμανών, βλέποντάς το ως μια ευκαιρία να βοηθήσει το ΕΑΜ, παρέχοντάς του χρήσιμες πληροφορίες. Παρά την επιτυχημένη πορεία της, αποκαλύφθηκε η δράση της και τον Αύγουστο του '44 συνελήφθη και θανατώθηκε από τους Ταγματασφαλίτες στις 31 Αυγούστου 1944.

Στη διάρκεια της κατοχικής περιόδου παρά τη στοχευμένη δράση των αντιστασιακών ομάδων που σε κάποιες περιπτώσεις οδήγησε και στη συνεργασία μεταξύ τους, όπως για παράδειγμα στην ανατίναξη της Γέφυρας του Γοργοποτάμου, οι κυριότερες αντιστασιακές οργανώσεις, ο ΕΛΑΣ και ο ΕΔΕΣ, οδηγήθηκαν σε διαμάχες, οι οποίες έλαβαν τη μορφή εμφύλιας σύγκρουσης. Ενώ από τις αρχές του 1943 είχαν ξεκινήσει οι πρώτες αψιμαχίες, τον Μάιο του '43 προκλήθηκαν έντονες συγκρούσεις. Στις 7 Μαΐου υπήρξε ένοπλη συμπλοκή στο Θέρμο, στις 14 Μαΐου έλαβε χώρα συμπλοκή στο Ξηρόμερο και τη νύχτα της 16^{ης} προς τη 17^η Μαΐου έγινε επίθεση του ΕΛΑΣ για την κατάληψη της γέφυρας της Τατάρνας. Ενώ όμως οι συγκρούσεις του Μαΐου δε γενικεύτηκαν, τον Οκτώβριο του '43 άρχισαν πάλι οι συγκρούσεις μεταξύ ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ, με σκοπό να επεκταθεί ο έλεγχος του ΕΛΑΣ σε όσο το δυνατόν περισσότερες περιοχές. Στις 14 Οκτωβρίου ο ΕΛΑΣ περνά τον

Αχελώο και επιτίθεται στην περιοχή του Βάλτου και στις δυνάμεις του Στυλιανού Χούτα, ο Βελουχιώτης διέταξε την εφεδρική δύναμη της VIII μεραρχίας του ΕΛΑΣ να αποσυρθεί από το μέτωπο κατά του γερμανικού στρατού και να επιτεθεί στις δυνάμεις του ΕΔΕΣ στην Πλάκα, ενώ και ο Ζέρβας διέλυσε ελασίτικο τάγμα που είχε αποκοπεί από τις γερμανικές επιχειρήσεις. Οι εμφύλιες συγκρούσεις διήρκησαν περίπου τέσσερις μήνες και οδήγησαν, μετά από συμμαχική διαμεσολάβηση, στην ανακωχή της 4^{ης} Φεβρουαρίου 1944 και στη συμφωνία της Πλάκας στις 29 Φεβρουαρίου 1944. Παρόλα αυτά τη νύχτα της 12ης προς την 13^η Ιουλίου 1944 ομάδες του ΕΛΑΣ επιτέθηκαν στην πόλη της Αμφιλοχίας. Απέναντί τους δίπλα στο δίπολο των Γερμανών με τη χωροφυλακή, βρίσκονταν στελέχη του ΕΔΕΣ με σημαντική επιρροή στην περιοχή. Η μάχη της Αμφιλοχίας είχε σαφέστατα και εμφυλιακό χαρακτήρα.

Οι μάχες αυτές εντάσσονται στο πλαίσιο των σημαντικότερων μαχών που έλαβαν χώρα την περίοδο της Κατοχής στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας εναντίον των Γερμανών κατακτητών, αλλά και μεταξύ των Ελλήνων των ίδιων. Η Μάχη στο Θέρμο με τον ΕΛΑΣ εναντίον ΕΔΕΣ στις 7 Μαΐου 1943 ήταν μια ένοπλη συμπλοκή μεταξύ μονάδας του ΕΛΑΣ και του αντάρτικου τμήματος του ΕΔΕΣ Τριγωνίδας του γιατρού Γεώργιου Παπαϊωάννου στο Θέρμο Αιτωλοακαρνανίας και έληξε με τον αφοπλισμό και τη διάλυση της ομάδας του Παπαϊωάννου. Η μάχη της Λυσιμαχίας με τον ΕΛΑΣ εναντίον Ιταλών στις 5 με 6 Ιουλίου 1943 είχε στόχο να χτυπήσει τους Ιταλούς του χωριού Λυσιμαχία (Μορστιάνου) το βράδυ της 5^{ης} Ιουλίου και να ανατινάξει τις γέφυρες Αγγελοκάστρου και Συκιάς. Οι αντάρτες ενώ κατάφεραν να ανατινάξουν τη γέφυρα της Συκιάς και να αιφνιδιάσουν τους Ιταλούς βάλλοντας εναντίον των θέσεών τους, δέχτηκαν τις συνέπειες το επόμενο πρωί καθώς η ιταλική βοήθεια από το Αγρίνιο τους κόστισε, προκαλώντας τους δυο θανάτους και αρκετούς τραυματισμούς. Η μάχη της Μυρτιάς ή Γουρίτσας στις 9 με 10 Ιουλίου 1943 αποτέλεσε μια ένοπλη σύγκρουση του ΕΛΑΣ εναντίον Γερμανών, που έληξε κερδοφόρα με πολύ μικρές απώλειες και αρκετά λάφυρα για τον ΕΛΑΣ και με μεγάλες απώλειες για τους Γερμανούς.

Στη συνέχεια, από τις 14 έως τις 22 Ιουλίου 1943, έλαβε χώρα μια από τις πιο βασικές μάχες του ΕΔΕΣ εναντίον Γερμανών που εντάσσεται στην παραπλανητική επιχείρηση «Animals», η μάχη του Μακρυνόρους, η οποία και διεκπεραιώθηκε με επιτυχία. Στη μάχη του Αγγελοκάστρου στις 9 Απριλίου 1944, τμήματα του ΕΛΑΣ

ανατίναξαν αμαξοστοιχία που κινούταν από το Κρυονέρι προς το Αγρίνιο και μετέφερε πολεμικό υλικό και καύσιμα, συνοδευμένη από Γερμανούς στρατιώτες. Ακολούθησε μάχη σώμα με σώμα και αποκρούστηκε ο ΕΛΑΣ. Στη μάχη της Αμφιλοχίας ο ΕΛΑΣ επιτέθηκε εναντίον Γερμανών τη νύχτα της 12^{ης} προς τη 13^η Ιουλίου 1944. Σκοπός της επιχείρησης ήταν η εξόντωση της ισχυρής γερμανικής φρουράς, η οποία στρατωνιζόταν σε διάφορα σημεία της πόλης, και συγχρόνως η εξουδετέρωση των φυλακίων και των φρουρών. Στην αντίπαλη πλευρά δίπλα στους Γερμανούς και τη Χωροφυλακή βρέθηκαν και στελέχη του ΕΔΕΣ, γεγονός που έδωσε εμφυλιακό χαρακτήρα στη σύγκρουση. Στο τέλος της μάχης οι απώλειες ήταν σημαντικές και για τις δύο πλευρές, κυρίως όμως για τους Γερμανούς. Η μάχη της Αμφιλοχίας ήταν και τελευταία μεγάλη μάχη στην περιοχή. Τέλος, στη μάχη του Δοκιμίου ο ΕΛΑΣ επιτέθηκε εναντίον του Τάγματος Ασφαλείας Αγρινίου στις 12 Σεπτεμβρίου 1944. Η μάχη διήρκησε όλη τη νύχτα και το Τάγμα υποχώρησε προς το Αγρίνιο.

Από τον Αύγουστο του 1944 είχε ήδη αρχίσει η αντίστροφη μέτρηση για την παραμονή των γερμανικών στρατευμάτων στην Ελλάδα και τον Σεπτέμβριο του 1944 τα γερμανικά στρατεύματα σταδιακά αποχωρούσαν από τη Δυτική Στερεά Ελλάδα. Ενόψει της αποχώρησης των Γερμανών, οι τοπικές γερμανικές αρχές είχαν έρθει σε συνεννόηση με τα Τάγματα Ασφαλείας για να διαδραματίσουν το ρόλο οπισθοφυλακής. Συνεπώς, όταν οι γερμανικές δυνάμεις ξεκίνησαν την αποχώρησή τους από το Αγρίνιο άφησαν το Τάγμα στην πόλη εφοδιασμένο με τα απαραίτητα για πολυήμερη άμυνα. Ταυτόχρονα, οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ είχαν περικυκλώσει το Αγρίνιο και ανέμεναν την είσοδό τους στην πόλη. Για την αποφυγή μιας σφοδρής σύγκρουσης ορίστηκαν διαπραγματεύσεις με τον ΕΛΑΣ και οι Ταγματاسφαλίτες δέχτηκαν την παράδοση της πόλης. Υπογράφηκε το «Πρωτόκολλο Παράδοσης» της πόλης του Αγρινίου στον ΕΛΑΣ. Έτσι, η 14^η Σεπτεμβρίου 1944 βρήκε το Αγρίνιο ελεύθερο.

Τα τοπικά ιστορικά γεγονότα, τραυματικά και μη, διατηρούνται χαραγμένα στη μνήμη των ανθρώπων που τα έζησαν. Όλα τα γεγονότα της κατοχικής περιόδου έχουν περάσει στη συλλογική μνήμη της πόλης και αποτελούν ένα σημαντικό κομμάτι της τοπικής ιστορίας της. Οι τόποι αναφοράς, η διερεύνηση της βιωμένης εμπειρίας και της μνήμης της περιόδου 1941 – 1944 και των συγκροτούμενων πολιτισμικών και τοπικών ταυτοτήτων επικεντρωμένα στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας και

ειδικότερα στην πόλη του Αγρινίου παρουσιάζονται μέσα από το πρίσμα του παρόντος. Η εξέλιξη της μνήμης στην περιοχή, η αντιμετώπιση και η διαχείρισή της από τις επόμενες γενιές φαίνονται μέσα από τα μνημεία που έχουν δημιουργηθεί, τις εκδηλώσεις μνήμης και τα ονόματα δρόμων από τους αγωνιστές της εποχής, που τιμητικά έχουν αποδοθεί στους δρόμους της πόλης.

Έπειτα η μελέτη του ιστορικού πλαισίου επεκτείνεται στη δημιουργία εκπαιδευτικού υλικού, που θα αποτελέσει πηγή γνώσης για τις επόμενες γενιές. Η πτυχή αυτή της ιστορίας αποτελεί ένα σημαντικό και ενδιαφέρον θέμα για διδασκαλία. Μάλιστα, η Κατοχή και η Εθνική Αντίσταση αναφέρονται ελάχιστα στα σχολικά βιβλία και δεν αποτυπώνονται στη μνήμη των μαθητών. Μέσα από την προτεινόμενη διδακτική πρόταση οι μαθητές έρχονται σε επαφή με τα θέματα αυτά της ιστορίας που ελάχιστα έως καθόλου διδάσκονται στο σχολείο και κατανοούν καλύτερα τα γεγονότα μελετώντας τα σε τοπική διάσταση και ανάγοντάς τα σε γενική. Έτσι, οι μαθητές μελετούν τις τοπικές ιστορικές πηγές, είναι σε θέση να γνωρίσουν άγνωστες πτυχές της Ιστορίας και ιδιαίτερα της ιστορίας του τόπου τους και να κατανοήσουν σε βάθος τα γεγονότα και την πορεία των ιστορικών εξελίξεων. Μαθαίνουν και αποκτούν πληροφορίες για την Κατοχή, καθώς και για το τι ήταν η Εθνική Αντίσταση, τους λόγους και τις συνθήκες υπό τις οποίες αναπτύχθηκε και εξελίχθηκε σε τοπικό κυρίως επίπεδο, τι αποτελέσματα έφερε τόσο τοπικά, όσο και εθνικά. Επιπλέον οι μαθητές έρχονται σε επαφή, ερευνούν, εξετάζουν και μαθαίνουν να διαχειρίζονται τραυματικά γεγονότα, όπως η «Εκτέλεση των 120 στην Αγία Τριάδα» και η «Εκτέλεση των 59 στα Καλύβια», στην τοπική τους διάσταση, διατυπώνουν τις σκέψεις και τις απόψεις τους. Με τον τρόπο αυτό προσεγγίζονται και οι δυσάρεστες συνέπειες του πολέμου που είναι ορατές μέσα από τις ομαδικές εκτελέσεις.

Συνολικά, όπως φάνηκε από τις συνεντεύξεις, αλλά και από άλλες παλαιότερες καταγεγραμμένες μαρτυρίες που παρατίθενται σε όλη την εργασία τα γεγονότα αυτά των μαζικών εκτελέσεων και ειδικά των 120 στην Αγία Τριάδα συγκλόνισαν την πόλη του Αγρινίου και την τριγύρω περιοχή της και έμειναν χαραγμένα στη συλλογική μνήμη των κατοίκων. Όλες οι μαρτυρίες έχουν αναφορές στα γεγονότα αυτά με έντονα δυσάρεστη χροιά. Οι εκτελέσεις αποτέλεσαν τραυματικά γεγονότα για την πόλη και τους κατοίκους της. Έτσι, η μελέτη της μνήμης ενέχει και τη διαχείριση τραυματικών γεγονότων.

Βιβλιογραφία

Αλπέντζος, Γ.Σ., *Ανατομία της εθνικής Αντίστασης και του Εμφυλίου*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2004.

Andreou A.P., Kasvikis K., «A new ‘old-fashioned’ primary education textbook for Greece: going backwards after the conflict», *International Journal of Historical Learning, Teaching and Research*, Vol. 13.1, σσ. 36-48.

Αργυρού, Ε., «Όψεις των οικονομικών ανταλλαγών κατά τη δεκαετία του '40 στην Αιτωλοακαρνανία», στο Μπάδα Κωνσταντίνα – Σφήκας Θανάσης (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2010, σσ. 121-135.

Βαϊνά, Μ., *Θεωρητικό πλαίσιο διδακτικής της Τοπικής Ιστορίας για τον εικοστό πρώτο αιώνα*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997.

Βετσόπουλος, Α., «Οικονομικές συνθήκες στην περίοδο της Κατοχής και του εμφυλίου πολέμου στην Αιτωλοακαρνανία», στο Μπάδα Κωνσταντίνα – Σφήκας Θανάσης (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2010, σσ. 101-120.

Βερβενιώτη Τ. - Σπυρέλη Χ., «Τόποι Μνήμης και Αμνησίας στην Εμφυλιοπολεμική Αιτωλοακαρνανία: Η Μεγάλη Παρασκευή του 1944. Οι Φυλακές «Κρυονερίου» και η Παιδόπολις «του Σωτήρος» Αγρινίου», *Κλειώ*, 6, 2012, σσ. 67-100.

Γελαδόπουλος, Φ., *Μαρία Δημάδη. Ηρωίδα της εθνικής Αντίστασης*, Εκδόσεις Νέστορας, Αθήνα 1982.

Γερολυμάτος, Γ.Σ., *Αγρίνιο, Δρόμοι που γράφουν ιστορία*, Εκδόσεις Δ. Μαυρομάτη, Αθήνα 1994.

Δορδανάς, Σ., «Κατοχικές δυνάμεις και γερμανικά αντίποινα στην Αιτωλοακαρνανία», στο Μπάδα Κωνσταντίνα – Σφήκας Θανάσης (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2010, σσ. 67-78.

Δορδανάς, Σ., *Το αίμα των αθώων. Αντίποινα των γερμανικών αρχών Κατοχής στη Μακεδονία 1941-1944*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2007.

- Δραγώνα, Θ., *Κλειδιά και Αντικλειδιά*, Εκδόσεις ΥΠΕΠΘ-Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2007.
- Δρουμπούκη, Α., *Μνημεία της Λήθης: Ίχνη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2014.
- Halbwachs, M., *Η συλλογική μνήμη*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2013.
- Θεολόγος, Κ. «Η Αξία της Μνήμης για μια Κοινωνία», *Intellectum*, 3, 2007-2008, σσ. 53-69.
- Θωμόπουλος, Θ.Δ., *Ο τύπος της Δυτικής Ρούμελης (1821-1940)*, Αθήνα 1959.
- Θωμόπουλος, Θ.Δ., *Το Αγρίνιο, Απ' την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1954.
- Κακογιάννης, Θ., *Μνήμες και σελίδες της εθνικής αντίστασης, Αγρίνιο – Δυτική Στερεά Ελλάδα*, Εκδόσεις Κωσταράκη, Αθήνα 1997.
- Καλλίνος, Θ., *Η απελευθέρωση του Αγρινίου, 14 Σεπτέμβρη 1944*, Εκδόσεις Δήμου Αγρινίου, Αγρίνιο 1985.
- Κασβίκης, Κ. (υ. δ.). «Τοπική Ιστορία και διδακτικές πρακτικές στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση: θεσμικές προϋποθέσεις, εκπαιδευτικές παράμετροι και ερευνητικές διαπιστώσεις». στα Πρακτικά του 8ου Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδας: *Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική έρευνα*, Ιωάννινα 2012.
- Κέδρος, Α., *Η Ελληνική Αντίσταση 1940-1944*, τόμ. Α΄, μετάφρ. Αντώνης Μοσχοβάκης, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1976.
- Κόκκινος, Γ., Μαυροσκούφης, Δ., *Το τραύμα, τα συγκρουσιακά θέματα και οι Ερμηνευτικές Διαμάχες στην Ιστορική Εκπαίδευση*, Εκδόσεις Ρόδον, Περιστέρη (Αθήνα) 2015.
- Κόκκινος, Γ., Μαυροσκούφης, Δ., Γατσωτής, Π. και Λεμονίδου, Ε., *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της Ιστορίας*, Εκδόσεις Νοόγραμμα, Αθήνα 2010.
- Κόκκινος, Γ. - Γατσωτής, Π., «Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο τραυματικό γεγονός και στο τραύμα», στο Γ. Κόκκινος, Δ., Κ. Μαυροσκούφης, Π. Γατσωτής και Έ. Λεμονίδου (επιμ.), *Τα συγκρουσιακά θέματα διδασκαλία της Ιστορίας*, Εκδόσεις Νοόγραμμα, Αθήνα 2010, σσ. 13-109.
- Κουργιαντάκης, Χ. «Διδασκαλία της Ιστορίας και ιστορική ενσυναίσθηση-λογική κατανόηση», στο Γ. Κόκκινος - Ε. Νάκου (επιμ.), *Προσεγγίζοντας την Ιστορική*

Εκπαίδευση στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2005, (σ. 450-461).

Κυριάκης, Θ., «Μεθοδολογικά ζητήματα», στο Μπάδα Κωνσταντίνα - Σφήκας Θανάσης (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος., Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2010, σσ. 325-359.

Κολιόπουλος, Ι., Καλλιανιώτης, Α., Μιχαηλίδης Ι. και Μηνάογλου Χ., *Ιστορία Στ' Δημοτικού, Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου*, Βιβλίο μαθητή, Εκδόσεις ΙΤΥΕ Διόφαντος, Αθήνα 2016.

Λεμονίδου, Ε., «Επίμαχα ή συγκρουσιακά θέματα στο μάθημα της Ιστορίας στη Γαλλία», στο Γ. Κόκκινος, Δ. Κ. Μαυροσκούφης, Π. Γατσωτής και Έ. Λεμονίδου (επιμ.), *Τα συγκρουσιακά θέματα διδασκαλία της Ιστορίας*, Εκδόσεις Νοόγραμμα, Αθήνα 2010, σσ. 201-219.

Λεοντσίνης, Γ. - Ρεπούση, Μ., *Η τοπική ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της σχολικής παιδείας*, Εκδόσεις ΟΕΔΒ, Αθήνα 2001.

Λεοντσίνης, Γ., *Διδακτική της Ιστορίας. Γενική – τοπική ιστορία και περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1996.

Μάγερ, Χ.Φ., *Αιματοβαμμένο Εντελβάις. Η 1^η Ορεινή Μεραρχία, Το 22^ο ορεινό σώμα στρατού και η εγκληματική τους δράση στην Ελλάδα. 1943-1944*, τόμ. Α', μετάφρ. Γιάννης Μυλωνάς, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2009.

Μάγερ, Χ.Φ., *Αιματοβαμμένο Εντελβάις. Η 1^η Ορεινή Μεραρχία, Το 22^ο ορεινό σώμα στρατού και η εγκληματική τους δράση στην Ελλάδα. 1943-1944*, τόμ. Β', μετάφρ. Γιάννης Μυλωνάς, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2009.

Μαραγιάννης, Κ. Δ., *Το Αγρίνιο, Μια περιδιάβαση στον τόπο Μια προσέγγιση σε πρόσωπα και γεγονότα*, Εκδόσεις Πάραλος, Αγρίνιο 2011.

Μαραγιάννης, Κ. Δ., *Οι εκκλησίες του Αγρινίου*, Εκδόσεις Μυρτιά, Αγρίνιο 2003.

Μαραγιάννης, Κ. Δ., *Η Εθνική Αντίσταση στο Θέρμο*, Εκδόσεις Μυρτιά, Αγρίνιο 2005.

Ματσαγγούρας, Η., *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2011.

Μαυροσκούφης, Δ., «Συγκρουσιακά θέματα και επίλυση προβλημάτων στο μάθημα της Ιστορίας», στο Γ. Κόκκινος - Δ. Μαυροσκούφης (επιμ.), *Το τραύμα, τα συγκρουσιακά θέματα και οι Ερμηνευτικές Διαμάχες στην Ιστορική Εκπαίδευση*, Εκδόσεις Ρόδον, Περιστέρι (Αθήνα) 2015, σσ. 121-189.

Μαυροσκούφης, Δ., «Το άξενο παρόν ενός άφαντου παρελθόντος: Έλληνες Εβραίοι και ιστορική μνήμη», στο Γ. Κόκκινος - Δ. Μαυροσκούφης (επιμ.), *Το τραύμα, τα συγκρουσιακά θέματα και οι Ερμηνευτικές Διαμάχες στην Ιστορική Εκπαίδευση*, Εκδόσεις Ρόδον, Περιστέρι (Αθήνα) 2015 σσ. 247-271.

Mayer, F., «Η 104^η Μεραρχία Καταδρομών στη Δυτική Ελλάδα (Ιούλιος 1943-Σεπτέμβριος 1944)» στο Μπάδα Κωνσταντίνα - Σφήκας Θανάσης (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2010, σσ. 55-65.

Mazower, M., *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. - Η εμπειρία της Κατοχής*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994.

Μοσχάτος, Θ., *Η μάχη της Αμφιλοχίας*, Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1986.

Μπάδα, Κ. & Σφήκας, Θ., *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος, Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2010.

Μπάδα, Κ. (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου. Το Αγρίνιο μέχρι τη Δεκαετία του '60*, Πρακτικά: 23 Σεπτεμβρίου 2001, Εκδόσεις Μεταίχμιο - Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003.

Μπακάλης, Χ., «Πόλη και σύμβολα: ο αστικός χώρος του Αγρινίου πριν και κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου» στο Μπάδα Κωνσταντίνα - Σφήκας Θανάσης (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2010, σσ. 157-188.

Μπαλωμένος, Δ., *Το ημερολόγιο ενός αγωνιστή*, Αγρίνιο 2011.

Μπαχαμπάς, Α., *Το Αγρίνιο Κάποτε...*, Εκδόσεις ERGO, Αθήνα 2003.

Μπούσχοτεν Ρίκη Βαν, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 1997.

Νάκου, Ε., «Διδακτική της Ιστορίας, υλικός πολιτισμός και μουσεία», στο Κόκκινος Γ. - Νάκου Ε. (επιμ.), *Προσεγγίζοντας την Ιστορική Εκπαίδευση στις αρχές του 21^{ου} αιώνα*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σσ. 279-309.

«Ο ΕΔΕΣ», *Η Ιστορία των Ελλήνων. Η Ελλάδα στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο 1940-1944*, τόμ. 16, Εκδόσεις Δομή, Αθήνα.

Παπανδρέου, Ζ., «Διδακτικές προσεγγίσεις σε επίμαχα και τραυματικά γεγονότα: Η σφαγή του δίστομου» στο Γ. Κόκκινος - Δ. Μαυροσκούφης (επιμ.), *Το τραύμα, τα συγκρουσιακά θέματα και οι Ερμηνευτικές Διαμάχες στην Ιστορική Εκπαίδευση*, Εκδόσεις Ρόδον, Περιστερί (Αθήνα) 2015, σσ. 299-332.

Παπαλάκης, Γ. «Η δράση του ΕΛΑΣ στη Δ. Στερεά, Η μάχη της Αμφιλοχίας 12-7-1944/13-7-1944», εφημερίδα Ελεύθερος, φ. 976 - 981, 1995.

Παπαστράτος, Ε.Α., *Η Δουλειά και ο κόπος της, Απ' τη ζωή μου*, Αθήνα 1964.

Παπατρέχας, Γ.Η., *Ιστορία του Αγρινίου*, Εκδόσεις Δήμος Αγρινίου, Αγρίνιο 1991.

Παπαθανασίου, Α. «Αγρίνιο 1920-1940: Η ενσωμάτωση των προσφύγων στη σχολική διαδικασία» στο Μπάδα Κωνσταντίνα (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου. Το Αγρίνιο μέχρι τη Δεκαετία του '60*, 23 Σεπτεμβρίου 2001: Πρακτικά, Εκδόσεις Μεταίχμιο - Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σσ. 63-65.

Πατρώνης, Β., «Η οικονομία του καπνού και το καπνεργατικό ζήτημα στο Αγρίνιο του Μεσοπολέμου» στο Μπάδα Κωνσταντίνα (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου. Το Αγρίνιο μέχρι τη Δεκαετία του '60*, 23 Σεπτεμβρίου 2001: Πρακτικά, Εκδόσεις Μεταίχμιο - Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σσ. 161-168.

Πριόβολος, Γ., *Εθνικιστική «αντίδραση» και Τάγματα Ασφαλείας, Εμφύλιος και αντικατοχικός πόλεμος 1943-1944*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018.

Πολίτης, Θ., «Ομαδικές εκτελέσεις και απαγχονισμοί στο Αγρίνιο και την περιοχή του στα 1944» στο Μπάδα Κωνσταντίνα (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου. Το Αγρίνιο μέχρι τη Δεκαετία του '60*, 23 Σεπτεμβρίου 2001: Πρακτικά, Εκδόσεις Μεταίχμιο - Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σσ. 209-216.

Ρεπούση, Μ., «Διδακτική της ιστορίας. Στοχασμοί, διεργασίες και ζητούμενα 1880-1980. Η ιστορική γνώση ως ιστορική σκέψη.», *Τα Ιστορικά*, 33, 2000, σσ. 319-378.

Ρεπούση, Μ., «Τοπικές Ιστορίες στο Σχολείο. Από το γενικό παρελθόν στο παρελθόν του τόπου», *Σύγχρονη εκπαίδευση*, 112, 2000, σσ. 97-108.

Ρεπούση, Μ., «Διδακτικές Προσεγγίσεις της Τοπικής Ιστορίας», *Φιλολόγος*, 102, 2000, σσ. 590-606.

Σκιαδάς, Ν., *Καπετάν Επαμεινώνδας*, Εκδόσεις Ενωτικός Σύνδεσμος Αιτωλοακαρνανών Αντιστασιακών, Αθήνα 1989.

Τζούκας, Β., *Οι οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο 1942-44. Τοπικότητα και πολιτική ένταξη*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2014.

Τζούκας, Β. - Φλιτούρης, Λ., «Η μάχη της Αμφιλοχίας (1944) από τη σκοπιά της χωροφυλακής. Πολιτικές της συνεργασίας, πρακτικές ενοποίησης του 'εθνικόφρονος' χώρου». στο Μπάδα Κωνσταντίνα - Σφήκας Θανάσης (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2010, σσ. 89-98.

Thompson, P., *Φωνές από το Παρελθόν* Προφορική Ιστορία, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2008.

Τσατσούλης, Α., *Λυσιμαχία- Μουρσιάνου. Χθες-σήμερα*, Εκδόσεις Σύλλογος Λυσιμαχιωτών, Αθήνα 1992.

ΥΠ.Ε.Π.Θ.- Π. Ι. Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών και Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης. Αθήνα 2003.

Φλάισερ, Χ., *Οι πόλεμοι της μνήμης, Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2008.

Χατζής, Θ., *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε, 1941-1945*, τόμος 1, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1977.

Χατζή, Χ. - Πατεράκη, Λ., «Η μνήμη στην Ψυχανάλυση και στην Νευροεπιστήμη: Οι εκλεκτές συγκλίσεις τους μέσα από ερωτήματα του τραύματος και της ιστορικής αλήθειας», *Οιδίπους*, 2, Εκδόσεις Ποταμός, Αθήνα 2009, σ. 491.

Χιονίδου, Β., *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα. 1941-44*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2011.

Χούτας, Σ., *Η μάχη του Μακρυνόρους(14-22 Ιουλίου 1943)*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρη, Αθήνα 1983.

Χούτας, Σ., *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων 1941-1945*, Ιδιωτική Έκδοση, Αθήνα 1961.

Χρυσικοπούλου, Μ., «Το Αγρίνιο από το 1821 μέχρι το 1960: Ντοκουμέντα, οικογενειακές αφηγήσεις, προσωπικές αναμνήσεις», στο Μπάδα Κωνσταντίνα (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου. Το Αγρίνιο μέχρι τη Δεκαετία του '60*, 23 Σεπτεμβρίου 2001: Πρακτικά, Εκδόσεις Μεταίχμιο - Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σσ. 56-62.

Πρωτογενείς πηγές:

Βιβλιοθήκη της Βουλής: Αρχείο: 6421 «Φως του Αγρινίου» 1930-1932.

Δήμος Αγρινίου: Αρ. Πρακτικού 93, 2 Μαρτίου 1966.

Ιστορικό αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών: Επίσημα έγγραφα. Δυστυχώς εκ παραδρομής δεν κρατήθηκαν οι αντίστοιχοι φάκελοι.

Διαδίκτυο

- <http://www.epoxi.gr/memories.htm> (ημερομηνία ανάκτησης: 4 Μαΐου 2017).
- <http://www.epoxi.gr/memories17.htm> (ημερομηνία ανάκτησης: 4 Μαΐου 2017).
- <http://www.epoxi.gr/memories18.htm> (ημερομηνία ανάκτησης: 4 Μαΐου 2017).
- <http://www.agriniopress.gr> (ημερομηνία ανάκτησης: 10 Μαΐου 2017).
- <http://www.epoxi.gr/scriptum88.htm> (ημερομηνία ανάκτησης: 20 Μαΐου 2017).
- <http://www.agrinionews.gr> (ημερομηνία ανάκτησης: 19 Μαΐου 2017).
- <https://radioaetos.com> (ημερομηνία ανάκτησης 25 Ιουλίου 2017).
- <http://thehistoryofgreece.blogspot.gr/2016/07/7.html> (ημερομηνία ανάκτησης: 4 Ιανουαρίου 2018).
- http://agriniomemories.blogspot.gr/2013/10/blog-post_27.html (ημερομηνία ανάκτησης 20 Μαΐου 2017).
- <http://ww2.gr/index.php?option=articles&search=%CE%95%CE%91%CE%9C> (ημερομηνία ανάκτησης 5 Σεπτεμβρίου 2017).
- <http://www.agriniobestof.gr/index.php/agrinio-best-of-videos-01/item/6613-itan-o-elas-kai-o-edes-oi-mones-antistas> (ημερομηνία ανάκτησης 8 Σεπτεμβρίου 2017).
- <https://anarmodios.wordpress.com/2014/09/28/1-586/> (ημερομηνία ανάκτησης 28 Αυγούστου 2018).
- www.viokliron.gr (ημερομηνία ανάκτησης: 10 Φεβρουαρίου 2019).
- <http://www.pi-schools.gr>. (ημερομηνία ανάκτησης: 4 Ιανουαρίου 2019).
- http://ebooks.edu.gr/info/cps/9deppsaps_Istorias.pdf (ημερομηνία ανάκτησης 4 Ιανουαρίου 2019).
- <http://www.prevezatoday.gr> (ημερομηνία ανάκτησης 18 Αυγούστου 2017).
- <http://trikipress.gr> (ημερομηνία ανάκτησης: 10 Αυγούστου 2017).
- <https://athens.indymedia.org/post/785562/> (ημερομηνίας ανάκτησης: 12 Αυγούστου 2017).
- <http://www.ionikienotita.gr/wp-content/uploads/2016/04/14-4-1944-Αναστάσιμο-Μνημόσυνο.pdf> (ημερομηνία ανάκτησης 15 Σεπτεμβρίου 2017).

- http://istoriakatoxis.blogspot.gr/2012/06/1943_28.html (ημερομηνία ανάκτησης 5 Νοεμβρίου 2017).
- http://ellinikosemfiliis.blogspot.gr/2011/11/blog-post_6920.html (ημερομηνία ανάκτησης 5 Νοεμβρίου 2017).
- http://melivoiaanthropology.blogspot.com/2013/01/blog-post_2842.html (ημερομηνία ανάκτησης 25 Αυγούστου 2018).
- www.aerasnews.gr (ημερομηνία ανάκτησης 10 Δεκεμβρίου 2017).
- www.kar.org.gr (ημερομηνία ανάκτησης: 10 Αυγούστου 2017).
- www.ime.gr
- <https://stratistoria.wordpress.com/1901-1950/9-ww2/ethniki-antistasi-1941-1944/19430722-makrinoros/> (ημερομηνία ανάκτησης 4 Απριλίου 2019).
- https://www.eens.org/EENS_congresses/2010/Bada.pdf (ημερομηνία ανάκτησης 10 Απριλίου 2019).
- <https://www.agrinionews.gr/fotografika-ntokoumenta-tis-germanikis-katochis-to-agrinio/> (ημερομηνία ανάκτησης στις 15 Δεκεμβρίου 2019).
- <http://tolmis.blogspot.com/2015/05/e-120-1944.html> (ημερομηνία ανάκτησης στις 4 Ιανουαρίου 2020).
- <http://www.epoxi.gr/memories37.htm> (ημερομηνία ανάκτησης 19 Οκτωβρίου 2019).

Παράρτημα

- Τα ονόματα των πολιτών που εκτελέστηκαν στα Καλύβια

Οι πενήντα εννιά (59) Έλληνες που εκτελέστηκαν, αφού συνελήφθησαν από τους Γερμανούς νωρίτερα οι περισσότεροι στα χωράφια που δούλευαν ως εργάτες, καταγόμενοι πολλοί απ' αυτούς από την Κεφαλονιά, τη Λευκάδα αλλά και το Ξηρόμερο, ήταν κατά αλφαβητική σειρά οι ακόλουθοι:

1. Αμάραντος Νικόλαος	2. Βαλλιανάτος Ιωάννης
3. Γάκης Κωνσταντίνος,	4. Γκαλάγκος Ανδρέας,
5. Γουλές Γεώργιος,	6. Γρηγοράτος Σπυρίδων,
7. Δανηλάτος Σταύρος,	8. Δημονίτσας Δήμος,
9. Δοντάτος Σταύρος,	10. Ευθυμίου Φώτιος,
11. Ευθυμίου Δημ. Χρήστος,	12. Ζαρκαδούλας Γεώργιος,
13. Καλπουζάνης Γεώργιος,	14. Καλύβας Λεωνίδα,
15. Καραμπελας Ιωάννης,	16. Καραπαναγιωτίδης Αθανάσιος
17. Καραπάνος Κωνσταντίνος	18. Καταρέλος Γεώργιος
19. Κατωπόδης Κωνσταντίνος	20. Κουφοπάνος Δημήτριος
21. Μαρούλης Δημήτριος	22. Μαυρέλης Ιωάννης (Λεπενιώτης)
23. Μερεσιώτης Ανδρογένης	24. Μπάκας Κωνσταντίνος
25. Μπάλλας Δημήτριος	26. Μπάλλας Χαρίλαος
27. Μπαστάνης Βασίλειος	28. Μπαστάνης Γεώργιος
29. Μπεχλούλιας Κωνσταντίνος	30. Μπινούλης Βασίλειος
31. Μπούρας Δημήτριος	32. Μπουρμπούλης Σωτήριος
33. Νεόφυτος Διονύσιος	34. Νεοφώτιστος Σπυρίδων
35. Ντανσκότι Κωνσταντίνος	36. Παναγιωτόπουλος Πέτρος
37. Παπαδημητρίου Κωνσταντίνος	38. Παπαϊωάννου Αντώνιος (καπετάν Δίας - Αντώνης)

39. Πασίσης Θεοχάρης	40. Πάσχος Παναγιώτης
41. Πατσαούρας Κωνσταντίνος	42. Πεταρούδας Βασίλειος
43. Πόλκας Ηλίας (Μαστρογιάννης Αντώνιος)	44. Πολλάτος Γερ. Νίκιας
45. Ριγάλος Αντώνιος	46. Σακαπέτης Βασίλειος
47. Σαμψών Απόστολος	48. Σέτας Ιωάννης
49. Σπίγγος Ιωάννης	50. Σταυρόπουλος Σπυρίδων
51. Τριανταφύλλου Βασίλειος (Αγγελοκαστρίτης)	52. Τσιαπούρης Απόστολος
53. Τσίρκας Ιωάννης	54. Τσούτσουρας Παναγιώτης
55. Φαμώλης Ηλίας	56. Φατούρος Σπυρίδων
57. Φλαμιάτος Κωνσταντίνος	58. Χαρτομανώλης Βασίλειος
59. Χατζόπουλος Ιωάννης	

- **Μερικά από τα ονόματα των πολιτών που εκτελεστήκαν τη Μεγάλη Παρασκευή 14-4-1944**

1. Αγγελάκης Γεώργιος	2. Αδάμος Παναγιώτης
3. Αλεξανδρής Κων/νος	4. Αναστασιάδης Αβραάμ
5. Αναστασίου Χρήστος	6. Αντωνόπουλος Γεράσιμος
7. Βίτσας Ιωάννης	8. Βλάχας_Αλέξανδρος
9. Βλάχος Δημήτριος	10. Γιάγκας Σπύρος
11. Γιαννακάς Σπύρος	12. Γράψας Βασίλειος
13. Γυφτομήτρος Γεώργιος	14. Δανιάς Γεώργιος
15. Διαμαντής Γεώργιος	16. Διαμαντής Ευάγγελος
17. Ζήκας Βασίλειος	18. Ζήκας Κων/νος
19. Ζήκας Μιχάλης	20. Καβγιούλας Ιωάννης
21. Καλαμπόκας Γεώργιος	22. Καλλίμαχος Σωτήριος
23. Καλυβγιώτης Κων/νος	24. Καρέλλος Θεόδωρος
25. Καρφής Γεώργιος	26. Κασαγιάννης Παναγιώτης

27. Κατσάμπαλος Νικόλαος	28. Κατσαρός Γεώργιος
29. Κίτσος Χρήστος	30. Κοκορόμπας Γεώργιος
31. Κολοβός Χαράλαμπος	32. Κουκουμέλας Βασίλειος
33. Κουρούπης Αντώνιος	34. Κούτρης Ευάγγελος
35. Κυρελής Χρήστος	36. Μαργιώλης Βασίλειος
37. Μιχαλόπουλος Δημοσθένης	38. Μπαρτσώκας Σταύρος
39. Μπέλος Δημήτριος	40. Μπλίτσας Κων/νος
41. Νιάφας Απόστολος	42. Νικολάου Χρήστος
43. Ντελής Αλέξανδρος	44. Ντελής Ιωάννης
45. Ντελής Χρήστος	46. Πανής Γεώργιος
47. Πανής Ευάγγελος	48. Παπαδήμας Σταύρος
49. Παπαευθυμίου Ανδρέας	50. Παπακωνσταντής Χρήστος
51. Παπανίκος Ιωάννης	52. Παπαπάνος Γεώργιος
53. Παππός Δημήτριος	54. Παππός Διονύσιος
55. Παππός Ιωάννης	56. Παππός Χαράλαμπος
57. Πατσαούρας Γεώργιος	58. Σαλάκος Χρήστος
59. Σαμαντάς Χρήστος	60. Σβόλης Χρήστος
61. Σισμάνης Φώτιος	62. Σκαρλάτος Ιωάννης
63. Σκιαδάς Κων/νος	64. Σοπικιώτης Βασίλειος
65. Σοπικιώτης Νικηφόρος	66. Σοπικιώτης Χαράλαμπος
67. Σούλος Παναγιώτης	68. Σταυράκης Χριστόφορος
69. Σταυρόπουλος Σπύρος	70. Σωκρατάκης Παναγιώτης
71. Ταμπάκης Κων/νος	72. Τζαμίλης Αντώνιος
73. Τζίμας Γεώργιος	74. Τζίμας Σπύρος
75. Τσικώνης Γεράσιμος	76. Τσίπης Βασίλειος
77. Τσίρκας Κων/νος	78. Τσιτσώνης Σταμούλης
79. Τσούτσης Δημήτριος	80. Τσούτσης Μιλτιάδης
81. Τσούτσης Μιχάλης	82. Τσούτσης Χαράλαμπος
83. Χαραλαμπίδης Παρασκευάς	84. Χατζάρα Κατίνα
85. Χατζηελευθερίου Νικόλαος	86. Χολέβας Γεώργιος
87. Χρήστου Αριστείδης	88. Χριστάκης Γεώργιος

Πηγή: <http://tolmis.blogspot.com/2015/05/e-120-1944.html> (ημερομηνία ανάκτησης στις 4 Ιανουαρίου 2020)

- Εικόνες

Εικόνα 1 Το Αγρίνιο στο Μεσοπόλεμο. Πηγή: Διαδίκτυο.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ
ΝΟΜΑΡΧΙΑ ΑΙΤΩΛ/ΝΙΑΣ

Κ Α Τ Α Σ Τ Α Σ Ι Σ

Εμφανίσαι τὰς καταστραφείσας κωμοπόλεις καὶ χωριά τοῦ καθ' ἡμᾶς Νομοῦ.

α/α	Ὄνομασία Κωμοπόλεως	Χρονολογία Καταστροφῆς	Επελθούσα καταστροφή	Ἀριθμὸς κατασφαικίων.	Τρόπος καταστροφῆς.	Παρατηρήσεις.
		ἔτος/μῆν/ἡμέρα				
1.	Σκολεῖνα	1943 Ἰουλ. 7	Μερικὴ	20	Ἐμπρησμός	Κοινότης
2.	Ρουσεῖμα	" "	Ὀλική	30	"	Συνεικισμός
3.	Μορτιά	" " 10	"	30	Ἐμπρησμός	Κοινότης
4.	Νερωμένα	" " 10	Μερικὴ	7	"	Κοινότης
5.	Νέα Ἀράρανη	" " 10	"	1	Ἐμπρησμός	Κοινότης
6.	Θέρμων	" Σ/βρίου 18	Ὀλική	380	"	Κοινότης
7.	Μέγα Δένδρον	" " "	"	45	"	Συνεικισμός
8.	Ἁγία Σοφία	" " 19	"	28	"	Κοινότης
9.	Πετροχόριον	" " "	Μερικὴ	5	Ἐμπρησμός	Κοινότης
10.	Χρυσοβίτσα (Τριχυνίδες)	" " "	"	1	"	"
11.	Δρυῶν	" " "	"	1	"	"
12.	Μελίχισα	" " "	Ὀλική	20	"	Συνεικισμός
13.	Ἁγία Πρατοβά	" " "	Μερικὴ	2	"	Κοινότης
14.	Κέφα	" " "	"	2	"	"
15.	Τσεβελίτσα	" " 20	Ὀλική	25	"	Συνεικισμός
16.	Γραμματικῶν	" " 25	"	200	"	Κοινότης
17.	Ματαράγκα	" " 26	Μερικὴ	30	"	"
18.	Γαβαλοῦ	" " "	"	90	"	"
19.	Μπουρλέσια	" " "	"	100	"	"

Ἐν Μεσολογγίᾳ τῇ 19 Νοεμβρίου 1943.

Ὁ Νομαρχὴν
Ι. Βουτσινᾶς

Εικόνα 2 Καταστροφές σε κωμοπόλεις και χωριά του Νομού Αιτ/νίας. Πηγή: Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών. Εκ παραδρομής δυστυχώς, δεν κρατήθηκαν οι αντίστοιχοι φάκελοι.

Κ Α Τ Α Σ Τ Α Σ Ι Σ

"Εμφαινουσα τās καταστραφείσας πόλεις ή χωρία εξ έμπρησμών και βομβαρδισμών του Νομού αιτωλοακαρνανίας

Α.	όνωμα πόλεως ή χωρίου ή οικιστήτος	χρονολογία καταστροφής	άριθ. καταστραφείσων οικοδομών	τρόπος καταστροφής
1/	Ρίζα	11/ 7/ 1943	20	Έμπρησμός
2/	Γραμματικόν	25/ 7/ 1943	—	"
3/	Γαβαλοῦ	" " "	xx	"
4/	Μπουρλέσια	" " "	x	"
5/	Βαλμάς	άνευ/ 7-8/ 1943	85	"
6/	Λαγκάς	" " "	60	"
7/	Φληγκτάς	" " "	102	"
8/	Συντέκνια	" " "	88	"
9/	Έμπεσσα	" " "	30	"
10/	Ματσούκιον	" " "	80	"
11/	Πρόδρομος	6-8/ 5/ 1943	160	"
12/	Συν. Νταγιάντα ή/τος Πρόδρομος	" " "	50	"
13/	Μαχαρά	" " "	160	"
14/	Χρυσοβίτσης	" " "	190	"
15/	Θηρρεῖον	" " "	3	"

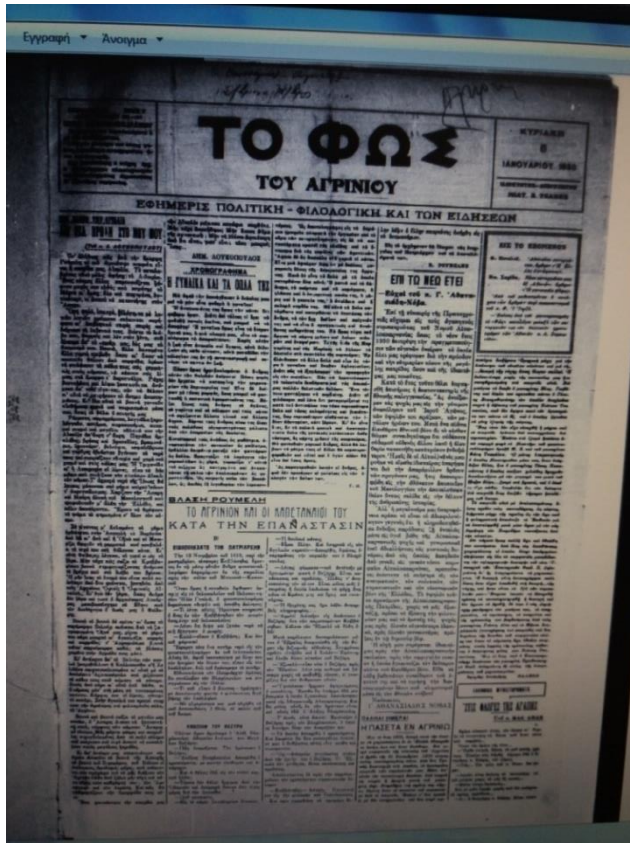
Εικόνα 3 Καταστροφές σε πόλεις και χωριά του Νομού Αιτ/νίας. Πηγή: Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εσωτερικών. Εκ παραδρομής δυστυχώς, δεν κρατήθηκαν οι αντίστοιχοι φάκελοι.

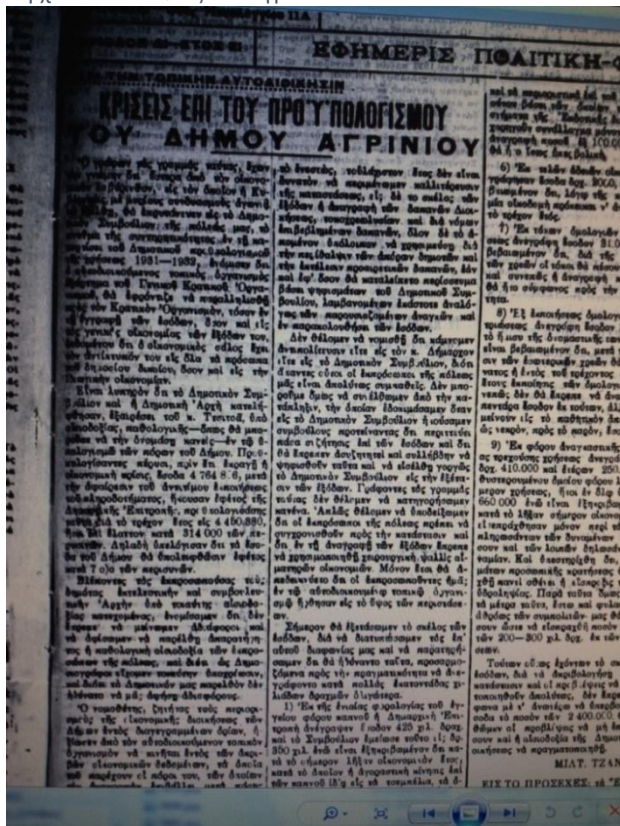
Εικόνα 4 Το γερμανικό αναρρωτήριο- νοσοκομείο στεγασμένο στον πρώτο όροφο του Παπαστρατείου Γυμνασίου. Πηγή: Διαδίκτυο.

Εικόνα 5 Καπναποθήκες – «φυλακές» Παναγόπουλου. Πηγή: <http://www.epoxi.gr/memories37.htm> (ημερομηνία ανάκτησης 19 Οκτωβρίου 2019).

Εικόνα 6 Εφημερίδα "Το Φως" Πηγή: Βιβλιοθήκη της Βουλής στο πρώην Δημόσιο Καπνεργοστάσιο της Λένορμαν. Αρχείο: 6421 «Φως του Αγγρινίου» 1930-1932.

Εικόνα 7 Άρθρο της εφημερίδας "Το Φως" Πηγή: Βιβλιοθήκη της Βουλής στο πρώην Δημόσιο Καπνεργοστάσιο της Λένορμαν. Αρχείο: 6421 «Φως του Αγγρινίου» 1930-1932.

Εικόνα 8 Πολιτικό Αεροδρόμιο Αγρινίου Πηγή: Βιβλιοθήκη της Βουλής στο πρώην Δημόσιο Καπνεργοστάσιο της Λένορμαν. Αρχείο: 6421 «Φως του Αγρινίου» 1930-1932.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΝΑΕΡΙΩΝ ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΩΝ Α.Ε.
 ΚΑΡΑ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
 Βερασμάδες 13Η.—Τηλέφωνον 77-48

ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ (πλὴν Κυριακῆς) ΑΕΡΟΠΟΡΙΚΗ ΓΡΑΜΜΗ
 ΑΘΗΝΩΝ — ΒΕΡΕΑΣΣΑΔΕΩΣ

9.00 Ἀναγ. ΑΘΗΝΑΙ Ἀφίξις 15.00 Καθ' ἄποδον
 11.00 Ἀφίξις ΘΙΝΙΚΗ Ἀναγ. 13.00 "

ΤΡΙΕΒΕΑΣΣΑΔΕΩΣ ΑΕΡΟΠΟΡΙΚΗ ΓΡΑΜΜΗ
 ΑΘΗΝΩΝ—ΑΓΡΙΝΙΟΥ—ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
 (Τρίταν—Πέμπτην—Σάββατον)

8.45 Ἀναγέρσις ΑΘΗΝΑΙ Ἀφίξις 13.50
 10.15 Ἀφίξις ΑΓΡΙΝΙΟΝ Ἀναγέρσις 14.20
 10.45 Ἀναγέρσις ΑΓΡΙΝΙΟΝ Ἀφίξις 13.50
 11.35 Ἀφίξις ΙΩΑΝΝΙΝΑ Ἀναγέρσις 13.00

ΤΙΜΟΚΑΤΙΟΝ ΒΙΒΛΙΟΝ ΕΠΙΒΑΤΩΝ

Ἀθήνας—Θεσσαλονίκην	...	Ἄλλης διαδρομῆς	Μετ' ἀποτροπῆς
Ἀθήνας—Ἀγρίνιον	...	825	1545
Ἀγρίνιον—Ιωάννινα	...	266	306
Ἀθήνας—Ιωάννινα	...	716	1321

ΕΠΙΒΑΤΑΙ — ΤΑΧΥΔΡΟΜΙΟΝ — ΕΜΠΟΡΥΜΑΤΑ
 ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΙΟΥΛΙΟΥ—ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1931
 Προβλεπόμενα ταξίδια 96 — Ἐκτελεσθέντα 93
 Ἐπιβάται 3
 Ἀποβάσει 100 εἰς — Κανονιστικῆς 97 εἰς

Μεταφορῆς Ἐπιβάται	...	Ἐπίσης Ἀποστολῆς	...	Σύνολον
Μεταφορῆς Ἐμπορεύματα χιλιωρ.	856	1518	1599	4163
Μεταφορῆς Τεχνουργημάτων	62	110	219	492
" " " " " " " "	35	43	47	125
Μεταφορῆς ἀποσκευῆς	4394	5052	6836	16262

ΠΡΑΚΤΟΡΙΟΝ ΑΓΡΙΝΙΟΥ: ΜΙΑΤ. ΤΣΑΝΗΣ. ὄδου Μεσογείου 11 Α

Εικόνα 9 Πρόγραμμα εναέριων δρομολογιῶν αεροδρομίου Αγρινίου. Πηγή: Βιβλιοθήκη της Βουλής στο πρώην Δημόσιο Καπνεργοστάσιο της Λένορμαν. Αρχείο: 6421 «Φως του Αγρινίου» 1930-1932.

Εικόνα 10 Διαφήμιση της εταιρείας Παπαστράτος στην Εφημερίδα "Το Φως". Πηγή: Βιβλιοθήκη της Βουλής στο πρώην Δημόσιο Καπνεργοστάσιο της Λένορμαν. Αρχείο: 6421 «Φως του Αγρινίου» 1930-1932.

- 2/1966 Συνέλευση των Αιρετικών Επισκόπων Αφρικής
 της 2ης Μαΐου 1966, σχετικά με την απόφαση της 17ης
 Ομάδας της επιτροπής διατάχθηκε να κοινοποιηθεί και
 να επισημανθεί ουσιαστικά η απόφαση 17/25-2-1966 σχετικά
 με την απόφαση των επισκόπων των ιταλικών:
- 1) Συνέλευση αρμενικών επισκόπων Αμερικής.
 - 2) Συνέλευση αρμενικών.
 - 3) Επί της απόφασης 14-13-1965 σχετικά με την Αιρετική Σύνοδο Π. Καρ.
 Παρισι, σχετικά με την απόφαση και σχετικά με την απόφαση.
 - 4) Επί της απόφασης 24-1-66 σχετικά με την Αιρετική Σύνοδο Π. Καρ.
 σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση.
 - 5) Επί της απόφασης 17/11/65 σχετικά με την ΚΕ.Ο.ΚΕ.
 - 6) Αφρικανικές προκείμενες σχετικά με την Αιρετική Σύνοδο Π. Καρ.
 σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση.
 - 7) Αφρικανικές προκείμενες σχετικά με την Αιρετική Σύνοδο Π. Καρ.
 σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση.
 - 8) Αφρικανικές σχετικά με την Αιρετική Σύνοδο Π. Καρ.
 σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση.
 - 9) Αφρικανικές σχετικά με την Αιρετική Σύνοδο Π. Καρ.
 σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση.
 - 10) Αφρικανικές σχετικά με την Αιρετική Σύνοδο Π. Καρ.
 σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση.
 - 11) Αφρικανικές σχετικά με την Αιρετική Σύνοδο Π. Καρ.
 σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση.
 - 12) Αφρικανικές σχετικά με την Αιρετική Σύνοδο Π. Καρ.
 σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση.
 - 13) Αφρικανικές σχετικά με την Αιρετική Σύνοδο Π. Καρ.
 σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση.
 - 14) Αφρικανικές σχετικά με την Αιρετική Σύνοδο Π. Καρ.
 σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση.
 - 15) Αφρικανικές σχετικά με την Αιρετική Σύνοδο Π. Καρ.
 σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση.
 - 16) Αφρικανικές σχετικά με την Αιρετική Σύνοδο Π. Καρ.
 σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση.
 - 17) Αφρικανικές σχετικά με την Αιρετική Σύνοδο Π. Καρ.
 σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση.
 - 18) Αφρικανικές σχετικά με την Αιρετική Σύνοδο Π. Καρ.
 σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση.
 - 19) Αφρικανικές σχετικά με την Αιρετική Σύνοδο Π. Καρ.
 σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση σχετικά με την απόφαση.

Εικόνα 5 Αρ. Πρακτικού 93, 2 Μαρτίου 1966, Δήμος Αργινίου.

επιφοιτών Κλάσης.

20) Οι αιτήσεις εισαγωγής κενό έτος, έπαιση, αλληλεγγύη και άλλα
κατά τον χρόνο της εξέτασης πρέπει να είναι έγκυρα.

21) Οι αιτήσεις εισαγωγής κενό έτος αλληλεγγύη και άλλα
κατά τον χρόνο της εξέτασης πρέπει να είναι έγκυρα.

22) Οι αιτήσεις εισαγωγής κενό έτος αλληλεγγύη και άλλα
κατά τον χρόνο της εξέτασης πρέπει να είναι έγκυρα.

23) Οι αιτήσεις εισαγωγής κενό έτος αλληλεγγύη και άλλα
κατά τον χρόνο της εξέτασης πρέπει να είναι έγκυρα.

24) Οι αιτήσεις εισαγωγής κενό έτος αλληλεγγύη και άλλα
κατά τον χρόνο της εξέτασης πρέπει να είναι έγκυρα.

25) Οι αιτήσεις εισαγωγής κενό έτος αλληλεγγύη και άλλα
κατά τον χρόνο της εξέτασης πρέπει να είναι έγκυρα.

26) Οι αιτήσεις εισαγωγής κενό έτος αλληλεγγύη και άλλα
κατά τον χρόνο της εξέτασης πρέπει να είναι έγκυρα.

27) Οι αιτήσεις εισαγωγής κενό έτος αλληλεγγύη και άλλα
κατά τον χρόνο της εξέτασης πρέπει να είναι έγκυρα.

Επιφοιτών
Κλάσης

Επιφοιτών
Κλάσης

Επιφοιτών Κλάσης

Επιφοιτών Κλάσης

Επιφοιτών Κλάσης

Επιφοιτών Κλάσης

Επιφοιτών Κλάσης

Επιφοιτών Κλάσης

Επιφοιτών Κλάσης

Εικόνα 6 Αρ. Πρακτικού 93, 2 Μαρτίου 1966, Δήμος Αγρινίου (συνέχεια)

Πρωτόκολλο αναίμακτης Παράδοσης του Αργινίου

Δημοσιεύομαι κατωτέρω το υπογραφέν πρωτόκολλο δι' ου επιβλεβή η συμφιλίωσις και απεύχθη ο εμφύλιος σπαραγμός.

Εν Αργινίω σήμερον τη 14 (δεκάτη τετάρτη) του μηνός Σεπτεμβρίου του έτους 1944 (χίλια εννιακόσια τεσσαράκοντα τέσσερα) αφ' ενός η πόλις του Αργινίου, εκπροσωπούμενη υπό του Δημάρχου αυτής Νικολάου Καρμανίδη και της εξουσιοδοτούμενης επιτροπής αποτελούμενης εκ των:

1) Στρατηγού Πέτρου Κλάδου, 2) Αρχιμανδρίτου Αποστόλου Φαφούτη, 3) Νικολάου Ξυνοπούλου, 4) Γεωργίου Τσακανίκα, 5) Λάμπρου Παπαβασιλείου, 6) Κων/νου Ροκόφυλλου Δικηγόρου, 7) Νικολάου Πολυμερίδου Ειρηνοδίκου, 8) Ιωάννου Παπαθανασίου Συνταξιούχου, 9) Ιωάννου Ροντήρη Καπνεμπόρου, 10) Αριστείδονος Παρθένη Επιχειρηματία, 11) Μιχαήλ Φαφούτη ιδιώτου και 12) Κων/νου Παπαϊωάννου εμπόρου.

Το Τάγμα Αργινίου εκπροσωπούμενο υπό του Διοικητού αυτού Ταγματάρχου Πεζικού Τολιόπουλου Γεωργίου και οι ενταγμένοι ένοπλες δυνάμεις των πολιτών Αργινίου και η Χωροφυλακή εκπροσωπούμενη υπό του Διοικητού αυτής Ταγματάρχου Γζωμιζάκη Γεωργίου και αφ' ετέρου οι κ.κ.:

1) Χαντζής Αθανάσιος εκπρόσωπος της ΠΕΑΕΑ, 2) Λοχαγός Καλλίνος Θεόδωρος (Αμάρμπεης) Αντιπρόσωπος του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ, 3) Φοίβος Γρηγοριάδης (Νερμαίος) Διοικητής του

Εικόνα 7 Πρωτόκολλο αναίμακτης Παράδοσης της πόλης του Αργινίου από τους υπεύθυνους του Τάγματος Ασφαλείας στον ΕΛΑΣ. Πηγή: Δημήτριος Μπαλωμένος, Το ημερολόγιο ενός αγωνιστή, Αυτοέκδοση, Αργίνο 2011, σσ.172- 173.

42ου Συντάγματος, 4) Γεώργιος Γεωργίου, Λοχαγός, εκπρόσωπος της Εθνικής Πολιτοφυλακής Στερεάς Ελλάδος. 5) Κων/νος Καζαντζής, Εθνοσύμβουλος Αγρινίου, συμφώνησαν τα κάτωθι βάσει των διακηρύξεων της εθνικής Κυβερνήσεως του Καΐρου:

1. Η πόλις και αι ένοπλα δυνάμεις Αγρινίου και το Τάγμα Ασφαλείας αυτού πειθαρχούν απολύτως εις την προσηρητημένη περιλήψη του Διαγγέλματος της Εθνικής Κυβερνήσεως, καταθέτωσι τα όπλα, διαλύονται και συμφιλιούνται αδελφικώς μετά του Εθνικού Στρατού του αγωνιζομένου Έθνους (Ε.Λ.Α.Σ.).

2. Οι ανωτέρω εκπρόσωποι της αγωνιζομένης Ελλάδος υπόσχονται, βάσει της ανωτέρω αναφερομένης διακηρύξεως και επί τω λόγω της τιμής των, ότι άπαντες γενικώς και ανεξαιρέτως και ειδικώς οι άνδρες του Τάγματος Ασφαλείας αξιωματικοί και οπλίται εθελονταί και επιστρατευμένοι, κάτοικοι Αγρινίου-Δοκιμίου και Περιχώρων, όσον και οι του Σώματος Χωροφυλακής θα τύχωσι της ασφαλείας. Εκ τούτων και εξ' όλου του λαού του Αγρινίου και Δοκιμίου ουδενός θα θιγεί η ζωή, η τιμή, η ελευθερία και η περιουσία και άπαντες θα είναι ελεύθεροι εις όλας τας εκδηλώσεις της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής των.

3. Συγκροτείται από σήμερα προσωρινή 7μελής Λαϊκή Επιτροπή ήτις, ομού μετά του επικεφαλής των Τμημάτων Τάξεως τού ΕΛΑΣ και της Εθνικής Πολιτοφυλακής θα μεριμνά δια την εφαρμογήν και την τήρησιν των όρων του παρόντος και δια τα ζητήματα της Ασφαλείας και Τάξεως της πόλεως μέχρι αναδείξεως της οριστικής Δημοτικής Αρχής, βάσει και κατά τας οδηγίας της Εθνικής Κυβερνήσεως.

Εφ' ω συνετάγη και υπογράφεται ως έπεται
(έπονται οι υπογραφές)

Την επομένη το πρωί κυκλοφόρησε στην πόλη Προκήρυξη από το 42ο Σύνταγμα Ευζώνων προς τον Λαό του Αγρινίου και ήταν η ακόλουθη.

ΕΛΑΣ
42ον ΣΥΝ/ΜΑ ΕΥΖΩΝΩΝ

Εικόνα 9 Μνημείο αφιερωμένο στην εκτέλεση των 120 στην Αγία Τριάδα. Πηγή: Προσωπικό αρχείο φωτογραφιών Κατερίνας Αντωνίου.

Εικόνα 10 Μνημείο αφιερωμένο στον απαγχονισμό των Σούλου, Σαλάκου, Αναστασιάδη στην κεντρική πλατεία του Αγρινίου. Πηγή: Διαδίκτυο.

Εικόνα 11 Μνημείο αφιερωμένο στους πεσόντες στη Μάχη της Μυρτιάς. Πηγή: Προσωπικό αρχείο φωτογραφιών Κατερίνας Αντωνίου.

ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ

Ο Δήμος Αγρινίου και η ΠΟΑΕΑ τιμώντας τη μνήμη εκείνων που εκτελέστηκαν
τη Μεγάλη Παρασκευή του 1944,
τελούν την Κυριακή **22 Μαΐου 2016** και ώρα 9:45 το πρωί,
στον Ιερό Ναό της Αγίας Τριάδας Αγρινίου,
ΕΠΙΣΗΜΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ.

Μετά το μνημόσυνο, στον τόπο της θυσίας (Πλατεία 120), θα ψαλλεί επιμνημόσυνη δέηση
και θα γίνει κατάθεση στεφάνων από το Δήμο Αγρινίου, Αντιστασιακές Οργανώσεις,
επιστήμους και συγγενείς των θυμάτων.

Θα το θεωρήσουμε ξεχωριστή τιμή να παραστείτε,
για να τιμήσουμε εκείνους που θυσιάστηκαν για την πατρίδα μας.

Ο ΔΗΜΑΡΧΟΣ
ΓΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Ώρα 9.30 π.μ.
Πέρας προσέλευσης επισήμων στον Ι.Ν. Αγίας Τριάδας

Ώρα 9.45 π.μ.
Τέλεση μνημοσύνου

Ώρα 10.00 π.μ.
Επιμνημόσυνη δέηση στον τόπο της θυσίας και κατάθεση στεφάνων

Απόδοση τιμών από τη Φιλαρμονική του Δήμου Αγρινίου.

Σημείωση:
Όσοι επιθυμούν να καταθέσουν στεφάνι, πρέπει υποχρεωτικά να το δηλώσουν μέχρι το μεσημέρι
της 18ης Μαΐου 2016. Τηλ.: 6945 894530 (Τελετάρχης κ. Τσιάμης Χαράλαμπος)

Εικόνα 12 Πρόσκληση Επετειακών Εκδηλώσεων Δήμου Αγρινίου στην Αγία Τριάδα.

Πρόγραμμα Εκδηλώσεων

Τετάρτη 25 Ιουλίου

7:00 μ.μ. **Αγώνες καλαθοσφαίρισης** (Γυμνάσιο Καλυβίων)

9:00 μ.μ. **Κουκλοθέατρο** από την Ερασιτεχνική Ομάδα του Πνευματικού Κέντρου του Δ. Αγρινίου, "Τενεκεδούπολη" της Ευγενίας Φακίνου. (Πλατεία Δ.Δ. Καλυβίων).

Πέμπτη 26 Ιουλίου

9:00 μ.μ. **Θέατρο Σκιών** "Χρ. Πατριός", (Πλατεία Αγ. Γεωργίου Καλυβίων)

9:30 μ.μ. **Παράσταση Χορευτικών Συγκροτημάτων**. (Σύλλογος Ποντίων Ν. Αιτωλ/νίας "Δ. Ψαθάς", "Ζορμπάς", Χορευτικά Τμήματα Δ.Δ. Καλυβίων).

10:30 μ.μ. Συναυλία με τον Βασίλη Σαλία και το συγκρότημά του. (Δημοτικό Σχολείο Καλυβίων).

Παρασκευή 27 Ιουλίου

9:00 μ.μ. **Θέατρο Σκιών** "Χρ. Πατριός", (Πλατεία Δ.Δ. Καλυβίων)

Κυριακή 29 Ιουλίου

9:15 μ.μ. Άφιξη επισήμων στα γραφεία του Δ.Δ. Καλυβίων

9:30 μ.μ. **Επίσημο Μνημόσυνο** στον Ι. Ν. Αγίου Νικολάου Καλυβίων

10:00 μ.μ. **Επιμνημόσυνη δέηση** στον τόπο της θυσίας
- Κεντρική ομιλία από τον κ. Μπίνα Ιωάννη, Αντιδήμαρχο.
- Χαιρετισμοί εκπροσώπων των Αντιστασιακών Οργανώσεων
- Κατάθεση Στεφάνων

Απόδοση Τιμών από τη Φιλαρμονική του Δήμου Αγρινίου.

Αναχώρηση λεωφορείων 8:30 μ.μ.: Πλατεία Αγ. Κωνσταντίνου & Σταθμός τρένου.

Εικόνα 13 Πρόσκληση Επετειακών Εκδηλώσεων Δήμου Αγρινίου στα Καλύβια.